

UNIVERSITETI I PRISHTINËS — UNIVERZITET U PRIŠTINI

**FAKULTETI I SHKENCAVE MATEMATIKE-NATYRORE
PRIRODNO MATEMATIČKI FAKULTET**

BULETINI ZBORNIK RADOVA

4

**C. GJEOGRAFI
C. GEOGRAFIJA**

**Prishtinë — Priština
1976**

UNIVERSITETI I PRISHTINËS — UNIVERZITET U PRIŠTINI

**FAKULTETI I SHKENCAVE MATEMATIKE-NATYRORE
PRIRODNO MATEMATIČKI FAKULTET**

**BULETINI
ZBORNIK RADOVA**

4

**C. GJEOGRAFI
C. GEOGRAFIJA**

**Prishtinë — Priština
1976**

Këshilli redaktues
Redakcijski odbor

Dr. Eshref Ademaj (sekretar), **Dr. Riza Çavolli**,
Dr. Rangel Igov, **Dr. Dervish Rozhaja** dhe
Mr. Pavle Vasić

Kryeredaktor përgjegjës
Glavni i odgovorni urednik

Dr. Dervish Rozhaja

NEKE NOVIJE DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE KOSOVSKOG POMORAVLJA

Radovan Bakić

S i n o p s i s

Karakteristike demografskog razvitka Kosovskog Pomoravlja pokazuju da je ovaj region SAP Kosova još uvijek nedovoljno razvijen. Te karakteristike ogledaju se kroz relativno visoke stope nataliteta (u opštini Vitina 41,7‰, Gnjilane 37,6‰, Kosovska Kamenica 30,5‰ — stanje 1972. godine) smrtnosti odojčadi (u opštini Vitina 101,5‰, Kosovskoj Kamenici 58,5‰, i Gnjilanu 107,8‰ — stanje 1972. godine) izrazito mladu starosnu strukturu, veće učešće muškaraca od učešća žena, relativno visoko učešće nepismenih i nisko učešće stanovništva sa osnovnom školom i školom većom od osnovne, nedovoljno razvijenim ekonomskim karakteristikama stanovništva, a naročito visokim učešćem poljoprivrednog stanovništva u ukupnom i visokim učešćem izdržanih lica, zatim izrazito velikim domaćinstvom, itd. To je, ne samo obeležje jednog regiona, već i opomena svim subjektivnim snagama, da se angažuju u iznalaženju puteva za njegov brži društveno-ekonomski i prostorno-urbani razvoj. Prirodni resursi su relativno povoljni, jer region ima povoljan geografski položaj, mineralne resurse, značajne poljoprivredne površine, obilje radne snage, raspoloženje pa čak i stečene obaveze Pokrajine i šire zajednice da se pomogne razvoj nerazvijenih i nedovoljno razvijenih područja. Razumiye se, da sve to treba iskoristiti i staviti u „pogon” kako bi se u praksi odrazile društveno-ekonomske i prostorno-urbane promjene i ostvario intenzivni razvoj ovog regiona. To bi ujedno bila i najbolja potvrda deklarisanе solidarnosti i put regionalnih približavanja i izjednačavanja nerazvijenih i razvijenih regiona ne samo na tlu Pokrajine, već i naše šire zajednice.

U V O D

Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo ima tri veća regiona: Kosovski, Metohijski i Pomoravski. Svaki od regiona u svojim centralnim djelovima ima kotlinske ravni, a u obodnom pojasu brdsko-planinsku zonu. Kod Kosovskog i Metohijskog regiona kotlinske ravni su veće površine i meridijanskog pravca pružanja dok je kod Pomoravskog regiona ta kotlinska ravan sastav-

ljena od ravni Gornje Morave i Izornika na koje se nastavlja Kri-
va Reka.

U društveno-ekonomskom pogledu Pomoravski region je naj-
slabije razvijen i ima samo jedno gradsko naselje (Gnjilane), koje
je po populacionoj veličini na sedmom mjestu u SAP Kosovu.
Druga dva opštinska centra-Kosovska Kamenica i Vitina, su nase-
lja mješovitog tipa, tako da se još nijesu afirmisala u veće razvo-
jne centre, pogotovu Vitina. To je svakako negativan elemenat po
ove dvije opštine, pa je sve češće uobičajeno da se opštine bez
razvijenih gradskih centara nazivaju „opštine invalidi”.

Uprkos povoljnom položaju demografski razvoj nosi u sebi
sve karakteristike nerazvijenih sredina. No, i pored toga noviji
razvoj izaziva značajne promjene, kako u oblasti prostornog pom-
jeranja stanovništva, tako i kod svih struktura. Te promjene pot-
staknute su razvojem industrije koja uzima sve više maha, naro-
čito u Gnjilanu i Kosovskoj Kamenici. Povoljne uslove za lokaciju
manjih privrednih objekata imaju još: Vitina, Klokot, Žegra, Ogo-
šte i Strezovce.

1. OBLAST PROSTIRANJA I POLOŽAJ

Kosovsko Pomoravlje obuhvata jugoistočni deo Pokrajine
Kosovo. Njegova oblast prostiranja u Pokrajini poklapa se sa sli-
vom Binačke Morave i ima površinu od 1.319 km². Prema popisu
1971. godine u njemu je živjelo 154.178 stanovnika. U ukupnoj povr-
šini Pokrajine ono učestvuje sa 12,22%, a u ukupnom broju sta-
novnika sa 12,39% (stanje 1971. godine).

Tri su glavne oblasti koje ulaze u njegov sastav: Gornja
Morava, Izornik i Kriva Reka. „Gornja Morava i Izornik su
između Skopske Crne Gore, planine Žegovca i oblasti Krive Reke”
(1,3) a „pod imenom Krive Reke podrazumijeva se planinska oblast
sjeverno od Gornje Morave i Izornika” (2,5).

Kosovsko Pomoravlje pruža se na istok i sjever do granica
prema užoj Srbiji; na zapad uglavnom do Koznice (1.221 m); Že-
govca (1.071 m) i Gradišta (943 m), a na jug do granice prema SR
Makedoniji. U administrativnom pogledu ovu oblast čine tri opš-
tine: Vitina, Gnjilane i Kosovska Kamenica. Njihove spoljne gra-
nice uglavnom se poklapaju sa granicama Kosovskog Pomoravlja,
izuzev na jugu gdje se oblast proteže do Banašnice (1.524 m) u SR
Makedoniji i na sjeverozapadu u zoni Novog Brda, gdje jedan
broj sela pripada opštini Priština.¹⁾

¹⁾ Bliže granice Gornje Morave, Izornika i Krive Reke dao je dr.
Atanasije Urošević, u citiranim radovima, dok su u ovom radu,
s obzirom na njegovu tematiku one date u globalnim crtama.

Dolina Binačke Morave predstavlja najpogodniju i najkraću prirodnu vezu između Kosovske kotline i Moravsko-varždarske udoline. Na širem planu ona Kosovskom Pomoravlju prirodno predisponeira tranzitnu ulogu u uporedničkom smjeru od Moravsko-varždarske udoline prema Kosovskoj kotlini i od ove preko Uroševca, Prizrena i doline Drima prema Albanskom primorju i preko Kosovske Mirovice i Ivangrada za Crnogorsko primorje. Najvažnije do sada izgrađene saobraćajnice su drumski putevi asfaltnog zastora, koji povezuju Uroševac, Gnjilane i Bujanovac i Gnjilane — Priština. S obzirom da su one nedovoljne za kvalitetno otvaranje Kosovskog Pomoravlja prema susjednim područjima planirana je izgradnja novih saobraćajnica asfaltnog zastora i to: Kosovska Kamenica — Sijarinska Banja; Gnjilane — Preševo i Vitina — Kačanik, (3,72). Njihovim puštanjem u saobraćaj položaj Kosovskog Pomoravlja biće povoljniji, a njegovi uslovi za brže društveno-ekonomsko i prostorno transformisanje kvalitetno drugačiji.

2. NASELJA I STANOVNIŠTVO

Kosovsko Pomoravlje ima 174 naselja ili jedno naselje na 7,6 km². Sva naselja su seoskog karaktera, izuzev Gnjilana koje sa 21.258 stanovnika (13,8% stanovništva Kosovskog Pomoravlja) pripada tipu gradova i Kosovske Kamenice, koja se sa 2.422 stanovnika i funkcijama opštinskog centra svrstala u naselja mješovitog tipa.

Sistem centralnih naselja, pored opštinskih centara: Gnjilana, Kosovske Kamenice i Vitine, obrazuje još 29 naselja, od kojih su 12 u opštini Gnjilane, 9 u opštini Kosovska Kamenica i 8 u opštini Vitina. Centralna naselja u opštini Gnjilane su: Gnjilane, Brasalje, Cernica, Gornje Slakovce, Mališevo, Žegra, Pasjane, Podgrađe, Prilepnica, Šurlane, Koretište, Gornje Kusce i Gornji Makreš; u opštini Kosovska Kamenica: Kosovska Kamenica, Ajnovce, Ranilug, Mučivrci, Ogošte, Strezovce, Polička, Tuđevce, Veliko Ropotovo i Boljevci i u opštini Vitina: Vitina, Binač, Vrbovac, Gušica, Djelekare, Letnica, Požaranje, Radivojci i Čerkez Sadošina.

Od 1961. do 1971. godine procesi depopulacije zahvatili su 39 seoskih naselja ili 24,4% svih naselja Kosovskog Pomoravlja. Ovi procesi bili su izraženi isključivo kod seoskih naselja i to najviše na području opštine Kosovska Kamenica, gdje je 23 naselja ili 31,1% svih naselja imalo depopulaciju. Ta naselja su: Ajnovci, Bosci, Bušinci, Velja Glava, Vručevci, Gminci, Građenik, Grizime, Domorovci, Donje Korminjane, Drenovci, Djuriševci, Zajčevac, Kololeč, Kranji Del, Marovci, Mešina, Odevci, Ranilug, Robovac, Sedlare, Strelica i Tuđevci. Naselja Blato i Malo Ropotovo u ovoj opštini imala su stagnantan porast (indeks 100,0), a do indeksa 105,0 porast su imala još naselja: Berivojci, Boževci, Bolje-

vce, Busovata, Vaganeš, Gornje Korminjane, Kremenata, Lisocka, Močare, Ogošte, Rajanovce i Svirce. Veći porast od prosječnog u Pokrajini (indeks 129,0) imala su jedino naselja Kosovska Kamenica i Petrovce, tako da su sva druga naselja imala populacioni porast između indeksa 105,0 i 129,0. U ovom periodu opština K Kamenica imala je indeks povećanja od 108,0 i prosječnu stopu rasta od 0,8% što je znatno niže od stope porasta stanovništva Pokrajine kao cjeline (2,5%).

U opštini Gnjilane depopulaciju je imalo 12 naselja i to: Bilinca, Vrbica, Gornji Makreš, Donji Makreš, Draganac, Žegovac, Žegovačka Vrbica, Mozgovo, Nosalje, Stančić, Čelik i Šurlane. Do indeksa 105,0 porast su imala naselja: Bukovik, Vlastica, Mučibaba i Slubica, a veći od prosječnog u Pokrajini Velekince, Vladovo, Gnjilane, Dobrčane, Kravarica, Pasjak i Ugljare.

Na području opštine Vitina depopulaciju su imala samo 4 naselja i to: Veliki Goden, Gušica, Donja Stubla i Mijak, a porast do indeksa 105,0 naselja: Vrnaokolo, Mogila i Radivojce. Porast veći od prosječnog u Pokrajini imala su naselja: Begunce, Gornja Slatina, Drobeš, Jerli Sadovina, Kabaš, Letnica i Čiflak.

Osnovne razloge za depopulaciju seoskih naselja Kosovskog Pomoravlja treba tražiti, prije svega, u različitom intenzitetu njihovog razvoja, različitom položaju u odnosu na važnije komunikacije i različitim morfološkim osobinama terena na kojima su locirana. Što se tiče ostalih razlika koje su ispoljene u kretanju ukupnog broja stanovnika, pored ovih faktora, razloge treba, donekle, tražiti i u visini prirodnog priraštaja.

Posmatrano u cjelini, Kosovsko Pomoravlje imalo je u poslijeratnom razvoju, kontinuiran populacioni porast. Za period 1948 — 1971. godine njegov broj stanovnika kretao se po prosječnoj godišnjoj stopi od 1,6%, što je niže, nego što je bilo u Pokrajini kao cjelini (2,2%). Najbrži porast imala je opština Gnjilane (indeks 162,0; stopa 2,0%), a najsporiji Kosovska Kamenica (indeks 123,4; stopa 0,9%). To je, vjerovatno, zbog toga što je na teritoriji te opštine gradsko naselje Gnjilane, koje je uz to i regionalni centar i još uvijek jedino gradsko naselje Kosovskog Pomoravlja, čije su se razvojne i gravitacione funkcije protezale i danas protežu ne samo na teritoriju Kosovskog Pomoravlja, već i na neke teritorije krajnjeg južnog dijela užeg područja Srbije.

U apsolutnom iznosu broj stanovnika Kosovskog Pomoravlja povećan je u periodu od 1948. do 1971. godine za 47.280 lica,¹⁾ pri čemu je najveće povećanje imala opština Gnjilane (25.979 lica), što čini 54,9% ukupnog povećanja stanovništva u ovom regionu. Zahvaljujući takvim kretanjima opština Gnjilane je povećala svoje relativno učešće u stanovništvu Pomoravlja sa 39,2% u 1948. na 44%, u 1971. godini.

¹⁾ Kosovsko Pomoravlje imalo je 1948. godine 106.898; 1953. godine 116.280; 1961. godine 130.176, a 1971. godine 154.178 stanovnika.

Važno je istaći da se po intenzitetu porasta ističe period od 1961. do 1971. godine kada je prosječna stopa porasta bila 1,7%, a u opštini Gnjilane čak 2,4% (indeks 126,9).

Polazeći od ispoljenog kretanja prirodnog priraštaja za period 1961-1971. godine¹⁾ region Kosovskog Pomoravlja trebao je da ima više stanovnika, nego što je to pokazao popis 1971. godine. Naime, po ovom osnovu broj stanovnika trebao je da bude uvećan za 39.910 lica, pa bi Kosovsko Pomoravlje trebalo da ima 170.086 stanovnika, što je za 15.908 stanovnika manje, nego prema popisu. Pri tome opština Kosovska Kamenica imala je manje 7.929, Vitina 5.011, a Gnjilane 2.968 lica. Prema tome, Kosovsko Pomoravlje je u ovom periodu, imalo karakter emigracione teritorije.

Pri svemu ovome najveći populacioni porast imali su uglavnom, opštinski centri, s obzirom da su oni bili glavni nosioci razvoja, te su po toj osnovi bili najatraktivniji za imigraciju stanovništva iz seoskih naselja. Za period od 1948. do 1971. godine ovi centri imali su stopu porasta od 3,5% (indeks 235,9), a samo od 1961. do 1971. godine 4,9% godišnje (indeks 160,8).

U poslednjem međupopisnom periodu (1961-1971. godine) najbrži porast imala je Kosovska Kamenica (indeks 186,7; stopa 6,4%), što se može objasniti naglim razvojem industrije u njoj, uslijed čega je ona postala vrlo atraktivna za imigraciju stanovništva.

2.1. Migraciona obeležja i strukture stanovništva

Migraciona obeležja. — Motivi i uzroci prostornog pomjeranja stanovništva su vrlo raznovrsni. Najčešći su materijalne prirode li ekonomski razlozi, te njihov obim i intenzitet zavisi od privrednih kretanja na posmatranom području. Otuda su odnosi autohtonog i doseljenog stanovništva najčešće realan pokazatelj intenziteta tih promjena.

U regionu Kosovskog Pomoravlja 71,8% stanovništva živi od rođenja u istom mjestu (stanje 1971. godine), dok su 27,9% doseljenici. Ogromnu većinu doseljenih činili su doseljenici sa teritorija iste opštine i na njih je otpadalo 56,3%, a 40,1% su bili doseljenici iz „druge opštine iste SR”. Prema tome, u prostornim pomjeranjima najviše je bilo onih koji su se kretali na kraće prostorno distance.

Prema tipu naselja iz kojih potiču doseljenici 93,4% su iz seoskih naselja, 5,4% iz gradskih i 1,2% iz mješovitih naselja. Iz ovoga proizilazi da su u regionu bile najobilnije migracije na relaciji selo — grad i to na relaciji seoska naselja — Gnjilane.

Prema vremenu doseljavanja 54,4% doseljeno je do 1961. godine, a 45,6% između 1961. i 1971. godine. Ovakva kretanja po-

¹⁾ Odnosi se na period od 31. 03. 1961. do 31. 03. 1971. godine.

kazuju da prostorna pomjeranja u Kosovskom Pomoravlju još uvijek nijesu dovoljno intenzivirana, te sa tom pojavom u budućem razvoju treba više računati.

Struktura stanovništva prema starosti i polu. Prema karakteristikama starosne strukture stanovništvo Kosovskog Pomoravlja pripada progresivnom (eksplozivnom) tipu. Na učešće djece do 14 godina života otpadalo je 1971. godine 42,1% a na mlado stanovništvo do 19 godina 52% ukupnog stanovništva. Na drugoj strani učešće starog stanovništva iznosilo je samo 7,9 odsto.

U ovom pogledu između opština nema bitnijih razlika, mada su učešća najmlađih generacija u opštini Kosovska Kamenica nešto niža nego u regionu kao cjelini. Razumije se, da je to posledica različitog nivoa stopa nataliteta i prirodnog priraštaja koje su u opštinama Kosovskog Pomoravlja, u izvjesnom smislu različite.

Predškolski kontingent učestvuje sa 33.496 lica ili 21,7% ukupnog stanovništva, od čega je mlađi (0—3 godine) zastupljen sa 19.847 lica ili 12,9%, a stariji (4—6 godina) sa 13.649 lica ili 8,8 odsto.

Školoobavezni kontingent ima približno isto učešće i zastupljen je sa 31.502 lica ili 20,4% ukupnog stanovništva — mlađi (7—10 godina) sa 16.729 ili 10,8% i stariji (11—14 godina) sa 14.773 ili 9,6%. Ako ovome dodamo da je srednjoškolski kontingent (15 — 18 godina) zastupljen sa 12.302 ili 8%, onda proizilazi da su izdržavani kontingenti stanovništva, samo iz okvira mladog stanovništva, zastupljeni sa 50,1% što predstavlja značajno opterećenje aktivnog dijela populacije.

Radni kontingent zastupljen je sa 78.800 lica ili 51,1%, ali će se on u narednom periodu stalno povećavati, jer, će s obzirom na visoko učešće najmlađih generacija, priliv u radnu starost biti veoma izražen. Pri tome je realno očekivati da će problematika zapošljavanja, a time i razvoja, biti oštro izražena.

U strukturi stanovništva prema polu u regionu preovlađuje muško stanovništvo (51%) i to je zajednička karakteristika stanovništva sve tri opštine Kosovskog Pomoravlja. Poznato je da se nerazvijeni regioni odlikuju manjkom ženskog stanovništva, te je to još jedan demografski pokazatelj, nedovoljne razvijenosti Kosovskog Pomoravlja.

Obrazovna struktura. — Širenjem mreže osnovnih škola drugog stupnja ostvareni su krupni rezultati na planu iskorjenjivanja nepismenosti, podizanju kvaliteta ostvarene pismenosti i uzdizanju kadrova raznih profila. Osnovne škole na području Kosovskog Pomoravlja u 1972. godini (137) pohađalo je 30,145 učenika, a nastavu je izvodilo 1.271 nastavnika.¹⁾ U odnosu na 1964. godinu broj učenika osnovnih škola povećan je za 28,3% (1964.

¹⁾ Statistički godišnjak Jugoslavije 1973. str. 614.

godine bilo je 23.503 učenika), a broj nastavnika čak za 95,8% (1964. bilo ih je 649).¹⁾ U 14 škola drugog stupnja 1972. godine bilo je 140 odjeljenja sa 4.288 učenika i 222 nastavnika. Školske 1967/68. godine, međutim, bilo je samo 7 škola drugog stupnja sa 82 odjeljenja, 2.540 učenika i 131 nastavnika.²⁾

Značajni pokazatelji bržeg kulturnog razvoja Kosovskog Pomoravlja su i broj radio aparata i televizora. U 1972. godini bilo je 5.520 domaćinstava sa radio aparatom (1 radioaparat na 4,2 domaćinstva), što je u odnosu na 1964. god. značajno povećanje (indeks 220,7), a broj televizora u 1972. godini bio je 1.852 ili za 873,6% više nego u 1964. godini. Osim toga, potrebno je istaći da u Gnjilanu radi i deluje lokalna radio stanica.³⁾

I pored ostvarenih rezultata, stanje obrazovne strukture nije na zadovoljavajućem nivou, jer je prema popisu 1971. godine 36,1% stanovništva bilo nepismeno (1961. godine 45,9%). U starosnoj grupi 10—19 godina nepismenih je bilo 4.125 lica ili 12,2%; u starosti od 20 do 34 godine 6.294 lica ili 19,2%; u starosti 35—64 godine 21.508 lica ili 65% i 65 i više godina 6.914 lica ili 86,4%. Pri ovome, valja podvući, da zabrinjava pojava nepismenosti u starosti 10—34 godine (10.419 lica), za koje bi mogli da kažemo da su socijalistički analfabeti. Društveno-političke organizacije u opštinama Kosovskog Pomoravlja moraju ovom problemu pokloniti više pažnje i bilo bi društveno korisno i etički humanano da se, posebno, u ovoj starosti nepismenost što prije iskorijeni.

Bez školske spreme u Kosovskom Pomoravlju 1971. godine bilo je 44,2 odsto (1961. godine 62,8%), s četiri razreda osnovne škole 37,6%, a sa osnovnom školom i školom većom od osnovne 18% stanovništva starog 10 i više godina (1961. godine 5,4%). Ako bi se kao donji kriterijum pismenosti uzela osnovna škola, onda bi Kosovsko Pomoravlje 1971. godine imalo 82% stanovništva koje je bilo nepismeno, polupismeno i nedovoljno pismeno. U pogledu svega ovga bitnijih razlika između opština nema, iako se može reći da je opština Gnjilane bila u izvjesnoj prednosti.

Nacionalna struktura. — Na području Kosovskog Pomoravlja ogromnu većinu stanovništva čine Albanci i Srbi (94,9% — stanje 1971. godine), od čega je na Albance otpadalo 99.948 lica ili 64,8%, a Srbe 46.436 lica ili 30,1 odsto. Inače, najveće učešće Albanaca imala je opština Vitina i ono je iznosila 67,2%, a najveće učešće Srba opština Kosovska Kamenica (35,7%). Romi (2,7%) i Turci (2,2%) imali su najveće učešće u opštini Gnjilane.

Relativno i apsolutno učešće Albanaca i Srba u ukupnom stanovništvu Kosovskog Pomoravlja od 1961. do 1971. godine nešto

¹⁾ Statistički godišnjak Jugoslavije 1965. str. 650.

²⁾ Kosovo i Metohija, Statistički podaci, Priština, jun 1968. godine, str. 125

³⁾ Za prikazivanje podataka iz 1972. godine autor se odlučio zbog toga što su demografska obeležja prikazana za 1971. godinu.

je izmijenjeno. Prema popisu 1961. godine učešće Albanaca bilo je 58%, a Srba 35,9%. Za samo 10 godina relativno učešće Albanaca poraslo je za 8,7%, a učešće Srba opalo je za 6,8%. U apsolutnom iznosu broj Albanaca povećao se za 24.501 lica (1961. godine 75.447¹⁾; 1971. godine 99.948), a broj Srba opao je za 361 lice (1961. 46.797; 1971. godine 46.436²⁾). Tri su osnovna razloga ovih promjena: a) Iseljavanje Srba, b) Veći prirodni priraštaj kod Albanaca i v) Različito nacionalno izjašnjavanje jednog dijela stanovništva (ostalih je 1961. godine bilo 6,1% a 1971. godine 4,2%)

Ekonomska obeležja stanovništva. — Obim i kvalitet društveno-ekonomskih promjena, koji je izvršen u poslijeratnoj socijalističkoj izgradnji, a naročito za poslednjih 10—15 godina bio je veoma raznovrstan. Izgrađeni su ili rekonstruisali ili modernizovani brojni infrastrukturni objekti, podignuti razni industrijski kapaciteti, izgrađene škole i razne kulturne, zdravstvene i druge uslužne ustanove. Industrija sve više preuzima vodeću poziciju u razvoju i formiranju društvenog proizvoda, iako je većina do sada izgrađenih industrijskih objekata prerađivačkog karaktera. U dosadašnjim uslovima kao najvažniji nosioci razvoja djeluju sledeće radne organizacije: Duvanski kombinat „Boris Kidrič“, Tekstilni kombinat, trgovinska preduzeća na veliko i malo „16 Novembar“ i „Vlaznima“, Ugostiteljsko preduzeće „Kosovo“, proizvodno-uslužno preduzeće „Instalater“, građevinsko preduzeće „Soliter“ (sva u Gnjilanu); Rudarsko preduzeće „Kosmet-mineral“, preduzeće za proizvodnju građevinskog materijala „Trajko Perić“, trgovinsko preduzeće na veliko i malo „Morava“, preduzeće za proizvodnju građevinskog materijala, opreme i montažne radove „Gromat“, Fabrika keramičkih pločica, Fabrika za proizvodnju sinter magnezita i elektro topljenog magnezita (sva u Kosovskoj Kamenici); trgovinsko preduzeće na veliko i malo „Velika Morava“ u Vitini, više zemljoradničkih zadruga i dr. Preko ovih organizacija odvijao se razvoj i zapošljavanje kao i druge ekonomske, prostorne i društvene transformacije. Pozitivni rezultati manifestovali su se i u oblasti razvoja školstva kulture, zdravstva, stambene izgradnje i ličnog standarda, tako da sve to zajedno uzeto predstavlja solidnu osnovu za budući intenzivni preobražaj Kosovskog Pomoravlja. Osim toga, ove promjene imale su snažnog uticaja na transformisanje demografskih struktura, posebno u oblasti ekonomskog sastava stanovništva, mada su ove strukture ostale još uvijek, nedovoljno razvijene.

Učešće poljoprivrednog stanovništva još uvijek je vrlo visoko i ono je 1971. godine u Kosovskom Pomoravlju iznosilo čak 69% (1961. godine 80,2%). Iz toga proizilazi da je nepoljoprivrednog stanovništva bilo samo 31%, što je tipično za nedovoljno raz-

¹⁾ Statistički podaci po opštinama PZS, Priština, septembar 1970. godine str. 2

²⁾ SAP Kosovo, statistički podaci PZS Priština, maj 1972. st. 161

vijena područja. U najnepovoljnijem položaju bila je opština Kosovska Kamenica s obzirom, da je u njoj bilo 75,4%, pa opština Vitina sa 74,1% a u najpovoljnijem opština Gnjilane sa 61,6 odsto poljoprivrednog stanovništva.

Zbog izrazito visokog učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnom u Kosovskom Pomoravlju prisutna je agrarna prenaseljenost, te ona predstavlja jedan od ozbiljnih društveno-ekonomskih problema. Na jednog poljoprivrednog stanovnika dolazi 0,66 ha (ukupne poljoprivredne površine su 70.527 ha), a na aktivnog stanovnika u poljoprivredi 2,1 ha poljoprivredne površine, odnosno 1,46 ha obradivih površina (aktivnog stanovništva u poljoprivredi bilo je 33.489 lica ili 31,5% ukupnog poljoprivrednog stanovništva).

Ekonomski sastav ukupnog stanovništva pokazuje da je 29,1 stanovništva aktivno, 1,1% su lica sa ličnim prihodom, a 69,8 su izdržavani. Od ukupnog broja aktivnih 65,8% su aktivni u poljoprivredi i šumarstvu, a samo 4,9% u industriji i rudarstvu. To je još jedan, u nizu drugih demografskih elemenata koji ukazuju na nerazvijenost Kosovskog Pomoravlja. Posmatrano po glavnim grupama djelatnosti 65,8% aktivnog je u primarnim, 9,5% u sekundarnim i 10,9% u tercijarnim djelatnostima (13,8% opadalo je na „ostalo“). U ovom pogledu nekih bitnih razlika između opština ovog regiona 1971. godine nije bilo, s tim što je situacija u opštini Gnjilane, ipak, bila najpovoljnija.

Nivo zaposlenosti je vrlo nizak i 1973. godine bio je u regionu samo 5,8% ukupnog stanovništva. Naime, Kosovsko Pomoravlje imalo je 1973. godine 9.522 zaposlena lica, od čega je 99,1% bilo zaposleno u društvenom sektoru. Najviše zaposlenih je u industriji i rudarstvu (32,8), zatim kulturnim i socijalnim djelatnostima (27,6%) i poljoprivredi i šumarstvu (13,8%). U pogledu zaposlenosti u industriji i rudarstvu između opština postoje značajne razlike i one se kreću od 0,2% u Vitini do 50% u Kosovskoj Kamenici.

U strukturi zaposlenih po glavnim grupama djelatnosti 48,6% zaposleno je u tercijarnim, 37,6% u sekundarnim i 13,8% u primarnim djelatnostima.

Domaćinstva i njihove strukture. — U regionu Kosovskog Pomoravlja broj domaćinstava povećan je sa 16.408 u 1948. na 23.220 u 1971. godini, pri čemu je prosječna veličina domaćinstava ostala u čitavom ovom periodu na gotovo istom nivou (1948. godine 6,66, 1971. 6,64 člana). U ovom pogledu bitnijih razlika između opština nije bilo.

U strukturi domaćinstava prema broju članova 1971. godine preovlađivala su domaćinstva sa 4 (11,1%) 5 (13,4%), 6 (13,9%), 7 (13,2%) i 8 članova (32,7%).

Prema izvoru prihoda 54% su poljoprivredna, 29,4% nepoljoprivredna i 16,6 mješovita domaćinstva. U ovom pravcu u naj-

nepovoljnijem položaju je opština Vitina gdje ima samo 23% nepoljoprivrednih domaćinstava, a 61,4% su poljoprivredna domaćinstva (15,4% su mješovita).

3. NEKA RAZMIŠLJENJA O PRESPEKTIVI RAZVOJA STANOVANIŠTA KOSOVSKOG POMORAVLJA

Preko prirodnog priraštaja od 31. 03. 1971. godine do 30. 06. 1974. godine broj stanovnika Kosovskog Pomoravlja povećan je za 14.028 lica, tako da je sredinom 1974. godine Kosovsko Pomoravlje trebalo da ima oko 168.200 lica (opština Vitina 43.700; Gnjilane 74.700 i Kosovska Kamenica 49.800). Iz takvog kretanja prirodnog priraštaja proizilazi da su stope rasta i poslije popisa bile visoke. Za cio region stopa rasta bila je 2,9% (indeks 109,1), za opštine Vitina i Gnjilane 3,2%, i Kosovsku Kamenicu 2,3%. Prema tome, stope nataliteta i prirodnog priraštaja su i dalje na visokom nivou.

Polazeći od toga realno je očekivati da će dalji porast ukupnog broja stanovnika Kosovskog Pomoravlja biti veoma intenzivan. S obzirom na to da su srednje vrijednosti stopa prirodnog priraštaja po manjim periodima u opštinama bile: u Vitini od 1961. do 1965. godine 28,7‰, 1966. do 1970. 28,7‰, u 1971. i 1972. godini 31,3‰, u Gnjilanu 1961-1965. godine 28,7‰ i Kosovskoj Kamenici od 1961. do 1965. godine 25,1‰ 1966. do 1970. 22,2‰ i 1971. i 1972. godine 24,3‰ postavljene su hipoteze da će njihovo kretanje u periodu do 2000 godine i dalje biti relativno visoko¹⁾

Opštine	Prognoza kretanj. sred. vrij. stopa prirodnog priraštaja u ‰					
	1973/75.	76/80.	81/85 .	86/90.	91/95.	1996-2000
1. Vitina	29,0	28,0	28,0	27,0	26,0	25,0
2. Gnjilane	28,0	28,0	27,0	27,0	26,0	25,0
3. K. Kamenica	24,0	25,0	25,0	24,0	24,0	23,0

U vezi sa daljim kretanjem migracionog salda postavljena je hipoteza da će on prema regionima SAP Kosova i drugim krajevima naše zemlje, biti negativan za oko 30 do 40 hiljada lica. Tako se može očekivati da će ovaj region 1985. godine imati oko 205.000 (Vitina 53.000, Gnjilane 92.000, Kosovska Kamenica 60.000), a 2000. godine oko 262.000 stanovnika (Vitina 66.000; Gnjilane 120.000; Kosovska Kamenica 76.000).

¹⁾ Detaljnije o ovome vidi dr Radovan Bakić: *Projekcija razvoja stanovništva Kosovskog Pomoravlja*", elaborat za potrebe izrade Prostornog plana ovog regiona, ZUP, Priština, juni 1975. godine.

U pogledu daljeg kretanja ukupnog broja stanovnika opštinskih centara postavljene su hipoteze o njihovom daljem intenzivnom rastu.¹⁾ Očekuje se da će u ovim centrima 1985. godine živjeti oko 51.000, a 2000. godine oko 100 hiljada stanovnika. Pri tome Vitina bi 1985. godine trebala da ima oko 5.000, a 2000. godine oko 10 hiljada; Gnjilane 1985. godine 36.000, a 2000. godine oko 70.000, a Kosovska Kamenica 1985. godine oko 10.000, a 2000. godine oko 20.000 stanovnika. Ovakva prognoza temelji se na njihovoj budućoj atraktivnosti za imigraciju stanovništva sa sela, s obzirom na to da će ova naselja biti glavni centri lokacije i daljeg razvoja aktivnosti iz oblasti sekundarnog i tercijarnog sektora.

Pored ovih centara, značajnu ulogu u daljem razvoju Kosovskog Pomoravlja imaće još naselja: Žegra, Ogošte, Klokot i Požaranje. Dalje pozitivne transformacije očekuju se i u svim naseljima i čitavom prostoru Kosovskog Pomoravlja.

SOME NEW DEMOGEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF KOSOVSKO POMORAVLJE

Radovan Bakić

S u m a r y

Kosovsko Pomoravlje is located on the south-eastern part of Kosovo Province. Its area is, in fact, the area of Binacka Morava conflux, having the surface of 1.319 km², what is 12.22% of Kosovo surface. According to the inventorx held in 1971, this region had 154.178 inhabitants, what makes 12,39% of total provincial population.

Kosovsko Pomoravlje ist contained of 174 communities, and each is spread on 7,6 km². Only Gnjilane has urban characteristics, with 21.258 inhabitants (inventorx from 1971), what makse 13,8% out of total population of this region.

Mouvements of the people from the villages to the town are constantly increasing. In the period from 1961 to 1971, this depopulation process included 39 communities; or 24,4% of all the communities, Communities Kosovska Kamenica and Gnjilane are having the most intensive increase in population, Kosovska Kamenice (index 185,5%) and Gnjilane (index 167,8%). Further on, the Elaboration explains some of the basic communities transformations, with the stress on the communities which had the greatest attraction for the movement of the village population.

¹⁾ Vidi prethodni izvor i dr Radovan Bakić: „Stanovništvo SAP Kosova sa projekcijom razvoja“, elaborat za potrebe izrade prostornog plana SAP Kosova, ZUP, Priština, juli 1973. godine.

Paralelly with the communities transformations went the transformations in demogeographic structure is characteristed with the unsufficant development. The following data express the above state: 1) Out of the total population, the youth is represented with 52,1%, 2) 36,1% of the population are illiterate, and 44,2% have no education or only 1-3 classes of elementary school, 3) 69% of the population are the agricultural producer and only 4,8% are while natural growth is above 25%. 5) Autohotic population takes part with 71,8%.

Most of the population is formed by Albanians (66,7%) and Serbians (29,1%).

Main industrial object, and terciar activities are mostly concentrated in Gnjilane and Kosovska Kamenica. The greatest economical transformations took place after the second world war and they are still actual.

DISA KARAKTERISTIKA TË REJA DEMOGRAFIKE TË POMORAVLJES SË KOSOVËS

Radovan Bakić

R e z i m e

Pomoravla e Kosovës e përfshin pjesën juglindore të Krahinës së Kosovës. Shtirirja e regjionit të saj përputhet me ujëmbledhësin e Binaqka Moravës dhe e ka sipërfaqen prej 1.319 km², që përfshin 12,22% të sipërfaqes së tëritorit të Kosovës. Sipas regjistrimit të vitit 1971 në te kanë jetuar 154.178 banorë, ose 12,39% të sasisë së përgjithshme të banorëve Krahinës së Kosovës.

Pomoravla e Kosovës i ka 174 vendbanime ose një vendbanim në një 7,6 km². Vetëm Gjilani i takon tipit të qytetit dhe i ka 21.258 banorë (situation 1971.) ose 13,8% të banorëve të këtij regjioni.

Proçeset e depopullacionit të vendbanimeve nëpër fshatra gjithnjë janë më intensive. Vetëm në periudhën prej 1961 e deri më 1971 këto prcese i kanë përfshirë 39 vendbanime ose 24,4% të të gjitha vendbanimeve. Shtimin më intensiv e kanë pasur vendbanimi Kamenica e Kosovës (indeksi 185,5) kurse Gjilani (indeksi 167,8%). Në punë tregohet disa transformacione themelore të vendbanimeve, e veçanërisht ato të cilat janë bërë atraktive për imigracionin e banorëve.

Në krahasim me transformacionin e vendbanimeve është bërë një ndryshim i konsiderueshëm në lëminë themelore të strukturës demografike, por inteziteti i tyre është ende i vogel. Prandaj prej kësaj rrjedh karakteristika themelore për zhvillimin e pamjaftueshëm. Kjo më së miri shihet më sa vijon: 1) Popullsinë e re e përbën 52,1% të sasisë së përgjithshme të banorëve, 2) Analfabetë janë: 36,1% e banorë pa kualifikime shkollore prej 1 e gjer më 3 klasë së shkollës fillore 44,2% 3) Popullsia e cila mirret me

bujqësi bënë pjesë 69%, e të inkuadruar në sektorin shoqëror bëjnë pjesë 4,8% 4) Nataliteti është nën 31%, kurse shtimi i popullsisë është 25% 5) Banorët autokton bëjnë pjesë 71,8.

Pjesën më të madhe të popullsisë e përbëjnë shqiptarët në Pomoravlën e Kosovës (66,7%) kurse popullsinë serbe e përbëjnë (29,1%).

Objektet kryesore të industrisë të lëmisë terciare janë të koncentruara kryesisht në Gjilan dhe në Kamenicën e Kosovës. Ndryshimet më të rëndësishme janë bërë në fushën ekonomike, këto ndryshime janë bërë në periodën e pasluftës, ato janë edhe më tutje në zhvillimin e sipër.

POLOŽAJ I DEMOGRAFSKE ODLIKE NASELJA IVANGRAĐA I ANDRIJEVICE

Radovan Bakić

S i n o p s i s

U sjeveroistočnom dijelu SR Crne Gore, u dolini Lima, nalaze se gradsko naselje Ivangrad i varošica Andrijevice. Ona su u XIX i XX vijeku bila nosioci razvoja Gornjeg Polimlja i centri okupljanja njegovog stanovništva.

Tokom socijalističke izgradnje naše zemlje oba naselja doživljavala su značajne transformacije. Ivangrad je izrastao u značajan industrijski, upravni, kulturni i zdravstveni centar. Dobio je i dobre saobraćajne veze, te između ostalog, ima i avionsku vezu sa Beogradom.

Andrijevice se sporije razvijala. Izgubila je mnogo funkcije koje je ranije imala, a i saobraćajne veze ostale su joj relativno nepovoljne. Dok je Ivangrad imao brz populacioni rast, kod Andrijevice je bila prisutna depopulacija.

Urbani razvoj u oba naselja nosi u sebi mnoge slabosti. Kod prostornog širenja ima stihije, a Ivangrad i njegova bliža okolina su zagađeni.

Njihovom bržem razvoju doprineo bi povoljniji model infrastrukture u jugozapadnom dijelu naše zemlje i u radu se takav model predlaže. Prostorni i urbani razvoj podvrgnut je kritici, a dati su i pravci mogućih planskih orijentacija.

Demografske odlike oba naselja su specifične. Ivangrad je demografski razvijenije naselje i u fazi je intenzivnih demografskih transformacija dok se Andrijevice nalazi u fazi stagnacije i depopulacije. Kvalitetnim infrastrukturnim otvaranjem prema susjednim regionima većeg ranga i lokacijom privrednih objekata njen razvoj mogao bi biti povoljniji.

U V O D

Na Limskoj osovini razvoja, u sjeveroistočnom dijelu SR Crne Gore, razvila su se varoška i gradska naselja: Gusinje, Plav, Andrijevice, Ivangrad i Bijelo Polje. Prva tri naselja su manje varošice, dok su Ivangrad i Bijelo Polje razvijeniji gradski centri.

Limska dolina, svojim prirodnim smjerom pružanja, sve do Bijelog Polja, nema povoljnu saobraćajnu infrastrukturu, te se to nepovoljno odrazilo na njen dosadašnji razvoj.

Ivangrad je u nešto povoljnijem položaju, jer kroz njega prolazi kontinentalni krak Jadranske magistrale, a ima aerodrom i avionsku vezu sa Beogradom.

Andrijevića je prirodno dobro položena i ima sve predispozicije da izraste u saobraćajnu raskršnicu i značajniji centar razvoja. U bližoj budućnosti saobraćajni tokovi iz Makedonije i Metohije prolaziće kroz nju za Crnogorsko primorje i obrnuto, te bi bilo cjelishodno blagovremeno sagledati njen budući prostorno urbani razvoj, kako bi se izbjegli teži problemi. Za sada o ovome se nedovoljno vodi računa i u njenom prostornom širenju ima stihije i neracijonalnosti. Njen populacioni porast usporava i uticaj tradicije da se očuva „rodno ognjište” i „očevina”, te su migracije stanovništva prema njoj, sve do sada, bile nedovoljno izražene.

1. IME I POLOZAJ

Ivangrad i Andrijevića su varoši u sjeveroistočnom dijelu SR Crne Gore. Leže u dolini Lima na 17 km rastojanja jedna od druge i pripadaju Gornjem Polimlju.

Ivangrad, ranije Berane, dobio je ime po istaknutom revolucionaru i narodnom heroju Ivanu Milutinoviću. Ovo ime Ivangrad je dobio 21. jula 1949. godine na dan proslave osnivanja prvog narodnooslobodilačkog odbora, koji je u našoj zemlji formiran 21. jula 1941. godine baš u Ivangradu, ondašnjim Beranima.²⁾

Ivangrad je gradsko naselje i opštinski centar istoimene opštine. Osim toga, on je i regionalni centar za šire područje, u prvom redu za teritorije opština Plav i Rožaje, s obzirom na to da ih nekim funkcijama kao što su: registrovanje vozila, služba socijalnog osiguranja, služba statistike i druge, neposredno opslužuje.³⁾ Leži na dnu Ivangradske kotline, s obe strane Lima, na mjestu gdje se stiču prirodne veze između teritorija Gornjeg Ibra i Gornjeg Polimlja, kao i veze niz dolinu Lima kroz Tifransku klisuru za poručje Bijelog Polja. Zahvaljujući tome, Ivangrad je oduvijek imao povoljan geografski položaj i bio najatraktivnije mjesto za privredni razvoj i imigraciju stanovništva u Gornjem Polimlju. Otuda je današnji Ivangrad značajno ekonomsko središte SR Crne Gore, i bez sumnje, najvažniji razvojni centar Gornjeg Polimlja.

Nalazi se na raskršću važnih saobraćajnica koje ga povezuju ne samo sa centrima razvoja u njegovoj gravitacionoj zoni, već i sa susjednim regionima višeg ranga. Kontinentalnim krakom Jadranske magistrale otvoren je prema Bijelom Polju, gdje se od

mjesta Ribarevine odvaja važna saobraćajnica niz dolinu Lima i preko Zlatibora za T. Užice i Beograd s jedne i preko Mojkovca i Kolašina niz dolinu Morače za Titograd i Crnogorsko primorje, s druge strane. Preko Rožaja i dalje dolinom Ibra ostvaruje se veza sa Kosovskom Mitrovićom i Prištinom, a odavde sa Skopljem na jednoj i Nišom na drugoj strani. Ovom saobraćajnicom od Ribarića ostvaruje se veza sa Novim Pazarom i Raškom i dalje Kraljevom i drugim centrima Zapadnog Pomoravlja i Šumadije. Na taj način, preko ovih saobraćajnica, u Ivangrad se stiču saobraćajni tokovi koji idu čak od Crnogorskog primorja i Prednje Azije preko Istambula, Sofije, Niša, Prištine i Kosovske Mitrovice i od Egejskog primorja i Soluna preko Skoplja i takođe Prištine i Kosovske Mitrovice za Titograd i Crnogorsko primorje, a odavde za čitavu obalu Jadrana i preko Bara za Bari u Italiji. Zbog svega toga kontinentalni krak Jadranske magistrale je najvažnija saobraćajnica za Ivangrad, jer on preko nje ostvaruje tranzitnu ulogu na Balkanu i šire od nje.¹⁾

Značajno mjesto za povezivanje Ivangrada sa udaljenijim regionima pripada saobraćajnici koja ide niz dolinu Lima i povezuje ga sa Pribojem, Zlatiborom, T. Užicom i Beogradom. Ova saobraćajnica, uz dolinu Lima, uzvodno od Ivangrada, ima svoj prirodni produžetak za Andrijevicu, Murino, Plav i Gusinje pri čemu se od Mosta Bandovića i Andrijevice nastavlja preko Trešnjevika, Mateševa i Lijeve Rijeke za Bioče (puštena u saobraćaj 1904. god.), Titograd i Crnogorsko Primorje, a od Murina preko Čakora za Peć (puštena u saobraćaj 1925. godine) i Metohiju uopšte, kao i preko Drenice za Prištinu i Skoplje. Deo ove saobraćajnice koji ide od Ivangrada za Andrijevicu (pušten u saobraćaj 1913. god.), Murino, Plav i Gusinje je asfaltnog zastora, ali se asfaltna podloga slabo održava, izuzev na relaciji Plav—Gusinje gdje je odličnog kvaliteta. Osim toga, ona je sa nepovoljnim elementima, jer je uzana, sa mnogo okuka i slabo pregledna. Krakovi koji se odvajaju od Mosta Bandovića i Murina za Titograd i Peć su makadamske podloge i u zimskom dijelu godine teško prohodni i neprohodni s obzirom na to da prolaze preko visokih planinskih prevoja Trešnjevika (1.570 m) i Čakora (1.849 m.).

Za saobraćajno povezivanje Ivangrada, značajno mjesto pripada aerodromu koji ga povezuje sa Beogradom i Titogradom i željezničkoj pruzi Beograd — Bar, od koje je udaljen svega 36 km (to je udaljenost do željezničke stanice u Bijelom Polju).

Kao samostalno naselje Andrijevice se prvi put pominje sredinom 19. vijeka i ime joj dolazi po crkvi koja je bila posvećena svetom Andriji.³⁾

Sadašnji geografsko-saobraćajni položaj Andrijevice je znatno nepovoljniji od položaja Ivangrada. Ona je praktično izvan najvažnijih saobraćajnih tokova, te je to jedan od bitnih razloga njenog novijeg stagniranja. Međutim, prirodne predispozicije po-

ložaja Andrijevice ukazuju da bi ona mogla izrasti u prometno mjesto, pa čak i u saobraćajnu raskršnicu. Ova mala varošica, nekad okružno (od 1918. do 1921. god. za srezove: andrijevački, kraljski, ljevorečki i plavsko-gusinjski) i sresko mjesto, ima mikropoložaj na lijevoj terasi Lima između Limovih lijevih pritoka Zlorečice i Kraljštice. Terasa ima uzan i duguljast oblik i pruža se od jugozapadne periferije Andrijevice pa do blizu Mosta Bandovića, te je ta morfološka crta bila od presudnog značaja za topografsko širenje naselja i njegov sadašnji prostorno-urbani izgled.

Položaj ove lokacije prirodno je predisponiran za realizaciju veza koje bi imale međuregionalni, pa i širi značaj. Naime, od Andrijevice ide uzvodno uz Lim prirodno predisponirana veza za Murino, a odavde preko Velike i Čakora za Peć i Metohiju uopšte, s jedne i Plavsko-gusinjsku kotlinu, s druge strane. Svoj prirodni produžetak ova veza ima od Andrijevice niz Lim za Ivangrad, gdje se uključuje na kontinentalni krak Jadranske magistrale, i uz Kraljšticu i preko prevoja Trešnjevika za Mateševo. Lijevu Rijeku, Bioče i Titograd. Ova prirodna veza na relaciji Metohija — Andrijevica — Titograd ustvari je najkraća veza na jugoslovenskoj teritoriji koja ide od Egejskog i Crnog mora za Jadransku obalu i od Bara za Bari u Italiji.

Interes za realizaciju ove veze je ogroman, iako za njeno ostvarenje treba i vremena i sredstava. Najviše su zainteresovani slabije razvijeni djelovi naše zemlje, a u prvom redu SR Makedonija, SAP Kosovo i SR Crna Gora. Za Makedoniju ovo bi bila najkraća i najefikasnija veza sa Crnogorskim primorjem, a takođe i za SAP Kosovo, posebno za Metohiju i Drenicu. Kroz SR Crnu Goru, ova saobraćajnica bi prošla kroz njene slabije razvijene, ali zato prirodno bogate predjele, te bi za njih ona bila prvi element za ubrzaniji razvoj i zadržavanje, već duže vremena, jako izražene emigracije. Razumije se, da bi sve ovo imalo izuzetno pozitivno dejstvo i na razvoj naselja Andrijevice, s obzirom na to da bi ona dobila tranzitni položaj na širem planu.

Sadašnje saobraćajnice koje Andrijevicu povezuju sa drugim gradskim naseljima SR Crne Gore i SAP Kosova su slabog kvaliteta. Sa Ivangradom, Murinom, Plavom i Gusinjem povezana je drumskim putem asfaltnog zastora, ali je on uzak, sa mnogo okuka i slabom preglednošću. Do puštanja u saobraćaj kontinentalnog kraka Jadranske magistrale preko Rožaja za Kosovsku Mitrovicu, ovaj put je bio najvažnija veza od Crnogorskog primorja za SAP Kosovo, SR Makedoniju, Grčku, Južnu Srbiju i Bugarsku, te je u sezoni put bio izuzetno opterećen, sa čestim saobraćajnim udesima i kolonama vozila od po više kolometara. Od Murina preko Čakora za Peć put je makadam podloge, kao i od Mosta Bandovića preko Trešnjevika i Mataševa za Lijevu Rijeku. Od lokalnih puteva ističu se Andrijevica — Kuti i Andrijevica — Gradiš-

nica, koji povezuju više sela sa Andrijevicom, a imaju i širi ekonomski značaj, jer se koriste za eksploataciju šumskog bogatstva na padinama Komova, Lise i Gradišnice, kao i za eksploataciju mermera u Žoljevici. U perspektivi ova dva puta mogla bi da imaju značaja za razvoj planinskog turizma na obroncima Komova i u Gradišnici, koja se odlikuje izvanrednom razuđenosti morfoloških oblika i terena za zimske sportove velikim brojem izvora i vodnih tokova, pogodnim lokacijama za izgradnju turističkih naselja, izvanrednim terenima za letnje izlete i pješaćenja, za lov na divljač, sportski ribolov, itd. Ova planina plećatih strana ima u toku zime debeo sniježni pokrivač, a u toku ljeta izvanredno čist vazduh i bujni livadski i šumski pokrivač, te je vrlo povoljna za razvoj zimskog i letnjeg sportskog i rekreativnog turizma.

2. NOVIJE PRIVREDNE ODLIKE

Poslijeratni period uneo je ogromne novine u privredni razvoj Ivangrada. Od male varošice on izrasta u industrijski centar sa raznovrsnom i relativno snažnom industrijom. Još od 1946. godine zgrađena je i puštena u rad fabrika cigle i crijepa „Rudeš“. Ova fabrika proizvodi danas punu, šuplju, rupičastu i specijalnu tanku opeku, duplo filcovani crijep, žljebnike i drugo. Svojom proizvodnjom podmiruje lokalne potrebe, kao i potrebe susjednih opština.

Oktobra 1954. godine osnovan je Kombinat drvne industrije „Lim“, koji je vremenom prerastao u „ŠIP Polimlje“. U njemu se proizvodi rezana građa, šper-ploče, lesomit, ambalažni materijal, građevinska stolarija i drugo, a svoje proizvode, pored jugoslovenskog tržišta izvozi u Italiju, Čehoslovačku, Grčku, Siriju i Liban.

Fabrika „Polimka“ proizvodi mušku i žensku konfekciju, krzno, obuću, auto presvlake, razne vrste „bokseva“ i drugo i izvozi ih u SAD, SSSR, Čehoslovačku, Poljsku, Italiju, Nemačku, Veliku Britaniju i druge zemlje. Ova fabrika puštena je u rad na Rudešu 1962. godine.

Fabrika celuloze i papira puštena je u rad 13. jula 1964. godine i ima kapacitet od 30.000 tona celuloze i bezdrvene hartije. Hale, radionice, magacini, društvene i upravne zgrade zahvataju prostor od 20 ha.

Od drugih privrednih objekata ističu se još: fabrika tapeta, poljoprivredna zadruga „Ivangrad“, koja posluje u sastavu Agrokombinata „13. juli“, zatim mleکارa kapaciteta od 15.000 litara mlijeka mjesečno i pekara kapaciteta 33.000 kgr. hleba mjesečno. Od ugostiteljskih objekata po svome značaju ističe se hotel „Berane“ kapaciteta od 109 ležaja.

Dok je Ivangrad izrastao u značajan razvojni centar SR Crne Gore, dotle je Andrijevića ostala mala i relativno zapuštena

varoš, sa puno slobodarske slave i tradicije, o čemu svedoče vele-
pni spomenici na Knjaževcu posvećeni izginulim ratnicima u bal-
kanskim i prvom svjetskom ratu, i izginulim partizanima i žrtva-
ma fašističkog terora u toku NOB-e, a bez gotovo ikakvog značaj-
nijeg privrednog objekta. U njoj sada postoji OUR „Anemos”, ko-
posluje u sastavu „14 decembra” iz Beograda i bavi se proizvodi-
njom ventilacionih uređaja za industrijsku namjenu, a u rad je
puštena 1974 godine. U periodu od 1958. do 1963. godine postojalo
je preduzeće „Jela” koje se bavilo preradom drveta, ali je ras-
formirano. Godine 1975. na Rasadniku udareni su temelji fabrike
keksa i čokolade, a poslovaće u sastavu „Soko-Štarka” iz Beogra-
da. Od drugih privrednih organizacija postoji još samo poljopri-
vredna zadruga, a od ugostiteljskih objekata hotel „Komovi”.

Za ovaj razvoj naselja Andrijevice posredan značaj imaju
još rudnik mermerskog kamena u Žoljevici i fabrika teraca pločica u Zabrdju,
čiji je značaj za razvoj Andrijevice i do sada bio primijetan.

U cjelini posmatrano može se zaključiti da su naselja Ivan-
grad i Andrijevice najvažnije privredne transformacije doživjela
u poslijeratnom periodu, stim što su njihove sadašnje privredne
karakteristike na vrlo različitom nivou. Ivangrad je daleko odma-
kao ispred Andrijevice, ali je realno pretpostaviti da će razvoj
njegove privrede, u prvom redu industrije, biti i dalje intenzivan,
te da će on u kasnijoj fazi omogućiti da se brže razviju ne samo
Andrijevice, već i drugi manji razvojni centri Gornjeg Polimlja.

3. DEMOGRAFSKE ODLIKE

Ivangrad i Andrijevice su mlada naselja i njihov istorijski
razvoj traje od sredine 19. vijeka do danas. Intenzitet populacio-
nog porasta bio im je vrlo različit, s tim što je u Ivangradu bio
u uvijek u porastu, dok je Andrijevice imala uspone i padove izra-
žene kroz brži populacioni rast i depopulaciju (tabela 1).

TABELA 1

Kretanje broja stanovnika Ivangrada i Andrijevice (1948—1971. god.)

N A S E L J A	Broj stanovnika po godinama popisa			
	1948.	1953.	1961.	1971.
Ivangrad	3.701	4.513	6.969	11.164
Andrijevice	894	899	1.007	994

Ivangrad je od 1921. do 1953. godine populaciono porastao
za približno 1.600 stanovnika, a samo od 1953. do 1971. godine za
preko 6.600 lica. Iz ovoga proizilazi da je Ivangrad do 1953. godi-
ne imao relativno spor, ali zato kontinuiran porast, što je i razum-

ljivo kada se zna da su svi njegovi važniji industrijski objekti pušteni u rad poslije 1950. godine. Otuda je od 1921. do 1931. godine stopa rasta bila 1,3; od 1931. do 1948. god. 1,5% i od 1948. do 1953. god. 4% godišnje. Međutim, od 1953. do 1961. godine, populacioni porast odvijao se po stopi 5,3%, a od 1961. do 1971. godine po 4,6% godišnje, dakle znatno intenzivnije. U ovo, posljednje vrijeme građeni su i pušteni u redovnu proizvodnju svi industrijski objekti, tako da su uslovi za zapošljavanje bili relativno povoljni. Imigraciona atraktivnost bila je pojačana razvojem drugih djelatnosti, a u prvom redu iz tercijarnog sektora, tako da su i uslovi za školovanje dece i uopšte puniji kulturni život bivali sve povoljniji.

Populacioni porast Ivangrada u poslijeratnom periodu bio bi znatno brži da je sva imigracija sa sela išla direktno u njega. Naime, u poslijeratnom razdoblju sela u prigradskoj zoni imala su intenzivni populacioni porast, jer se značajan broj doseljenika sa sela doseljavao u naselja prigradske zone kao što su Pešca, Beran selo i Luge.

Snažan priliv imigracije odrazio se na način topografskog i ukupnog urbanog razvoja Ivangrada, tako da je bilo stihije i neracionalne izgradnje u okviru samog naselja. Međutim, puna stihija došla je u razvoju prigradskih naselja i prilaznih saobraćajnica tako da će to predstavljati značajni društveno-ekonomski, pa i socijalno-politički problem za njihovo uklapanje u gradsku aglomeraciju i opremanje neophodnom gradskom i prigradskom sufrastrukturuom.

Populacioni porast Andrijevice imao je uzlazno-silaznu liniju. Neposredno iza prvog svjetskog rata ona je bila središte okruga za četini sreza: andrijevački, kraljski, plavsko-gusinjski i ljvovorečki. Poslije ukikanja okruga 1921. godine ona postaje administrativno-političko središte sreza, tako da je između dva rata populaciono relativno brzo rasla. Poslije drugog svjetskog rata ona je prvo bila sjedište sreza, sve do 1952. godine, a zatim sjedište opštine do 15. aprila 1960. godine, kada je došlo do ukidanja andrijevičke opštine i njenog pripadanja Ivangradu. Tako je i sjedište upravno-političke vlasti prešle u Ivangrad, a Andrijevice je ostala sjedište mjesne kancelarije.

Populacioni porast Ivangrada i Andrijevice, pored iznjetih pojedinosti, bio je pod uticajem tradicionalnih shvatanja o vezanosti za svoje selo i svoju očevinu, te je to usporavalo migraciju seoskog stanovništva prema njima. Ovo je naročito karakteristično za andrijevački kraj, u kome su, kao i u ivangradskom, prisutne značajne transformacije seoskih naselja. Renoviraju se stare i grade nove kuće i ono malo zaposlenih u Andrijevi su uglavnom dnevni migranti. U okolini je prisutno tradicionalno takmičenje oko ljepšeg izgleda kuće, njene bolje opremljenosti, ljepšeg dvorišta, itd. U novije vrijeme prisutno je takmičenje sela

oko izgradnje puteva i uvođenja vodovoda. Sve ovo zaustavlja migraciju prema ova dva centra razvoja, pa je teško zaključiti da li je to pozitivan ili negativan proces.

Transformiranje seoskih naselja i unošenje urbanih uslova života u njima je, bez sumnje, pozitivan proces. Negativno je to, što se usitnjavaju imovinske parcele i praktično pretvaraju u placeve, jer kuće izgrađuju i oni koji su zbog zaposlenja napustili svoja sela i žive u druge centre Crne Gore i Jugoslavije. Osim toga, sela ovog kraja su razbijenog tipa, te su za komunalno opremanje nepodesna i u te svrhe se ulažu ogromna materijalna sredstva. Razumije se, da je to mnogo jeftinije učiniti na manjem prostoru sa većom koncentracijom stanovništva. Pri tome, treba istaći da je neophodno da se u Andrijevići ostvari veća koncentracija stanovništva, jer su samo populaciono veća naselja sposobna da budu nosioci bržeg razvoja. Uz sve ovo važna je i činjenica da je lokacija Andrijevice, pored niza drugih povoljnih okolnosti, nezagađena sredina i sa prosječnom nadmorskom visinom od 781 metar. Međutim, Ivangrad je zagađen i to je veliki nedostatak za njegovu sadašnju imigracionu atraktivnost.

Poslijeratni razvoj izazvao je značajne urbane promjene u naselju Andrijevice, uprkos stagnantnom populacionom porastu. Na stari varoški deo na jugozapadnoj strani naslonjen je novi zdravstveni objekat (ranije bolnica, sada zdravstvena stanica), a prema sjeveru izgrađeno je više novih građevinskih objekata s obe strane puta prema Mostu Bandovića. To je novi dio Andrijevice i on se organski uklapa u staru varoš. U tom dijelu izgrađen je hotel „Komovi”, više stambenih zgrada u društvenom vlasništvu, zgrada bioskopa, stanica milicije i sve se one nalaze na desnoj strani ulice, dok je na lijevoj strani puta izgrađena jedna veća stambena zgrada sa prodavnicama i apotekom u prizemlju i više individualnih stambenih zgrada. S obzirom da se sa tim dijelom završava nešto šira terasa i da je neposredno iza nje bilo staro groblje, koje je kasnije izmješteno, širenje naselja nije se moglo nastaviti bez organskog prekida. Ovaj prekid bio je uslovljen time što je terasa koja se širi u nastavku od groblja, i koja se naziva Knjažavac, zauzeta kompleksom crkve i dva spomenika koji su posvećeni izginulim borcima u balkanskim ratovima i prvom svjetskom ratu i izginulim partizanima i žrtvama fašističkog terora u toku NOB-e i koja je pretvorena u park. Zato je novo urbano širenje naselja nastavljeno uz ovaj kompleks na stoj terasi tako što je na desnoj strani puta prema Mostu Bandovića izgrađena zgrada osnovne škole „Bajo Jocić” u kojoj su smještena i odelenja gimnazije sa dvorištem i ostalim pratećim objektima, a na lijevoj strani tri stambene zgrade u društvenom vlasništvu. Iza tih zgrada nastavlja se šira terasa na kojoj su vojni objekti i novo groblje, tako da od ovog kraja naselja na sjevero-zapadu do drugog na jugu i jugo-

zapadu ima 2 km. što je naselje praktično iz dva dijela, jednog koji je glavni i čine ga stari i novi dio i drugi na Knjaževcu, koji se poslije prekida od oko 400 metara nastavlja u poseban deo s tim što sam za sebe ne čini cjelinu.

Dalje cjepljanje naseljskog organizma Andrijevice izazvaće izgradnja fabrike keksa i čokolade na Rasadniku, koji se nalazi na putu za Ivangrad udaljen od centra naselja oko 3,5 km, pogotovu ako se oko nje budu gradile stambene zgrade za radnike.

Ovakav razvoj urbane forme naseljskog organizma kao što se vidi, bio je uslovljen morfologijom terena, ali i nedovoljno perspektivnim sagledavanjima, koja su se rukovodila linijom najlakšeg opredeljenja, ne uzimajući u obzir komunalnu opremljenost i moguću intenzivan populacioni razvoj u perspektivi.

Migraciona obeležja stanovništva ova dva naselja pokazuju koliko su ona bila atraktivna za doseljavanje s jedne i kolike su se izmjene u odnosima između autohtonog i doseljenog stanovništava odigrale, s druge strane. Prema popisu 1971. godine Ivan grad je imao 45%, a Andrijevica 36,3% autohtonog stanovništva. Struktura doseljenih prema području doseljavanja pokazuje da je sa teritorije iste opštine u Ivangradu doseljeno 25%; iz drugih opština iste SR 19% i iz drugih SR 10% — tabela 2. U Andrijevici

TABELA 2

Autohteno i doseljeno stanovništvo — stanje 1971. godine

Kategorije stanovnika	Ivangrad		Andrijevica	
	Broj	%	Broj	%
Od rođenja stanuje u istom mjestu	5.017	45,0	361	36,3
Ukupno doseljeno	6.147	55,0	633	63,7
Ukupno stanovništvo	11.164	100,0	994	100,0

iz iste opštine doseljeno je 311 ili 49,0%, druge opštine iste SR 232 ili 36,7% i drugih SR 90 ili 14,2%. Struktura doseljenih prema tipu naselja iz kojih su se doseljivali pokazuje da je najviše migranata došlo iz seoskih naselja (tabela 3). Međutim, u Ivangradu se doselilo i znatan broj stanovnika iz gradskih naselja, što se može tumačiti njegovom privlačnošću do koje je dolazilo zbog relativno naglog razvoja industrije u njemu.

TABELA 3

Doseljeni prema tipu naselja

Kategorije stanovnika	Ivanograd		Andrijeвица	
	Broj	%	Broj	%
Doseljeni sa sela	3.487	56,9	429	67,8
Doseljeni iz mješov. naselja	1.106	18,1	64	10,1
Doseljeni iz grada	1.533	25,0	140	22,1
Nepoznato				
Ukupno doseljeni	6.126	100,0	633	100,0
Ukupan br. stanovnika	11.164	.	994	—

Struktura doseljenih prema vremenu doseljavanja pokazuje da su oba naselja bila interesantnija za imigraciju u novije vrijeme (tabela 4). Otuda je najveći broj doseljenih u periodu poslije 1953. godine, naročito u Ivangradu, s obzirom da je to period od kada počinje intenzivnija industrijalizacija naselja.

TABELA 4

Doseljeni prema vremenu doseljavanja

Vrijeme doseljavanja	Ivanograd		Andrijeвица	
	Broj	%	Broj	%
1940. i prije	301	5,0	55	8,7
1941—1945.	160	2,6	43	6,8
1946—1952.	551	9,1	71	11,2
1953—1960.	1.450	23,9	178	28,2
1961—1965.	2.068	34,1	104	16,5
1966—1969.	1.041	17,1	134	21,2
1970—1971.	499	8,2	47	7,4
Nepoznato	—	—	—	—
Ukupno doseljeni	6.070	100,0	632	100,0
Ukupno stanovništvo	11.164	.	994	.

Promjene u strukturama stanovništva. — Starosna struktura stanovništva pokazuje da u Ivangradu na djecu otpada 37,7%, a na mlado stanovništvo 47,6 odsto. Učeće djece u Andrijeвици je nešto niže (32,2%), a takođe i mladog stanovništva (44,4%). Na drugoj strani, učeće starog stanovništva u Ivangradu je samo 5,2%, a u Andrijeвици 9,8%, što pokazuje da je Andrijeвица naselje sa značajnim učešćem penzionera s jedne, i da školski kontingent stanovništva dobija iz sela svoje gravitacione zone, s druge strane.

Kod oba naselja učeće žena je veće od učeće muškaraca. Taj odnos u Andrijeвици je 52 : 48; a u Ivangradu 50,9 : 49,1% u korist žena. Razloge za ovu pojavu treba tražiti u većoj emigraciji muškog stanovništva, većem broju poginulih muškaraca u toku ratova, posebno NOB-e i većoj prosječnoj dužini života žena.

TABELA 5

Starosna struktura 1948. i 1971. godine

Starosne grupe	Ivangrad		Andrijevića	
	1971.		1971.	
	Broj	%	Broj	%
0 — 4	1.377	12,3	72	7,2
5 — 9	1.488	13,3	113	11,4
10—14	1.355	12,1	135	13,6
15—19	1.106	9,9	121	12,2
20—24	932	8,4	73	7,4
25—29	716	6,4	33	3,3
30—34	1.016	9,1	70	7,0
35—39	878	7,9	71	7,1
40—44	708	6,4	70	7,0
45—49	432	3,9	59	6,0
50—54	283	2,5	30	3,0
55—59	274	2,2	45	4,5
60—64	240	2,1	28	2,8
65 i više	347	3,1	69	7,0
Nepoznato	39	0,4	5	0,5
Ukupno	11.164	100,0	994	100,0

Obrazovna struktura pokazuje značajne kvalitete, jer je u oba naselja učešće nepismenih nisko i iznosi u Ivangradu 8,9%, a u Andrijevići 8,5%. Međutim, apsolutni broj nepismenih od 839 (u Ivangradu 743; u Andrijevići 69) pokazuje da ima mjesta, naročito u Ivangradu, za organizovanu društvenu akciju oko njihovog opismenjavanja. Povoljna je okolnost što je učešće nepismenih najmanje u starosnim grupama 10—19 i 20—34 godine, ali ni njihov apsolutni broj nije zanemarljiv. Samo u Ivangradu nepismenih u ove dvije starosne grupe ima 141 lice.

Bez školske spremne 1971. godine Ivangrad je imao 1.352 lica ili 16,3%, a sa 4 razreda osnovne škole 3.074 lica ili 37%, dok je osnovnu školu i školu veću od osnovne škole imalo 3.861 lice ili 46,5% (ukupno starih 10 i više godina Ivangrad je imao 8.299 lica). Pri svemu ovome važno je istaći da u Ivangradu djeluje 157 lica sa višom i 244 lica sa visokom školskom spremom i da se taj broj lica stalno povećava.

U pogledu nacionalnog sastava gro stanovništva u Andrijevići su Crnogorci. I u Ivangradu su oni najviše zastupljeni i ma ih 7.137 lica ili 63,9%. Od drugih nacionalnosti u Ivangradu značajno učešće imaju Muslimani i to sa 2.451 lice ili 22% i Srbi sa 809 lica ili 7,2 odsto.

Ekonomska struktura nije dovoljno razvijena. Aktivnih lica Ivangrad je imao 2.971 ili 26,6%, lica sa ličnim prihodom 745 ili 6,7% a izdržavanih 7.448 ili 66,7 odsto. U Andrijevići aktivnih lica bilo je 290 ili 29,2%, lica sa ličnim prihodom 61 ili 6,1%, a izdržavanih 643 ili 64,7 odsto.

U strukturi aktivnih po djelatnostima u Ivangradu preovlađuju aktivni u industriji, kulturno-socijalnim djelatnostima i trgovini i ugostiteljstvu, a u Andrijevići u kulturno-socijalnim djelatnostima i trgovini i ugostiteljstvu (tabela 6), što je u skladu sa razvijenošću funkcija ovih naselja i njihovoj ulozi koju imaju u gravitacionoj sferi.

TABELA 6
Aktivna lica po djelatnostima

Djelatnosti	Ivangrad		Andrijevića	
	Broj	%	Broj	%
Industrija i rudarstvo	963	32,4	36	12,4
Poljoprivreda i šumarstvo	123	4,1	23	7,9
Građevinarstvo	52	1,8	2	0,7
Saobraćaj	240	8,1	29	10,0
Trgovina i ugostiteljstvo	328	11,0	42	14,5
Zanatstvo	202	6,8	11	3,8
Stambena i komunal. djelat.	41	1,4	8	2,8
Komunalna i soc. djelatnost	453	15,3	80	27,6
Djelatnost društ. i držav. organa	276	9,3	25	8,1
Ostale djelatnosti	5	0,2	.	.
Van djelatnosti	128	4,3	20	6,9
Nepoznata djelatnost	2	0,2	.	.
Lica na privr. radu u inostranstvu	153	5,1	14	4,8
Ukupno	2.971	100,0	290	100,0

Struktura aktivnih po glavnim sektorima pokazuje da je 51,8% aktivnih u Ivangradu u tercijarnom, a 34,2% u sekundarnom sektoru, a u Andrijevići 67,3% u tercijarnom i 13,1% u sekundarnom sektoru (tabela 7). U oba naselja učešće aktivnih u primarnom sektoru je nisko.

TABELA 7.
Struktura aktivnih lica po glavnim sektorima

Grupe djelatnosti	Ivangrad		Andrijevića	
	Broj	%	Broj	%
1. Primarne	125	4,1	23	7,9
2. Sekundarne	1.015	34,2	38	13,1
3. Tercijarne	1.540	41,8	195	67,3
4. Ostalo	293	9,9	34	11,7
Ukupno	2.971	100,0	290	100,0

LITERATURA I IZVORI

1. Dr. Radovan Bakić: „Arterija koja život znači“, Sloboda, Ivangrad, septembar 1974.
2. M. L t o v a c: „Ivangradska-beranska kotlina“, Beograd, 1957.
3. M o m č i o G o g i ć L u t o v a c: „Andrijevića“, Glasnik Srpskog geografskog društva br. 1 sv. LV, Beograd 1975.
4. Definitivni rezultati popisa stanovništva 1971. god.
5. Informacije na terenu.

IVANGRAD AND ANDRIJEVICA POSITION AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS

Radovan Bakić

S u m a r y

Communities of Ivangrad and Andrijevića are situated on the north-eastern part of Socialistic Republic of Monte Negro. The towns are lying in a valley of the River Lim, 17 km far from each other, so we can say, they belong to the region of Gornje Polimlje. Ivangrad is a town community, as well as, the commune centre. Apart from that, Ivangrad is also the centre of the wider region which includes the communes of Rozaje and Plav. In 1971, the town had 11.164 inhabitants. Andrijevića is townlet with approximately 1.000 inhabitants. It used to be a centre of the administrative district, and also the commune centre, but now is a seat of the Local Office.

Having a branch of the Adriatic highway (continental part) passing through Ivangrad is in the better geographical-traffic position than Andrijevića. Besides, Ivangrad has the air connection with Belgrade, and also the rail-way road Belgrade — Bar is far from the town only 36 km, with its nearest station in Bijelo Polje. For the time being, Andrijevića is outside from the main traffic connections, what makes the town being in a period of development stagnation. However, the natural position of the town indicates its opening towards the neighbouring regions of a higher rank and their development centres, especially, having in mind that the direction from Metohija to Andrijevića is the shortest connection between Province of Kosovo and Mont Negro seaside.

Topographical position of both the communities is relatively favourable. But, urban development, however, has not been led in accordance with the plans, so both of the towns, especially Ivangrad suffer a lot of communal problems. The thing that made the situation even worse, was the factory of cellulose, which is one of the main pollution source.

Main development stage of Ivangrad and Andrijevića has begun after the second world war. Enormous transformation took place here, especially in Ivangrad, where some of a very important industrial object were build.

The inventory, held in 1971, shows that Ivangrad was having 45%, and Andrijevisa 36,3% of autochthonic population. Migration structure, according to the type of a community is as follows: most of the people has moved to these towns from the villages after 1961; involvement of women is higher than the men. In Andrijevisa the relation is 52:48% and in Ivangrad 50,9:49,1% (women:men). Ivangrad has 8,9% and Andrijevisa 8,5% of illiterates. Economical structure of the population is not developed enough, as Ivangrad has only 26,6% and Andrijevisa 29,2% of employed people. But, the structure of Ivangrad is more favourable, as the town has 34,2% of population employed in the secondary sector, and Andrijevisa 13,1% only.

POZITA DEMOGRAFIKE DHE FORMA E VENDBANIMEVE TË IVANGARDIT DHE ANDRIJEVICËS

Radovan Bakic

R e z i m e

Ivangradi dhe Andrijevisa janë vendbanime në pjesën verilindore të Republikës Socialiste të Malit Zi. Gjindët në pjesën e ult të lumit Lim më një largsi nën tyre prej 17. km dhe i takojnë pjesës së lart të Polimlëut. Ivangradi është qytet dhe qendër komunale më të njëtën emër komunal. Për veqë tjerash, ai është qendër regjionale për rrethinën e gjer, ku për veqë kumunës të Ivangradit i përfshin teritorët e kumunave të Rozhajës dhe të Plavës. Në vitin 1971. i kapasur 11.164 banor. Andrijevisa është qytetëz më 1000. banor ku tash është si qendër e zyrës së vendit, më gjith se përpara kaqën qendër e rrethit dhe qendër komunale.

Pozita gjeografike e dhe komunikative e Ivangradit është ma e përshtatshëm se Andrievisës, sepse nëpër te kalon një degë kontinentale të magjistralës së Adriatikut, por ka lidhje ajrore më Beogradin. Për veq tjerash, ai është më stacionin e Bjello Polës në hekurudhën Beograd Bar, është larg vetëm 36. km. Kurse Andrijevisa është mbetur prapa lidhjeve kryesore të komunikacionit dhe gjindet në fazën e stagnimit. Për veq tjerash, hapja kfolitative e sajë në drejtim të regjioneve fqë më rang ma të lart dhe qendrave të tyre zhvillimi është i pa mohushëm, se kja e para disponon zhvillimin e sajë ekonomik, për shkak se nëpër te kalon rruga ma e shkurt prej Metohis në bregdetin Adriatik të Malit Zi. Pozita topografike e të dy vendbanimeve relativisht është e përshtatshme. Pjesa ma e gjer e urbanizmit, megjith atë, nuk është zhvilluar në mënyrë sistematike dhe më plan, prandaj të dy vendbanimët, veqanarisht në Ivangrad, janë grumbulluar problemët e mdha komunale.

Për veq tjerash, më lshimin e fabrikës të celulozës në prodhim Ivangradi është bërë mjaft vend i ndyt.

Faza ma e madhe e zhvillimit të tyre është bë në periudhën e pasë luftës. Transformacionët më të mëdha i kapërrjëtuar Ivangradi se në te janë ndertuar disa qendra industriale që kanë rendësi të gjer.

Sipas regjistrimit të vitit 1971 Ivangradi i kapasur 45% kurse Andrijevisa 36,3% të banorve autontik. Struktura e shpërnguljës së banorëve sipas tipit të vendbanimeve tregon se migracioni ma i madh është bërë nga popullsija e fshatrave, kurse sipas kohës së shpërnguljës janë bërë në kohën e pasë luftës, gjegjesisht prej vitit 1961. Prej të dy vendbanimeve bajnë pjesë ma tepër femra se sa mashqi. Ajo marrëdhënjë në Andrijevicë është 52:48, kurse në Ivangrad 50,9:49,1 në sasin e femrave.

Kurse analfabët në Ivangrad janë 8,9% kurse Andrijevisa 8,5%. Struktura ekonomike nuk është mjaft e zhvilluar, sepse pjesëmarrja e aktive e banorve në Ivangrad ka qenë vetëm 26,6% kurse në Andrijevicë 29,2% më gjith ate struktura e popullsisë në Ivangrad është mjaft aktive, ku në masën aktive në anën sekundare të sektorit është është ra 34,2% kurse në Andrijevicë vetem 13,1%.

UTICAJNE SFERE ĐAKOVICE

Dr. Bojko Bojović

S i n o p s i s

Stvaranjem čaršije, osnivanjem škola, formiranjem bolnica i kreditnih ustanova, kao i drugih važnih gradskih institucija. Đakovica se razvijala u ekonomsko-saobraćajni, administrativno-upravni, kulturno-prosvetni, zdravstveni i politički centar sa različitim zonama uticajne moći. U prošlosti njena uticajna moć se menjala što je u osnovi zavisilo od društveno ekonomskih zbivanja.

Današnju vrlo prostornu đakovačku komunu prožimaju gravitacione zone raznih uticaja i to: trgovačko-zanatska zona, zona industrije sa zonama radne snage, sirovina i tržišta, zona kulturno-prosvetnog delovanja, zona zdravstva i upravna zona. Ove zone se međusobno razlikuju po prostoru i značaju. Povezano one predstavljaju uticajnu sferu Đakovice, koja na severu obuhvata oblast Duškaja, na istoku Podrima, na jugu Hasa i severo-zapadu oblast Reke. Uticaji grada slabe što su naselja dalja od Đakovice, pase mogu izdvojiti grupe naselja sa jačim, slabijim i povremenim vezama i uticajima.

U V O D

U cilju kompleksnog prikazivanja geografske problematike uticajnih sfera grada na prostoru đakovačke komune, poslužila su mi u prvom redu tri momenta: Položaj đakovačkog područja na metohijskom drumu, smeštaj na kontaktu različitih morfoloških celina i nagli posleratni razvoj svih privrednih grana, a posebno industrije. Zatim u novim uslovima sa promenom društveno-ekonomskih prilika i bržim razvojem privrede, dinamika današnje gravitacije i intenzitet uticajnih sfera Đakovice jasno je izražen kako u toku običnog i pijačnog dana, tako i u različita godišnja doba, a posebno u vegetacionom periodu.

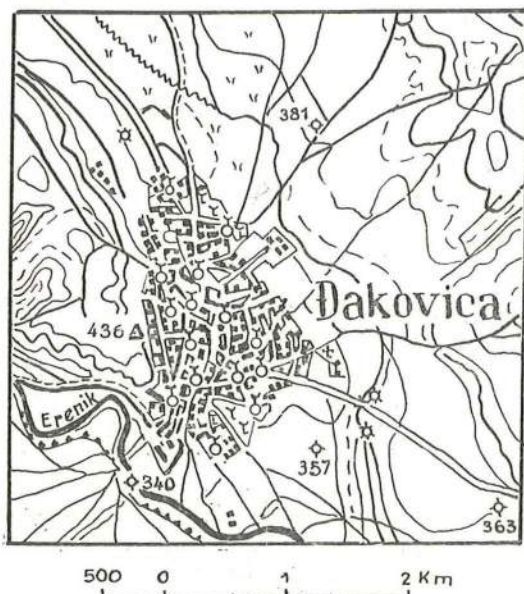
Neosporno je, da uloženi naponi naše samoupravne socijalističke zajednice na transformaciji privrednog i kulturnog života imali su znatnog uticaja kako na svestrani preobražaj ljudi, tako i na promenu lika naselja, na njihov brži i ravnomerniji razvitak, kao i na njihove međusobne normalnije i stabilnije gravitacione odnose.

Zahvaljujući svom povoljnom geografskom položaju, privrednom bogatstvu okoline, današnjoj boljoj saobraćajnoj povezanosti i novo nastalim društveno-ekonomskim uslovima, Đakovica se vrlo brzo razvila od ranijeg sporednog centra na metohijskom drumu između gradova Peći i Prizrena, u vrlo naprednu i prostranu društveno-političku i ekonomsko-teritorijalnu regiju u kojoj se danas sve brže razvijaju mnoge privredne i društvene funkcije.

I. POLOŽAJ I VELIČINA

Đakovica se nalazi u jugozapodnom delu Metohijske kotline, na glavnom Metohijskom drumu Peć — Prizren, udaljena oko 10 km. od jugoslovensko-albanske granice.

U topografskom smislu Đakovica leži u dnu metohijske kotline na jezerskim sedimentima neogenih terasa sa obe strane rečice Kreme u blizini njenog ušća u Erenik. Naselje ima prosečnu nadmorsku visinu 379,5 m. Na istoku i severoistoku od nje uzdiže se neogeni rid Čabrat 436 m (1).

Sk. 1. Mikropoložaj Đakovice

Đakovica je od svog nastanka na pomenutom drumu imala vrlo povoljan tranzitni položaj. On je u prošlosti bio uslovljen jačim prometom i trgovinom između Skadra i Primorja sa unutra-

šnošću a danas širom tranzitnom funkcijom koju ovo naselje obavlja.

Ekonomsko-geografski položaj naselja poćacan je time što se najazi na kontaktu dveju različitih prirodnih i privredno-geografskih celina te kao ekonomski centar vrši funkciju razmeće.

U sle saanjivije (administrativno-teritorijalna podela) od januara 1960. godine) Dakovica je upravo centar vrlo prostrane komunio (površine 58.626 hektara, 85 naselja sa 82.942 stanovnika u 1975. godini) (2, s. 11-13).

II. PRIRODNI USLOVI

II/1. Geološki sastav i oblici reljefa. — Geološki ovo područje je vrlo kompaktno. Središni, istočni, severni i severozapadni delovi su jezerskim sedimentima, glavijunij i lodon jagriplioćna, predstavljajući lokalni peskom i glinom. Jugoistočni deo sastavljen je od skepištskih konglomerata i brečuljaka, a najjužniji jugozapadni od stena paleozojske starosti i ovog perioda i serpentinar (3).

Okolina Dakovice ima vrlo raznolik reljef, uslovljen tektonskim i egzogenim faktorima. Sudeci po sadašnjoj konfiguraciji terena mogu se izdvojiti sledeci oblici reljefa: zatavalano dno kotline visine 354 m, čije su zatavni disecirane Erenikom i njegovim pritokama stvarajući aluvijalne ravni široke do 2 km, i manje aluvijalne terase. Nizi obod čini brečuljkasta mlado — pliocena terasa. Na jugu prosečne visine 425 m, dok je na severoistoku jezerski riv Gabrat prosečne visine 430 m. (4, s. 145). Visi obod čini planinski pogranični pojas sa prevojima. To su ogranci Prokletija (Sarg (Pasirak 1889 m, Konari 1515 m, i Devojka Kraljevića 997 m).

II/2. Klima i hidrografija. — Ovo područje ima blaži i umereniju klimu umereno — kontinentalnog karaktera sa toplim i sušnim letima a relativno blažim i vlažnim zimama. Srednja julska temperatura za period 1925-1940. godine, iznosi 22,8°C, januarska 0,5°C a srednje godišnje 11,9°C*). Godišnja količina padavina je relativno velika (1915 mm), sa maksimalnom suvazimskom vrednošću, naročito u decembru (134 mm) a najmanjom u letu (22 mm) (5, s. 10). Ovakva pluvijoznost i letnja režim u ovom području može da je određuje ditekansko oblačenje, zahvaljujući čime "koji pogranični sav južni jug Jadrana duž vrbine Belega Dima i preko omlah (hilj prevoja) (6) i vetrova uglavnom prevladavaju zapadni i jugozapadni (7) i (8) i (9) i (10) i (11) i (12) i (13) i (14) i (15) i (16) i (17) i (18) i (19) i (20) i (21) i (22) i (23) i (24) i (25) i (26) i (27) i (28) i (29) i (30) i (31) i (32) i (33) i (34) i (35) i (36) i (37) i (38) i (39) i (40) i (41) i (42) i (43) i (44) i (45) i (46) i (47) i (48) i (49) i (50) i (51) i (52) i (53) i (54) i (55) i (56) i (57) i (58) i (59) i (60) i (61) i (62) i (63) i (64) i (65) i (66) i (67) i (68) i (69) i (70) i (71) i (72) i (73) i (74) i (75) i (76) i (77) i (78) i (79) i (80) i (81) i (82) i (83) i (84) i (85) i (86) i (87) i (88) i (89) i (90) i (91) i (92) i (93) i (94) i (95) i (96) i (97) i (98) i (99) i (100) i (101) i (102) i (103) i (104) i (105) i (106) i (107) i (108) i (109) i (110) i (111) i (112) i (113) i (114) i (115) i (116) i (117) i (118) i (119) i (120) i (121) i (122) i (123) i (124) i (125) i (126) i (127) i (128) i (129) i (130) i (131) i (132) i (133) i (134) i (135) i (136) i (137) i (138) i (139) i (140) i (141) i (142) i (143) i (144) i (145) i (146) i (147) i (148) i (149) i (150) i (151) i (152) i (153) i (154) i (155) i (156) i (157) i (158) i (159) i (160) i (161) i (162) i (163) i (164) i (165) i (166) i (167) i (168) i (169) i (170) i (171) i (172) i (173) i (174) i (175) i (176) i (177) i (178) i (179) i (180) i (181) i (182) i (183) i (184) i (185) i (186) i (187) i (188) i (189) i (190) i (191) i (192) i (193) i (194) i (195) i (196) i (197) i (198) i (199) i (200) i (201) i (202) i (203) i (204) i (205) i (206) i (207) i (208) i (209) i (210) i (211) i (212) i (213) i (214) i (215) i (216) i (217) i (218) i (219) i (220) i (221) i (222) i (223) i (224) i (225) i (226) i (227) i (228) i (229) i (230) i (231) i (232) i (233) i (234) i (235) i (236) i (237) i (238) i (239) i (240) i (241) i (242) i (243) i (244) i (245) i (246) i (247) i (248) i (249) i (250) i (251) i (252) i (253) i (254) i (255) i (256) i (257) i (258) i (259) i (260) i (261) i (262) i (263) i (264) i (265) i (266) i (267) i (268) i (269) i (270) i (271) i (272) i (273) i (274) i (275) i (276) i (277) i (278) i (279) i (280) i (281) i (282) i (283) i (284) i (285) i (286) i (287) i (288) i (289) i (290) i (291) i (292) i (293) i (294) i (295) i (296) i (297) i (298) i (299) i (300) i (301) i (302) i (303) i (304) i (305) i (306) i (307) i (308) i (309) i (310) i (311) i (312) i (313) i (314) i (315) i (316) i (317) i (318) i (319) i (320) i (321) i (322) i (323) i (324) i (325) i (326) i (327) i (328) i (329) i (330) i (331) i (332) i (333) i (334) i (335) i (336) i (337) i (338) i (339) i (340) i (341) i (342) i (343) i (344) i (345) i (346) i (347) i (348) i (349) i (350) i (351) i (352) i (353) i (354) i (355) i (356) i (357) i (358) i (359) i (360) i (361) i (362) i (363) i (364) i (365) i (366) i (367) i (368) i (369) i (370) i (371) i (372) i (373) i (374) i (375) i (376) i (377) i (378) i (379) i (380) i (381) i (382) i (383) i (384) i (385) i (386) i (387) i (388) i (389) i (390) i (391) i (392) i (393) i (394) i (395) i (396) i (397) i (398) i (399) i (400) i (401) i (402) i (403) i (404) i (405) i (406) i (407) i (408) i (409) i (410) i (411) i (412) i (413) i (414) i (415) i (416) i (417) i (418) i (419) i (420) i (421) i (422) i (423) i (424) i (425) i (426) i (427) i (428) i (429) i (430) i (431) i (432) i (433) i (434) i (435) i (436) i (437) i (438) i (439) i (440) i (441) i (442) i (443) i (444) i (445) i (446) i (447) i (448) i (449) i (450) i (451) i (452) i (453) i (454) i (455) i (456) i (457) i (458) i (459) i (460) i (461) i (462) i (463) i (464) i (465) i (466) i (467) i (468) i (469) i (470) i (471) i (472) i (473) i (474) i (475) i (476) i (477) i (478) i (479) i (480) i (481) i (482) i (483) i (484) i (485) i (486) i (487) i (488) i (489) i (490) i (491) i (492) i (493) i (494) i (495) i (496) i (497) i (498) i (499) i (500) i (501) i (502) i (503) i (504) i (505) i (506) i (507) i (508) i (509) i (510) i (511) i (512) i (513) i (514) i (515) i (516) i (517) i (518) i (519) i (520) i (521) i (522) i (523) i (524) i (525) i (526) i (527) i (528) i (529) i (530) i (531) i (532) i (533) i (534) i (535) i (536) i (537) i (538) i (539) i (540) i (541) i (542) i (543) i (544) i (545) i (546) i (547) i (548) i (549) i (550) i (551) i (552) i (553) i (554) i (555) i (556) i (557) i (558) i (559) i (560) i (561) i (562) i (563) i (564) i (565) i (566) i (567) i (568) i (569) i (570) i (571) i (572) i (573) i (574) i (575) i (576) i (577) i (578) i (579) i (580) i (581) i (582) i (583) i (584) i (585) i (586) i (587) i (588) i (589) i (590) i (591) i (592) i (593) i (594) i (595) i (596) i (597) i (598) i (599) i (600) i (601) i (602) i (603) i (604) i (605) i (606) i (607) i (608) i (609) i (610) i (611) i (612) i (613) i (614) i (615) i (616) i (617) i (618) i (619) i (620) i (621) i (622) i (623) i (624) i (625) i (626) i (627) i (628) i (629) i (630) i (631) i (632) i (633) i (634) i (635) i (636) i (637) i (638) i (639) i (640) i (641) i (642) i (643) i (644) i (645) i (646) i (647) i (648) i (649) i (650) i (651) i (652) i (653) i (654) i (655) i (656) i (657) i (658) i (659) i (660) i (661) i (662) i (663) i (664) i (665) i (666) i (667) i (668) i (669) i (670) i (671) i (672) i (673) i (674) i (675) i (676) i (677) i (678) i (679) i (680) i (681) i (682) i (683) i (684) i (685) i (686) i (687) i (688) i (689) i (690) i (691) i (692) i (693) i (694) i (695) i (696) i (697) i (698) i (699) i (700) i (701) i (702) i (703) i (704) i (705) i (706) i (707) i (708) i (709) i (710) i (711) i (712) i (713) i (714) i (715) i (716) i (717) i (718) i (719) i (720) i (721) i (722) i (723) i (724) i (725) i (726) i (727) i (728) i (729) i (730) i (731) i (732) i (733) i (734) i (735) i (736) i (737) i (738) i (739) i (740) i (741) i (742) i (743) i (744) i (745) i (746) i (747) i (748) i (749) i (750) i (751) i (752) i (753) i (754) i (755) i (756) i (757) i (758) i (759) i (760) i (761) i (762) i (763) i (764) i (765) i (766) i (767) i (768) i (769) i (770) i (771) i (772) i (773) i (774) i (775) i (776) i (777) i (778) i (779) i (780) i (781) i (782) i (783) i (784) i (785) i (786) i (787) i (788) i (789) i (790) i (791) i (792) i (793) i (794) i (795) i (796) i (797) i (798) i (799) i (800) i (801) i (802) i (803) i (804) i (805) i (806) i (807) i (808) i (809) i (810) i (811) i (812) i (813) i (814) i (815) i (816) i (817) i (818) i (819) i (820) i (821) i (822) i (823) i (824) i (825) i (826) i (827) i (828) i (829) i (830) i (831) i (832) i (833) i (834) i (835) i (836) i (837) i (838) i (839) i (840) i (841) i (842) i (843) i (844) i (845) i (846) i (847) i (848) i (849) i (850) i (851) i (852) i (853) i (854) i (855) i (856) i (857) i (858) i (859) i (860) i (861) i (862) i (863) i (864) i (865) i (866) i (867) i (868) i (869) i (870) i (871) i (872) i (873) i (874) i (875) i (876) i (877) i (878) i (879) i (880) i (881) i (882) i (883) i (884) i (885) i (886) i (887) i (888) i (889) i (890) i (891) i (892) i (893) i (894) i (895) i (896) i (897) i (898) i (899) i (900) i (901) i (902) i (903) i (904) i (905) i (906) i (907) i (908) i (909) i (910) i (911) i (912) i (913) i (914) i (915) i (916) i (917) i (918) i (919) i (920) i (921) i (922) i (923) i (924) i (925) i (926) i (927) i (928) i (929) i (930) i (931) i (932) i (933) i (934) i (935) i (936) i (937) i (938) i (939) i (940) i (941) i (942) i (943) i (944) i (945) i (946) i (947) i (948) i (949) i (950) i (951) i (952) i (953) i (954) i (955) i (956) i (957) i (958) i (959) i (960) i (961) i (962) i (963) i (964) i (965) i (966) i (967) i (968) i (969) i (970) i (971) i (972) i (973) i (974) i (975) i (976) i (977) i (978) i (979) i (980) i (981) i (982) i (983) i (984) i (985) i (986) i (987) i (988) i (989) i (990) i (991) i (992) i (993) i (994) i (995) i (996) i (997) i (998) i (999) i (1000) i (1001) i (1002) i (1003) i (1004) i (1005) i (1006) i (1007) i (1008) i (1009) i (1010) i (1011) i (1012) i (1013) i (1014) i (1015) i (1016) i (1017) i (1018) i (1019) i (1020) i (1021) i (1022) i (1023) i (1024) i (1025) i (1026) i (1027) i (1028) i (1029) i (1030) i (1031) i (1032) i (1033) i (1034) i (1035) i (1036) i (1037) i (1038) i (1039) i (1040) i (1041) i (1042) i (1043) i (1044) i (1045) i (1046) i (1047) i (1048) i (1049) i (1050) i (1051) i (1052) i (1053) i (1054) i (1055) i (1056) i (1057) i (1058) i (1059) i (1060) i (1061) i (1062) i (1063) i (1064) i (1065) i (1066) i (1067) i (1068) i (1069) i (1070) i (1071) i (1072) i (1073) i (1074) i (1075) i (1076) i (1077) i (1078) i (1079) i (1080) i (1081) i (1082) i (1083) i (1084) i (1085) i (1086) i (1087) i (1088) i (1089) i (1090) i (1091) i (1092) i (1093) i (1094) i (1095) i (1096) i (1097) i (1098) i (1099) i (1100) i (1101) i (1102) i (1103) i (1104) i (1105) i (1106) i (1107) i (1108) i (1109) i (1110) i (1111) i (1112) i (1113) i (1114) i (1115) i (1116) i (1117) i (1118) i (1119) i (1120) i (1121) i (1122) i (1123) i (1124) i (1125) i (1126) i (1127) i (1128) i (1129) i (1130) i (1131) i (1132) i (1133) i (1134) i (1135) i (1136) i (1137) i (1138) i (1139) i (1140) i (1141) i (1142) i (1143) i (1144) i (1145) i (1146) i (1147) i (1148) i (1149) i (1150) i (1151) i (1152) i (1153) i (1154) i (1155) i (1156) i (1157) i (1158) i (1159) i (1160) i (1161) i (1162) i (1163) i (1164) i (1165) i (1166) i (1167) i (1168) i (1169) i (1170) i (1171) i (1172) i (1173) i (1174) i (1175) i (1176) i (1177) i (1178) i (1179) i (1180) i (1181) i (1182) i (1183) i (1184) i (1185) i (1186) i (1187) i (1188) i (1189) i (1190) i (1191) i (1192) i (1193) i (1194) i (1195) i (1196) i (1197) i (1198) i (1199) i (1200) i (1201) i (1202) i (1203) i (1204) i (1205) i (1206) i (1207) i (1208) i (1209) i (1210) i (1211) i (1212) i (1213) i (1214) i (1215) i (1216) i (1217) i (1218) i (1219) i (1220) i (1221) i (1222) i (1223) i (1224) i (1225) i (1226) i (1227) i (1228) i (1229) i (1230) i (1231) i (1232) i (1233) i (1234) i (1235) i (1236) i (1237) i (1238) i (1239) i (1240) i (1241) i (1242) i (1243) i (1244) i (1245) i (1246) i (1247) i (1248) i (1249) i (1250) i (1251) i (1252) i (1253) i (1254) i (1255) i (1256) i (1257) i (1258) i (1259) i (1260) i (1261) i (1262) i (1263) i (1264) i (1265) i (1266) i (1267) i (1268) i (1269) i (1270) i (1271) i (1272) i (1273) i (1274) i (1275) i (1276) i (1277) i (1278) i (1279) i (1280) i (1281) i (1282) i (1283) i (1284) i (1285) i (1286) i (1287) i (1288) i (1289) i (1290) i (1291) i (1292) i (1293) i (1294) i (1295) i (1296) i (1297) i (1298) i (1299) i (1300) i (1301) i (1302) i (1303) i (1304) i (1305) i (1306) i (1307) i (1308) i (1309) i (1310) i (1311) i (1312) i (1313) i (1314) i (1315) i (1316) i (1317) i (1318) i (1319) i (1320) i (1321) i (1322) i (1323) i (1324) i (1325) i (1326) i (1327) i (1328) i (1329) i (1330) i (1331) i (1332) i (1333) i (1334) i (1335) i (1336) i (1337) i (1338) i (1339) i (1340) i (1341) i (1342) i (1343) i (1344) i (1345) i (1346) i (1347) i (1348) i (1349) i (1350) i (1351) i (1352) i (1353) i (1354) i (1355) i (1356) i (1357) i (1358) i (1359) i (1360) i (1361) i (1362) i (1363) i (1364) i (1365) i (1366) i (1367) i (1368) i (1369) i (1370) i (1371) i (1372) i (1373) i (1374) i (1375) i (1376) i (1377) i (1378) i (1379) i (1380) i (1381) i (1382) i (1383) i (1384) i (1385) i (1386) i (1387) i (1388) i (1389) i (1390) i (1391) i (1392) i (1393) i (1394) i (1395) i (1396) i (1397) i (1398) i (1399) i (1400) i (1401) i (1402) i (1403) i (1404) i (1405) i (1406) i (1407) i (1408) i (1409) i (1410) i (1411) i (1412) i (1413) i (1414) i (1415) i (1416) i (1417) i (1418) i (1419) i (1420) i (1421) i (1422) i (1423) i (1424) i (1425) i (1426) i (1427) i (1428) i (1429) i (1430) i (1431) i (1432) i (1433) i (1434) i (1435) i (1436) i (1437) i (1438) i (1439) i (1440) i (1441) i (1442) i (1443) i (1444) i (1445) i (1446) i (1447) i (1448) i (1449) i (1450) i (1451) i (1452) i (1453) i (1454) i (1455) i (1456) i (1457) i (1458) i (1459) i (1460) i (1461) i (1462) i (1463) i (1464) i (1465) i (1466) i (1467) i (1468) i (1469) i (1470) i (1471) i (1472) i (1473) i (1474) i (1475) i (1476) i (1477) i (1478) i (1479) i (1480) i (1481) i (1482) i (1483) i (1484) i (1485) i (1486) i (1487) i (1488) i (1489) i (1490) i (1491) i (1492) i (1493) i (1494) i (1495) i (1496) i (1497) i (1498) i (1499) i (1500) i (1501) i (1502) i (1503) i (1504) i (1505) i (1506) i (1507) i (1508) i (1509) i (1510) i (1511) i (1512) i (1513) i (1514) i (1515) i (1516) i (1517) i (1518) i (1519) i (1520) i (1521) i (1522) i (1523) i (1524) i (1525) i (1526) i (1527) i (1528) i (1529) i (1530) i (1531) i (1532) i (1533) i (1534) i (1535) i (1536) i (1537) i (1538) i (1539) i (1540) i (1541) i (1542) i (1543) i (1544) i (1545) i (1546) i (1547) i (1548) i (1549) i (1550) i (1551) i (1552) i (1553) i (1554) i (1555) i (1556) i (1557) i (1558) i (1559) i (1560) i (1561) i (1562) i (1563) i (1564) i (1565) i (1566) i (1567) i (1568) i (1569) i (1570) i (1571) i (1572) i (1573) i (1574) i (1575) i (1576) i (1577) i (1578) i (1579) i (1580) i (1581) i (1582) i (1583) i (1584) i (1585) i (1586) i (1587) i (1588) i (1589) i (1590) i (1591) i (1592) i (1593) i (1594) i (1595) i (1596) i (1597) i (1598) i (1599) i (1600) i (1601) i (1602) i (1603) i (1604) i (1605) i (1606) i (1607) i (1608) i (1609) i (1610) i (1611) i (1612) i (1613) i (1614) i (1615) i (1616) i (1617) i (1618) i (1619) i (1620) i (1621) i (1622) i (1623) i (1624) i (1625) i (1626) i (1627) i (1628) i (1629) i (1630) i (1631) i (1632) i (1633) i (1634) i (1635) i (1636) i (1637) i (1638) i (1639) i (1640) i (1641) i (1642) i (1643) i (1644) i (1645) i (1646) i (1647) i (1648) i (1649) i (1650) i (1651) i (1652) i (1653) i (1654) i (1655) i (1656) i (1657) i (1658) i (1659) i (1660) i (1661) i (1662) i (1663) i (1664) i (1665) i (1666) i (1667) i (1668) i (1669) i (1670) i (1671) i (1672) i (1673) i (1674) i (1675) i (1676) i (1677) i (1678) i (1679) i (1680) i (1681) i (1682) i (1683) i (1684) i (1685) i (1686) i (1687) i (1688) i (1689) i (1690) i (1691) i (1692) i (1693) i (1694) i (1695) i (1696) i (1697) i (1698) i (1699) i (1700) i (1701) i (1702) i (1703) i (1704) i (1705) i (1706) i (1707) i (1708) i (1709) i (1710) i (1711) i (1712) i (1713) i (1714) i (1715) i (1716) i (1717) i (1718) i (1719) i (1720) i (1721) i (1722) i (1723) i (1724) i (1725) i (1726) i (1727) i (1728) i (1729) i (1730) i (1731) i (1732) i (1733) i (1734) i (1735) i (1736) i (1737) i (1738) i (1739) i (1740) i (1741) i (1742) i (1743) i (1744) i (1745) i (1746) i (1747) i (1748) i (1749) i (1750) i (1751) i (1752) i (1753) i (1754) i (1755) i (1756) i (1757) i (1758) i (1759) i (1760) i (1761) i (1762) i (1763) i (1764) i (1765) i (1766) i (1767) i (1768) i (1769) i (1770) i (1771) i (1772) i (1773) i (1774) i (1775) i (1776) i (1777) i (1778) i (1779) i (1780) i (1

Kao i ostali krajevi Metohije tako i ovo područje, po Cvi-jiću, karakteriše bogatstvo tekućih (4,s.1134), i stajaćih voda. Na njemu se prosečna dubina izdani kreće 5,7 m. Sa izdani preko bunara stanovništvo se snabdeva vodom. Voda rečnih tokova je pretežno iz planinskog regiona. Glavni rečni tok je Erenik. Kome je izvoriste u Prokletijama na Djeravici (2656 m) a uliva se u Beli Drim 12 km istočno od Đakovice (6,s.410). Skoro do pred grad ima karakter brze planinske reke, a odatle pa sve do svog utoka u Beli Drim poprima osobine ravničarskog toka. Erenik je vrlo bogat pritokama: Trava, Krena, Trakanić, Vagica, Šlepica i Rečica. Zajedno sa pritokama pripada kišnom i kišno — nivalnom režimu sa maksimumom vode zimi i proleću. Njihov ekonomski značaj ogleda se u korišćenju vode za navodnjavanje, ribolov i industriju.

II/3. Vrsta zemljišta i vegetacije. — Recentno tle ovog područja predstavlja oligo-miocene ostatke jezerskih sedimenata i mulja. Njega su do današnjih dana u mnogome modifikovale padavine, tekuće vode, flora i fauna, a posebno čovek. Na ovom području danas uglavnom preovlađuju, i to u nižem delu, aluvijalni nanosi a u višem delu smonica, gajnjača, podzol, skeletna i opodzoljena zemljišta. Na jugu, jugozapadu i jugoistoku su kisela smeđa i podzolasta zemljišta. Na severu je smonica, a duž većih dolina aluvijalni nanosi (7). Ovakav pedološki sastav sa manjom popravkom nekih zemljišta odgovara većini poljoprivrednih useva.

S obzirom na vrlo povoljan pedološki sastav i klimatske uslove ovo područje ima bujnu i šaroliku vegetaciju. Skoro celo područje privedeno je kulturi. Na aluvijalnoj ravni su: vrbaci i vlažne kulture, poglavito povrće i kukuruz. Na nižem obodu su pretežno žita, voćnjaci i vinogradi, a više je pokriven šumom i pašnjacima.

III. POSTANAK I RAZVITAK ĐAKOVICE

Đakovicu su iz strategijskih razloga i povoljnih privrednih uslova podigli Turci u drugoj polovini XVI veka. Prve temelje gradu, sa podizanjem džamije, postavio je turski vazal Sulejman Efendija zvani „Hadumaga” 1582. godine a prema imenu vlasnika zemlje (Jak Vulja) na kojoj je podignuta džamija zasniva se ime Đakovica (8). Od tada, pa kroz ceo turski period, Đakovica predstavlja feudalno jezgro gde se oko velike i male trgovačko-zanat-ske čaršije razvija zanatsko-trgovačka funkcija naselja. Putopisac Evlije Čelebije 1622. godine svrstava Đakovicu u red većih varoši sa 2000 kuća, 300 dućana i 12 džamija (9). Brz razvitak Đakovice izazvan je etničkim strujanjima iz severo-albanskih krajeva od 1690. godine. Po Mileru ona ima preko 20.000 stanovnika, od čega

18.000 muhamedanaca, 2.000 Srba i 450 katolika-Albanaca (10). Tada ona ima izgled turske kasabe, podeljena na mahale sa uzanim, krivudavim i bezizlaznim ulicama. U tom periodu vršila je funkciju karavanske stanice, tj. karavan-saraje na metohajskom drumu.

Vreme od balkanskih ratova pa do drugog svetskog rata predstavlja period usporenog života i razvoja Đakovice. Tome je uglavnom, doprinela 1912. godina sa postavljanjem granice u blizini naselja koja odcepljuje Malesiju i druge krajeve od svoje matice i prekida sve privredne veze sa Skadrom i Primorjem. Zanatstvo, mada u osnovi poljuljano krizama (1929-1930.) konkurencije, poskupljenje sirovina i većim porezom, i dalje predstavlja osnovni izvor prihoda ovdašnjih ljudi. Sa novim društveno-istorijskim zbivanjima stanovništvo Đakovice je znatno opalo u odnosu na turski period, tako da 1921. godine ima 12.724 stanovnika (11), a 1931. godine broji 13.818 stanovnika (12.s.117). Ona je jednom rečju, sve do pojave železnice u Peći 1936. godine, predstavljala jedno zabačeno periferno naselje koje samo životari. Od onda se Đakovica bolje povezuje sa severnom Metohijom, Kosovom i mnogim krajevima Moravsko-Vardarske udoline, što donekle osvežava privredni život naselja.

U novim društveno-ekonomskim uslovima socijalističkog perioda nastala je era bržeg razvitka i menjanje geografske fizionomije naselja. Najznačajnije promene desile su se u ekonomskom prosperitetu, proberažaju ljudi i njohovoj kulturnoj emancipaciji. Danas se grad teritorijalno širi sve više prema istoku i jugoistoku

Panorama Đakovice

kulturu, zatim pšenica sa oko 40%, a ostalo oko 5% otpada na ostala žita. Raspored ostalih oraničnih površina izgleda ovako: industrijsko bilje 965 ha, povrtarsko 855 ha, krmno 1863 ha, osvojene još nezasađene površine su 740 ha i rasadnici 22 ha. U odnosu na 1974. godinu, površina pod žitaricama u 1975. godini smanjena je za 500 ha u korist industrijsko-povratarske a naročito krmnog bilja, što proističe usled povećanja stočnog fonda prvenstveno kod socijalističkih gazdinstava ove opštine.

Iz priložene slike vidi se da je najveća površina pod šumom, što karakteriše ovaj kraj kao planinsko područje, a pod oranica- ma i baštama kompleks od 12.426 ha, što mu daje obeležje ratarskog područja. U odnosu na stanje iz 1974. godine, u 1975. godini obradive površine su povećane za 1.400 ha zahvaljujući krečnju šuma i razoravanju pašnjaka.

Od svih poljoprivrednih proizvoda najveću proizvodnju skoro svake godine imaju sledeće kulture: kukuruz, pšenica, voće, grožđe, povrće, šećerna repa, krompir i dr. Tako na primer u 1975. godini, proizvedeno je ovih proizvoda i to: kukuruza 14.178 tona, pšenice 11.232 tone, voća 7.034 tone, grožđa 5.807 tona, šećerne repe 1.147 tona, krompira 970 tona i duvana 90. tona.

TABELA 1.

Stanje stočnog fonda u opštini Đakovica

Godina	Konji	Goveda	Ovce	Svinje	Živina	Pčele
1959	2.935	24.955	44.690	2.199	48.000	1.132
1974	4.073	24.306	25.823	981	43.625	1.254

Iz priloženog se vidi, da se na ovom području najviše gaje ovce i goveda. A upoređujući stanje 1959. godine sa 1974. godinom vidi se da je za period od 15 godina zabeležen znatan porast kod konja zbog planinskog i bezputnog predela goveda zbog veće produktivnosti i pčela zbog veće potražnje meda. Dok opadanje zabeleženo je kod ovaca zbog pomanjkanja ishrane i migracije stanovništva na liniji selo — grad svinja zbog sve manjeg broja srpskog življa na selu, a u gradu je zabranjeno držanje stoke, a kod živine taj broj fluktuirao tako da je živine bilo nešto manje u 1974. godini ali je već naredne 1975. godine na području ove Opštine progradila živinarska farma sa kapacitetom 67.771 kokosi i godišnom proizvodnjom jajaja od 18.349.270 komada. Od ukupnog prirasta stoke 70% ide na klanje a ostalo na jačanje stočnog fonda.

Ukupni obim investicionih ulaganja za razvoj poljoprivrede predviđa se prema planu u 1976. godini iznos od 36.920.536 dinara od čega se na PK „Erenik“ odnosi 67,6%, a ostalo poljoprivredna zadruga „Rogovo“ i „Beš“ (13).

V. SAOBRAĆAJNE VEZE GRADA SA OKOLINOM

S obzirom na njen periferni položaj, u okviru naše zemlje Đakovica je sve do današnjih dana ostala po strani od glavnih arterija. Glavni nedostatak saobraćaja do sada je činila železnica. Međutim, 9. aprila 1963. godine, puštena je u saobraćaj pruga Metohija — Prizren dužine 59,6 km. koja prolazi svega 12 km. istočno od Đakovice kod mesta Zrze, odakle će uskoro lokalnom železničkom linijom biti povezana. Za sada tu nedaću donekle ublažuje središnji položaj Đakovice na glavnom metohijskom drumu. Ovaj put je poslednjih godina prilično modernizovan. Pored kocke delimično je obložen asfaltom, što saobraćaj čini brzim i lakšim. K njemu su orijentisana i gravitiraju Đakovici sva veća i manja naselja, koja su u neposrednoj blizini od Dečana prema Peć i Velikoj Kruši prema Prizrenu. U celini ovom području gravitira oblast: Reka, Duškaja, deo Hasa i Podrima. Takođe je vrlo važna tranzitna uloga ovog puta, jer se preko njega pored ostalih kreću stalne automobilske linije preduzeća „Kosovatrans“, povezujući Đakovicu sa svim krajevima SAP Kosova kao i ostalim područjima naše zemlje. A u sezoni preko njega prolazi međunarodna autobuska linija Atina — Skoplje — Prizren — Đakovica — Peć — Titograd — Dubrovnik, a preko cele godine linija koja iz Peći vodi preko Đakovice za Istambul, dva puta nedeljno.

U blizini sela Zrze prema Prizrenu odvaja se asfaltni put koji vodi prema varošici Orahovac.

Pored pomenutih puteva postoje još nekoliko puteva III reda koji povezuju grad sa okolinom kao za Devu, Babaj Boks, Ponoševac, Morina, Crmljan i dr., a ranije makadamski put koji je na jugu išao sve do jugoslovensko-albanske granice od 1975. godine je asfaltiran (9,s.24).

Međutim, pored pomenutih klasiranih puteva postoji čitava mreža slabih seoskih i poljskih puteva koji takođe gravitiraju gradu i predstavljaju važne komunikacije za lokalni saobraćaj.

Na svim pomenutim putevima, naročito je razvijen lokalni — klasični saobraćaj (pešački, tovarni i kolski).

Njegov intenzitet posebno je izražen u letnjoj polovini godine kada su u pitanju poljoprivredni radovi i kupoprodaja dobara. Pešački i tovarni saobraćaj življi je kod bližih i manjih a posebno kod podgorskih sela dok kod daljih i komunikativno povezanih sela prioritet ima školski saobraćaj. U zimskoj polovini godine po nekoliko meseci, skoro na svim putevima, zbog većih količina snežnih padavina nastaje izvesno zatišje u drumskom saobraćaju.

Puštanjem u saobraćaj pruge Metohija — Prizren znatno je već sada rasterećen put Đakovica — Peć posebno kad se radi o teškoj i kabastoj robi koju đakovčani za potrebe industrije i trgovine upućuju ili preuzimaju od železnice na stranici Zrze.

Đakovica ima najbolje sobračajne veze sa značajnim metohijskim naseljem Peć, a preko njega povezana je železnicom sa Kosovom i dolinom Ibra, a drumom preko Čakora sa Crnom Gorom i Primorjem. Zbog tih povoljnih veza Đakovica je do sada privredne funkcije vezivala za Peć i često u prošlosti baš zahvaljujući tim vezama pripadala je bivšim srezovima Peć, tako da je poslednji put od prvog septembra 1956. godine do 1970. godine pripadala pomenutom srezu.

Povećanom materijalnom proizvodnjom i poboljšanim životnim standardom, naročito poslednjih godina na teritoriji đakovačke komune znatno je pojačan intenzitet saobraćaja.

Radi boljeg povezivanja grada sa okolinom kao i drugim područjima 1975. godine uloženo je u drumskom saobraćaju 1.766.000 dinara za nabavku transportnih sredstava i druge opreme, dok su ta ulaganja za 1976. godinu predviđena 4.056.000 dinara.

VI. UTICAJNE ZONE GRADA

Stvaranjem čaršije, osnivanjem škola, formiranjem bolnica i kreditnih ustanova kao i drugih važnih gradskih institucija, Đakovica se razvijala u ekonomsko-saobraćajni, administrativno-upravni, kulturno-prosvetni, zdravstveni i politički centar sa različitim zonama uticajne moći. U prošlosti njena uticajna moć se menjala što je u osnovi zavisilo od društveno-ekonomskih zbivanja.

U predratnom periodu stari administrativni okviri bivših srezova i opština činjeni na bazi veštačke podele, postali su kočnica daljeg razvitka. Oni su odvajali grad od svoje okoline i retko kad činili celinu, što se negativno odrazilo na čitav proces razvitka. Slična pojava bila je i sa bivšim Đakovičkim srezom.

Usled toga na bazi stvorenih funkcionalnih odnosa i geografskih osobina predela u posleratnom periodu, kako u celoj našoj zemlji, tako i na području Đakovice, pristupilo se na fuzionisanju više opština u komune (1. septembar 1955). Time je uklonjen postojeći anahronizam a u isto vreme obezbeđeni su uslovi pravilnog političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka naselja. Komuna, kao osnovna teritorijalna jedinica, u procesu decentralizacije proširuje svoj delokrug rada. Svojim osamostaljenjem usklađuje celokupan razvitak a u isto vreme ona preuzima na sebe saobraćavanje interesa opšte društvene i lokalne — društvene zajednice (14,s. 391—392).

Današnju vrlo prostranu đakovačku komunu prožimaju gravitacione zone raznih uticaja i to:

VI/1. Trgovačko-zanatska zona. — S obzirom na svoj geografski položaj, da se nalazi na granici dveju različitih prirodnih i privrednih celina, više Malesije i Hasa i niže južnog dela Meto-

hijske stаницe, Đakovica je od svog postanka predstavljala važan tržišni centar svoje okoline. Tu su se razmenjivala ekonomska dobra, stavnice i podgori. Stanovništvo planinskih krajeva uglavnom je donosilo na tržište stoku, drvo, stočne i šumske proizvode. Dolazno stanovništvo nižih krajeva donosilo je ratarske proizvode žita, voće, povrće i dr.; a lični i drugi u gradu se snabdevali bakarskom, galanterijskom i zanatskom robom. Ta cirkulacija i potrošnja prema starim putopiscima kao po Evliji Čelebiji iz 1622. godine, naročito pijačnim danom, ponedelikom pored određenih tržišta obilježila se i preko 300 trgovačko-zanatskih radnji. Miles navodi da je 1844. godine u Đakovici bilo 640-650 takvih radnji (10 s. 262-263). Na bazi kupoprodaje različitih proizvoda sve se više trgovina širila i tešnje povezivala sa okolinom. Ona je ubrzo razvila teokvire i naročito u XIX veku uspostavila 000. do 1000 trgovачke veze sa svojim bližim i daljim susedima (Prizrenom, Skadrom, Skopljem, Solunom, Peći, Sarajevom, Novim Pazaram i dr. mestima). Tada je na Đakovicu bio upućen dobar deo Hasa, Podrima, Metohije, Sandžaka, Mirditske i Malesorske oblasti.

Zahvaljujući svom geografskom položaju Đakovica je, kao preimeno mesto od 1912. godine, imala vrlo prostranu uticajnu sferu, na jugu u oblasti Malesije koja od tada pripada Albaniji. Također na njevanjenje Đakovice kao trgovačkog centra znatno je uticala izgradnja železničkih pruga Solun-Skoplje 1873. godine i Skoplje-Kit. Mitrović 1876. godine, a tada nastaje i poremećaj u gravitacionoj sferi Đakovica na njenu štetu, a u korist mladih kosovskih gradova (K. Mitrovice i Uroševca), (9, ss. 11).

Kako je predramom tako i u sadašnjem periodu Đakovica predstavlja trgovačka obilježja mesta. Pored povičaviz okolnih sela pijačnim danom donose se: žita, voće, stočni proizvodi do čeruje stoka. Tako naprimer pijačnog dana 23. septembra 1975. godine, na žitnoj pijaci bilo je oko 8.000 kgr. žita i 10.000 kgr. pasulja, a na stočnoj pijaci bilo je oko 200 grla krupne a 280 sitne stoke.

Medutim, postoje i meseci, takođe pijačnog dana 29. februara 1976. godine, kada je bilo približno polikoličina isto kao ranije ali skoro sasvim iz drugih udaljenih sela, tako naprimer kukuруза najviše iz Junika, Crnjanja, Crnobrega, i Dujaka, pšenice iz Bistrazna i Brdosana, pasulja iz Grmaza, Janotca, Radonića i Babatoca, a na stočnoj pijaci bilo je manje stoke nego u septembru 1975. godine, krupne stoke bilo je svega 170 grla i to iz Novog Sela, Velike Kruše, Skivjana, Brekoveca, a sitne stoke za 3 i više puta manje i to iz Mevje, Deve, Dečane, Crnobrega, Bećani Bistrazna (15).

Ako uporedimo ova dva pijačna dana, videćemo da postoji razlika ne samo u količini nego i po mestima. Taj promeni je uglavnom razlog: prvo, slobodnost seljaka od poljoprivrednih radova žiti, što im omogućava da se bavim prodajom svojih proizvoda i kupovinom gradskih artikala, i to poglavito važi za seljake

Udaljenost sela od najbližeg staciona ili grada ili drugog što ovo područje ne predstavlja izrazito specijalizovanih proizvodnih odrednica, nego se obzirom na površinu prirodnih i društvenih uslova ima više strukturni značaj.

Imajući u vidu različitost sela kao Oseka, Paša, Osek, Skivjan, Trakanić, Blavog, Sela, Korenica, Marmule, Bistražina, Rogova i drugih mesta, koji ostvaruju veći prihod imaju i veći kupovni fond koji se može koristiti za kupovinu kvalitetno više i raznovrsne robe kao građevni materijal, široke potrošnje i poslednje vreme počinju se uključivati i namštarija, a i sela Podgora, Crnobreg, Kosare, Vrnjaci, Borosava, Bravina, Zulfaj, Goden i druga, usled bližih prirodnih uslova, uskludnosti obradivih površina i nešto

boljih prilika za razvoj stočarstva na bazi pašnjaka i šumskih površina imaju nešto manji kupovni fond i troše ga na nabavu najpotrebnijih predmeta: široke potrošnje, ishrane, odeće i obuće, i ako primitivno, ali i kao preduzeće, privatno proizvođač i savremeno preduzeće, zadruge, poljoprivredna dobra i to u raznim količinama svojih proizvoda. Od društvenog sektora najviše se može prijaviti PK "Brenik" sa mlečnim proizvodima, mlekom, kožom, a zemljoradničke zadruge uglavnom sa povrćem i voćem.

Od bližih važnih sela koji čine gravitacionu sferu i utiču na dakovačko tržište su sledeća: Oseka, Paša, Osek, Skivjan, Trakanić, Blavog, Sela, Korenica, Marmule, Bistražina, Rogova i drugih mesta, koji ostvaruju veći prihod imaju i veći kupovni fond koji se može koristiti za kupovinu kvalitetno više i raznovrsne robe kao građevni materijal, široke potrošnje i poslednje vreme počinju se uključivati i namštarija, a i sela Podgora, Crnobreg, Kosare, Vrnjaci, Borosava, Bravina, Zulfaj, Goden i druga, usled bližih prirodnih uslova, uskludnosti obradivih površina i nešto

boljih prilika za razvoj stočarstva na bazi pašnjaka i šumskih površina imaju nešto manji kupovni fond i troše ga na nabavu najpotrebnijih predmeta: široke potrošnje, ishrane, odeće i obuće, i ako primitivno, ali i kao preduzeće, privatno proizvođač i savremeno preduzeće, zadruge, poljoprivredna dobra i to u raznim količinama svojih proizvoda. Od društvenog sektora najviše se može prijaviti PK "Brenik" sa mlečnim proizvodima, mlekom, kožom, a zemljoradničke zadruge uglavnom sa povrćem i voćem.

Udaljenost sela od najbližeg staciona ili grada ili drugog što ovo područje ne predstavlja izrazito specijalizovanih proizvodnih odrednica, nego se obzirom na površinu prirodnih i društvenih uslova ima više strukturni značaj.

Imajući u vidu različitost sela kao Oseka, Paša, Osek, Skivjan, Trakanić, Blavog, Sela, Korenica, Marmule, Bistražina, Rogova i drugih mesta, koji ostvaruju veći prihod imaju i veći kupovni fond koji se može koristiti za kupovinu kvalitetno više i raznovrsne robe kao građevni materijal, široke potrošnje i poslednje vreme počinju se uključivati i namštarija, a i sela Podgora, Crnobreg, Kosare, Vrnjaci, Borosava, Bravina, Zulfaj, Goden i druga, usled bližih prirodnih uslova, uskludnosti obradivih površina i nešto

boljih prilika za razvoj stočarstva na bazi pašnjaka i šumskih površina imaju nešto manji kupovni fond i troše ga na nabavu najpotrebnijih predmeta: široke potrošnje, ishrane, odeće i obuće, i ako primitivno, ali i kao preduzeće, privatno proizvođač i savremeno preduzeće, zadruge, poljoprivredna dobra i to u raznim količinama svojih proizvoda. Od društvenog sektora najviše se može prijaviti PK "Brenik" sa mlečnim proizvodima, mlekom, kožom, a zemljoradničke zadruge uglavnom sa povrćem i voćem.

Udaljenost sela od najbližeg staciona ili grada ili drugog što ovo područje ne predstavlja izrazito specijalizovanih proizvodnih odrednica, nego se obzirom na površinu prirodnih i društvenih uslova ima više strukturni značaj.

Imajući u vidu različitost sela kao Oseka, Paša, Osek, Skivjan, Trakanić, Blavog, Sela, Korenica, Marmule, Bistražina, Rogova i drugih mesta, koji ostvaruju veći prihod imaju i veći kupovni fond koji se može koristiti za kupovinu kvalitetno više i raznovrsne robe kao građevni materijal, široke potrošnje i poslednje vreme počinju se uključivati i namštarija, a i sela Podgora, Crnobreg, Kosare, Vrnjaci, Borosava, Bravina, Zulfaj, Goden i druga, usled bližih prirodnih uslova, uskludnosti obradivih površina i nešto

boljih prilika za razvoj stočarstva na bazi pašnjaka i šumskih površina imaju nešto manji kupovni fond i troše ga na nabavu najpotrebnijih predmeta: široke potrošnje, ishrane, odeće i obuće, i ako primitivno, ali i kao preduzeće, privatno proizvođač i savremeno preduzeće, zadruge, poljoprivredna dobra i to u raznim količinama svojih proizvoda. Od društvenog sektora najviše se može prijaviti PK "Brenik" sa mlečnim proizvodima, mlekom, kožom, a zemljoradničke zadruge uglavnom sa povrćem i voćem.

Udaljenost sela od najbližeg staciona ili grada ili drugog što ovo područje ne predstavlja izrazito specijalizovanih proizvodnih odrednica, nego se obzirom na površinu prirodnih i društvenih uslova ima više strukturni značaj.

Imajući u vidu različitost sela kao Oseka, Paša, Osek, Skivjan, Trakanić, Blavog, Sela, Korenica, Marmule, Bistražina, Rogova i drugih mesta, koji ostvaruju veći prihod imaju i veći kupovni fond koji se može koristiti za kupovinu kvalitetno više i raznovrsne robe kao građevni materijal, široke potrošnje i poslednje vreme počinju se uključivati i namštarija, a i sela Podgora, Crnobreg, Kosare, Vrnjaci, Borosava, Bravina, Zulfaj, Goden i druga, usled bližih prirodnih uslova, uskludnosti obradivih površina i nešto

boljih prilika za razvoj stočarstva na bazi pašnjaka i šumskih površina imaju nešto manji kupovni fond i troše ga na nabavu najpotrebnijih predmeta: široke potrošnje, ishrane, odeće i obuće, i ako primitivno, ali i kao preduzeće, privatno proizvođač i savremeno preduzeće, zadruge, poljoprivredna dobra i to u raznim količinama svojih proizvoda. Od društvenog sektora najviše se može prijaviti PK "Brenik" sa mlečnim proizvodima, mlekom, kožom, a zemljoradničke zadruge uglavnom sa povrćem i voćem.

Udaljenost sela od najbližeg staciona ili grada ili drugog što ovo područje ne predstavlja izrazito specijalizovanih proizvodnih odrednica, nego se obzirom na površinu prirodnih i društvenih uslova ima više strukturni značaj.

Imajući u vidu različitost sela kao Oseka, Paša, Osek, Skivjan, Trakanić, Blavog, Sela, Korenica, Marmule, Bistražina, Rogova i drugih mesta, koji ostvaruju veći prihod imaju i veći kupovni fond koji se može koristiti za kupovinu kvalitetno više i raznovrsne robe kao građevni materijal, široke potrošnje i poslednje vreme počinju se uključivati i namštarija, a i sela Podgora, Crnobreg, Kosare, Vrnjaci, Borosava, Bravina, Zulfaj, Goden i druga, usled bližih prirodnih uslova, uskludnosti obradivih površina i nešto

boljih prilika za razvoj stočarstva na bazi pašnjaka i šumskih površina imaju nešto manji kupovni fond i troše ga na nabavu najpotrebnijih predmeta: široke potrošnje, ishrane, odeće i obuće, i ako primitivno, ali i kao preduzeće, privatno proizvođač i savremeno preduzeće, zadruge, poljoprivredna dobra i to u raznim količinama svojih proizvoda. Od društvenog sektora najviše se može prijaviti PK "Brenik" sa mlečnim proizvodima, mlekom, kožom, a zemljoradničke zadruge uglavnom sa povrćem i voćem.

Udaljenost sela od najbližeg staciona ili grada ili drugog što ovo područje ne predstavlja izrazito specijalizovanih proizvodnih odrednica, nego se obzirom na površinu prirodnih i društvenih uslova ima više strukturni značaj.

Imajući u vidu različitost sela kao Oseka, Paša, Osek, Skivjan, Trakanić, Blavog, Sela, Korenica, Marmule, Bistražina, Rogova i drugih mesta, koji ostvaruju veći prihod imaju i veći kupovni fond koji se može koristiti za kupovinu kvalitetno više i raznovrsne robe kao građevni materijal, široke potrošnje i poslednje vreme počinju se uključivati i namštarija, a i sela Podgora, Crnobreg, Kosare, Vrnjaci, Borosava, Bravina, Zulfaj, Goden i druga, usled bližih prirodnih uslova, uskludnosti obradivih površina i nešto

TABELA 2

Naziv sela	Udalj. od Ra. dom. stan.	Broj dom. stan.	Naziv sela	Udalj. od Ra. dom. stan.	Broj dom. stan.	Broj stan.	
Skivjan	7,5	164	1461	Vogovo	5	43	309
Trakanić	5	24	289	Brekovac	2,5	139	1156
Oseka Paša	1,5	28	295	Oseka	6	26	201
Oseka	4	78	265	Dva	9	56	538
Gerim	3	28	244	Babai Boks	7,5	80	575
Vrnjaci	41	304	320	Ramoc	7,5	75	724
Uzine	3,20	189	260	Meja	2,5	45	351
Brdosan	8,5	56	603	Korenica	6,5	17	252
Marmule	6	67	708	Meja	2,5	45	351
Bistražina	8	48	503	Oriza	3,5	29	169
Paša	1,5	36	226	Oriza	3,5	30	250
Kosare	8,5	61	579	Kacaj	8,5	33	300
Doli	7,5	29	336	Brec	12,5	100	761
Kusare	6	38	417	Zulfaj	10	20	234
Goden	7,5	32	269	Zulfaj	10	20	234

Iz tabele se vidi da je udaljenost sela od 2—18 km. Navedena naselja stalno gravitiraju Đakovici i imaju ukupno 2.089 domaćinstava sa 18.365 stanovnika (po popisu iz 1971. god.).

Sva ova 36 naselja trgovačko — zanatske zone mogu se prema udaljenosti podeliti na tri uže zone: stanovnici bliži gradu do 6 km. dolaze skoro svakodnevno u grad i jine njegovu neposrednu zonu, a stanovnici daljih sela, do 10 km. dolaze u grad uglavnom pijačnim danom pripadaju stalnoj trgovačkoj zoni, dok stanovništvo sela veće udaljenosti do 18 km. dolaze samo povremeno u grad a najviše do dva puta mesečno te čine tu povremenu trgovačku zonu, gde se oseća vrlo jak uticaj i drugih lokalnih tržišta.

Uporedo sa razvojem tržišta, Đakovica se razvijala i kao zanatski centar. Prvo se javljaju stari a zatim moderniji zanati. Zanimljivo je da se zanatstvo turskog perioda, i ako primitivno, bilo je najrazvijenije u okviru ondašnje prirodne privrede. Sadašnja: velika i mala čaršija predstavljaju samo ostatak nekadašnje glavne funkcije grada izražene sa 650 dućana. Ovde su i danas donekle očuvani feudalni zanati, tj. po Cvijiću zvani „balkanski zanati“, kao: kolarški, potkivački, samardžijski, kazandžijski, kalajdžijski, kovački, terzijski, abadžijski i mnogi drugi. Ovo zanatstvo znatno je napredovalo sve do početka treće decenije XX. veka i predstavljalo je osnovni izraz života stanovništva. Naglo opadanje, naročito starih znata, ubrzalo je prodiranje robno-novčane privrede, zatim odvajanja Malesije od Đakovice 1912. godine, privredne krize, poskupljenje sirovina, veći porezi i potiskivanje zanatskih proizvoda od strane fabričkih u periodu od dva svetska rata. To je nateralo mnoge zanatlije, da pored borbe za opstanak svog zanata kroz esnafe kao strukovno-ekonomske organizacije, zatvoru radnje i odlaze u druga mesta ili da izvrše prekvalifikaciju i modernizaciju svog zanata.

Zanatstvo u predratnom periodu bilo je dosta primitivno i isključivo u privrednom vlasništvu. Godine 1925. u Đakovici je bilo ukupno 406 zanatskih radnji, a najbrojniji zanati bili su: terzijski sa 50 radnji, abadžijski sa 40, mutavdžijski sa 32, kujundžijski 32, ćulafđižijski 30, pekarski sa 30, kazanski sa 20 obućarski sa 18 i drugi zanati (16).

Zanatstvo u socijalističkom periodu zauzima važno mesto u privredi ovog područja. Njegova socijalna struktura danas je izmenjena u pravcu jačanja socijalističko-društvenog sektora. Mnogi zanati su danas izumrli, modernizovani ili socijalizovani, ustupajući mesto novim savremenim zanatima kao što su bravarski, maršarski, časovničarski, mehaničarski, vunovlačarski, fotografski, frizerski i molerski i dr.

TABELA 3.

Dinamika zanatstva Đakovice u 1975. godini

Kategorije	Vrsta zanata
Zanati koji napreduju	Krojači narodnih odela, šnajderi, obučari, limari, bravari, časovničari, vunovlačari, sarači, stolari, električari, elektroinstalateri, radioelektričari, mehaničari, moleri, vodoinstalateri i dr.
Zanati koji postepeno otpadaju	lončari, kujundžije, kalajdžije, kazandžije, kovači, potkivači, kolari, jorgandžije i drugi.
Zanati koji izumiru	Mutafadžije, kazasi, nožari, čibukdžije, bačvari, nanuldžije, samardžije, i dr.

Zanati prve kategorije stoje u tesnoj vezi sa preorijentisanjem stanovništva okoline od orijentalne narodne na civilnu gradsku nošnju. Zanate druge kategorije pretežno zamenjuje industrija i proizvodi zadružnog zanatstva, a zanati treće kategorije definitivno su potisnuti industrijskim proizvodima ili su potpuno isпали iz upotrebe potrošača.

Prema stanju iz 1960. godine Đakovica je imala 291 privatnu zanatsku radnju sa 422 upošljena lica i tri zadružne zanatske organizacije sa 300 zaposlenih osoba, a najrazvijeniji zanati bili su: krojači narodnih odela, (terzije-abadžije), sa 52 radnje, šnajderi sa 24 radnje, obučari 18, berberi sa 16, sarači sa 15, stolari sa 14, vunovlačari sa 12, jorgandžije sa 17 radnji (17). Međutim, 1975. godine u Đakovici je bilo 349 zanatskih radnji sa 492 upošljena lica, a najbrojniji zanati bili su krojači narodnih odela 62 radnje, stolara 23, pekara 20, berbera 15, obučara 15, filigran-kujundžija 13, jorgandžije 11, šnajdera 10, sarača 10, časovničara 10 radnji i druge (18).

Današnje zanatlije ovog naselja skoro isključivo poreklom su iz Đakovice. Priliv zanatskih radnika i učenika u privredi iz okolnih sela u grad i u novije doba je vrlo slab, jer mnogi zanati dobrim delom po tradiciji ostaju u nasleđu svojim ukućanima ili rodbini.

Jaču povezanost sela i grada čini i to, što zanatskih radnji nema po selima đakovačke uže okoline, te stanovnici okolnih sela prilikom dolaska na trg, uzgredno koriste zanatske usluge i kupuju zanatske proizvode.

Po kvalitetu svojih proizvoda i umešnosti trgovine, đakovčani imaju svoju tradiciju od ranije i po tome su poznati na daleko. Oni i danas kada zadovolje lokalno tržište svojim proizvodima skoro redovno se javljaju na susednim tržištima u Peći, Oraovcu, Suvoj Reci, Srbici, Istoku, Đurakovcu, i Dobroj Vodi.

(Obilić), od toga samo kombinat „Emin Duraku” troši 2/3. Do sada se voda za industriju iz Erenika ili iz drugih reka vrlo malo koristila, a od sada sa proširenjem industrije nešto više (19).

Svakako da ovaj broj industrijskih postrojenja i njihov kapacitet nije ostao bez uticaja na oblast u kojoj je grad. Fabrike su zahtevale radnike, sirovine i tržišta. Seljaci iz okolnih, naročito siromašnih sela ili sa brojnom porodicom, počeli su u većem broju da dolaze na rad u fabrike, a fabrike su uzimale iz okoline sva ona dobra koja su mogla poslužiti kao sirovina. Stanovnici okolnih sela bili su jednim delom i kupci industrijskih proizvoda. Tako su se uticaji fabrike manifestovali u tri vida i svaki za sebe stvorili uticajnu zonu: zonu radne snage, sirovina i tržišta. Uticaj fabrike raste sa povećanjem njihove proizvodnje. Povećana proizvodnja zahteva više radnika, više sirovina i šire tržište, usled čega su se ove zone sve više diferencirale i širile dok nisu dobile svoj današnji izgled.

VI/1/a. Z o n a r a d n e s n a g e. — Do drugog svetskog rata u postojećim industrijskim objektima bilo je zaposleno svega 210 radnika i to manje od 1/4 sa sela, a 1960. godine 1269 radnika od kojih oko 50% daje okolina. Od svih industrijskih preduzeća najviše je bilo zaposlenih osoba u rudniku hroma „Deva” 432 lica, od toga 81,5% radnika iz okoline. Godine 1975. u opštini Đakovica bilo je ukupno zaposlenih 10.569 osoba, od toga u privredi 8.593 a samo u industriji i rudarstvu radilo je 5.409 osoba, od kojih je preko 1/3 iz okoline.

Veća preduzeća kao „Emin Duraku”, „Deva”, konfekcija „Napredak” i druga, imaju sopstvena prevozna sredstva za radnike a ostali koriste stalne linije gradskog preduzeća „Kosovatrans” pogon Đakovica te svakodnevno dolaze na posao i odlaze kućama u okolnim selima.

U okviru industrije posle preduzeća „Emin Duraku” koje trenutno zapošljava 2.895 radnika, po broju zaposlenih dolazi građevinsko preduzeće „Dukašin” sa 1.246 radnika, konfekcija „Napredak” sa 896 radnika, Elektromotori 283 radnika i druga. Izuzev „Deve” u svim ostalim industrijskim objektima glavinu zapošljenog osoblja čine đakovčani. Do skoro je ženska radna snaga bila minimalnim procentom zastupljena u industriji, ali od 1960. godine tj. od kako je otpočela sa radom fabrika „Emin Duraku” ona na veliko apsorbuje žensku radnu snagu ne samo sa ovog već i drugih područja, tako da samo u ovom kombinatu sada radi 1.165. žena, a po broju žena uposlenih posle njega dolazi konfekcija „Napredak” sa 354 osobe.

Sva ona sela koja daju radnu snagu gradskoj industriji su u stalnoj svakodnevnoj vezi sa gradom i čine zonu radne snage. Ova zona obuhvata sva bliža sela pa čak i udaljenija koja mogu koristiti bolje komunikacije i povoljne saobraćajne veze.

VI/1b. **Zona sirovina.** — Potrebnu sirovinu fabrike ovog područja jednim delom dobijaju iz okoline. Na osnovu lokalne sirovinske baze isključivo radi prehrambena industrija, industrija građevinskog materijala, fermentacija duvana i seperacija rudnika hroma. A sa strane nabavljaju sirovinu i to: „Metalikum” iz železare Nikšić, livnica iz železare Zenica, tekstilni kombinat „Emin Duraku” iz predionice „Kosovka” Priština i predionice „Ratko Pavlović” Niš. Konfekcija „Napredak” nabavlja tekstil iz glavnih tekstilnih centara naše zemlje, Ljubljane, Zagreba, Varaždina, Beograda, Leskovca, Niša, Skoplja i drugih. Od svih industrijskih preduzeća „Emin Duraku”, „Metalikum”, „Elektromotori”, i još neka nabavljaju sirovine i izvoze svoje proizvode u inostranstvo.

VI/1/c. **Zona tržišta.** — Ova zona je dvojaka. Proizvodi manjih industrijskih preduzeća prodaju se pretežno u gradu i okolini. To su proizvodi prehrambenih preduzeća kao „Virdžinija”, „Žitopromet”, industrije građevinskog materijala, nameštaja i dr. Dok se proizvodi većih preduzeća troše kako u našoj zemlji tako i van nje. Preduzeće „Napredak”, proizvodnja gume i preradu duvana, sem lokalnog tržišta plasiraju svoje proizvode u mnogim mestima naše zemlje, a „Deva”, Metalikum, duvanska stanica, sem naše zemlje svoje proizvode šalju i u inostranstvo. Tako naprimer „Deva” izvozi rudu hroma za Nemačku, Italiju i još neke zemlje. „Metaliku” za zemlje Bliskog istoka (Tunis, Maroko, Egipat i druge zemlje), duvanska stanica za Mađarsku, Kinu i druge zemlje (19).

Značaj Đakovice kao industrijskog središta nije mali. Uticaj industrije ne oseća se samo na ovom području nego redovno izlazi van okvira lokalne zajednice bilo kroz prodaju finalnih proizvoda ili nabavku sirovina.

Prema društvenom planu komune industrija učestvuje sa 50,7% u nacionalnom dohotku komune. A godišnjim planom za 1976. godinu predviđeno je ulaganje u osnovna sredstva za industrijske objekte 357.000 dinara.

VI/ 3. Zona kulturno-prosvetnog delovanja. — Geografski položaj, dug period turske okupacije i bespravni položaj albanskog življa u periodu između dva svetska rata imalo je znatnog uticaja na kulturne i prosvetne prilike ovog područja.

Prve regularne škole za opšte obrazovanje na ovom području otvorene su još u turskom periodu u drugoj polovini XIV. veka. Ta prva škola (osnovna) zvala se „Mektep ibtidije” formirana 1860. godine. Posle 10 godina (1870) otvorena je niža gimnazija zvana „Metkebi Ruždije” koja je iste godine imala samo dva odeljenja sa oko 60 učenika. No pored tih opšte obrazovnih škola, postojale su u to doba i škole čisto verskog karaktera zvane „Me-

dreže", njih je pohađalo mali broj učenika, poglavito djeca imuć-
nih roditelja iz grada. Otvaranje škole na opštem planu otpočelo
je tek posle 1920. godine i to samo na srpskom jeziku, izuzev
„Medreze" koja i dalje postoji na maternjem jeziku (8). U pred-
ratnom periodu na području Đakovice bilo je samo nekoliko ško-
la sa 600 učenika. Tako se minimalno prosvetno dejstvo grada po-
čelo širiti na okolinu i grad u svojoj gravitacionoj sferi stvara zo-
nu školskog delovanja.

Sa pobedom narodne revolucije u drugom svetskom ratu i
pravilnim rešenjem nacionalnog pitanja u socijalističkoj Jugosla-
viji Albanci koji ovde čine apsolutnu većinu izjednačeni su sa os-
talim jugoslovenskim narodima uživaju sva prava u razvoju svoje
nacionalne kulture i drugo. Posle oslobođenja učinjeni su znatni
napori na opismenjavanju ovih ljudi preko raznih kurseva, tečaje-
va i škola tako da je procenat nepismenih, koji je pre rata u gradu
iznosio do 70% još u 1955. godini sveden na 50% a u okolini od
90% na oko 70%. Međutim, po popisu 1971. godine u opštini Đa-
kovica bilo je ukupno 16.640 nepismenih, sa srednjom školom 4,8%,
a sa višom i visokom školom svega 1,2%. Većinu nepismenih kako
u gradu tako i u selu čine starije osobe, a naročito žene, i to po-
sebno kod Albanaca.

Koliko je dejstvo u novije vreme škola, vidi se iz podataka
za školsku 1975/76. godinu u opštini Đakovice ima 36 osnovnih
škola sa 20.377 učenika. Od toga u gradu sem 4 osnovne škole sa
9.141 učenika ima i 5 srednjih škola (ekonomska, geodetska, trgo-
vačka, tehnička, tekstilna), svrstanih u dva centra — ekonomski i
tehnički, zatim dve posebne škole, gimnazije i pedagoška akademi-
ja sa ukupno 3.329 učenika, kao i jedna viša (VPS) sa 500 redovnih
i vanrednih studenata. Tako da je svaki treći stanovnik Đakovice
učenik (20).

Pored onih učenika sa strane, koji već stanuju u gradu u
Đakovici, postoji Studentski dom kapaciteta 350 učenika i stude-
nata gde su smeštene osobe sa strane a posebno iz okolnih sela. No
i pored toga ima nešto oko 300 učenika iz okolnih sela koji svako-
dnevno dolaze u grad radi školovanja. Samo opština Đakovica tre-
nutno (1976.) stipendira 174. učenika i studenata, (80 učenika, 10
studenata viših i 84 visokih škola). No, računa se da je ovaj broj
tri puta veći, jer mnoge stipendiraju preduzeća i roditelji. Veliki
broj učenika iz obližnjih sela dolaze i vraćaju se pešice kućama,
neki imaju bicikle a neki iz daljih sela, posebno oni pored metohij-
skog drumu, koriste delom stalne autobuske linije i dobre veze.
Zona škole predstavlja i zonu kulturnog delovanja grada. No po-
red škole na širenju kulture i prosvete danas postoje u Đakovici
više ustanova te vrste kao: narodni i radnički univerzitet, gradska
biblioteka i biblioteka većih preduzeća i ustanova, amatersko po-
zorište i više kulturno-umetnički društava u gradu i okolini a od
1976. godine formirano je profesionalno pozorište u Đakovici. Po-

sebeno štampa radio i televizija na ovom planu vrlo efikasno deluju. Od 1960. godine u Đakovici je otvoren veliki dom kulture koji daje impuls kulturnom razvoju ovog naselja i njegove okoline.

VI/4. Zona zdravstva. — U turskom periodu, pa i docnije, ova zona skoro nije ni postojala jer pravih lekara nije bilo, već su njegovu ulogu preuzeli nadriplekari, lečeći narod travama i bajanjem. U periodu između dva svetska rata ta se služba tek počela razvijati i to samo u gradu dok je selo i dalje ostalo zdravstveno nezštićeno. U Đakovici je pred sami drugi svetski rat bilo 5 zdravstvenih radnika: dva lekara, jedna lekarska pomoćnica i dva pomoćna radnika. Tako da je u opštini dolazilo oko 8.000 stanovnika na jednog zdravstvenog radnika. A od zdravstvenih ustanova postojao je dom narodnog zdravlja sa prihvatnom ambulantom u vidu bolnice. Posle oslobođenja duh novog vremena i na ovom polju znatno se osetio. Tako da je 1975. godine u zdravstvu radilo 231 osoba od toga 22 lekara, 4 farmaceuta, 4 stomatologa i ostalo medicinsko osoblje. Na jednog lekara dolazi 2.880 stanovnika. Đakovica danas raspolaže sa više zdravstvenih ustanova: opšta bolnica sa 350 ležaja, Dom narodnog zdravlja sa zubnom poliklinikom, centar za zaštitu majke sa decom, školski dispanzer, stanica za hitnu pomoć i dve apoteke. Po selima: Ponoševcu, Skivjanu, Ratkovcu, Rogovu, postoje 4 zdravstvene stanice i dve veterinarske ambulante.

Zahvaljujući vrlo razvijenoj zdravstvenoj mreži oseća se uticaj Đakovice na bližu okolinu jer ih često obilaze lekari opšte prakse i specijalisti, a iz udaljenijih sela dolaze seljaci lekaru u grad. Zdravstvena se mreža iz godine u godinu proširuje i upotpunjava te se i njen domen uticaja sve više širi na okolinu.

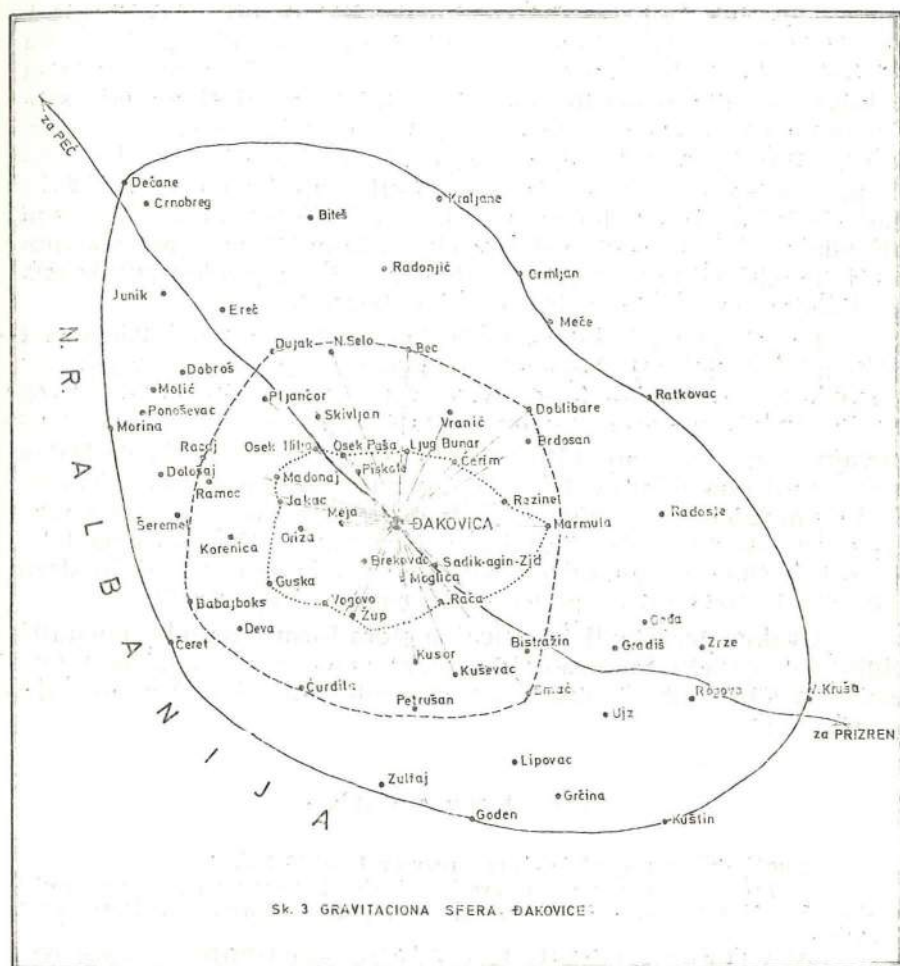
VI/5. Upravna zona. — Kao administrativni centar Đakovica se javlja već u drugoj polovini XVI veka u doba turske okupacije, kada je pod svojom upravom imala samo 10 sela najbliže okoline. Đakovica je zvanično postala sredska mesto 1925. godine i tada obuhvata u svom sastavu 8 opština (111 sela) sa 39.214 stanovnika (21.s.132-133).

Godine 1975. Đakovica kao centar komune ima u svom sklopu 85 naselja sa 92.947 stanovnika, a važnija naselja u njoj su Skivjane, Brekovac, Molić, Bistražin, Bec, Crmljane i Ponoševac i u njima se nalaze mesne kancelarije.

VII. INTENZITET I MEĐUSOBNA POVEZNOST UTICAJNIH ZONA

Prema vrsti uticaja i intenzitetu prožimanja koje vrši naselja među sobom a poglavito Đakovica kao značajnije naselje izdvojene su: privredna, kulturna, zdravstvena, i upravna zona. One se međusobno razlikuju po prostoru i značenju. Povezano, ove zone

predstavljaju prostranu uticajnu sferu Đakovice, koja na severu obuhvata oblasti Duškaja, na istoku Podrima, na jugu Hasa, i severozapada oblasti Reke. U ovoj vrlo prostranoj oblasti, uticaji grada kao međusobna veza naselja su sve slabiji što su dalji od Đakovice kao privrednog i administrativnog centra. Sudeći prema intenzitetu veza Đakovice sa okolinom i obrnuto, može se u okviru Đakovačke uticajne sfere izdvojiti grupa naselja sa jačim, slabijim i povremenim vezama tj. broj sela iz kojih stanovništvo dolazi ili odlazi skoro svakodnevno, pijačnim danom ili povremeno u veća naselja.

U prvoj neposrednoj grupi naselja najbližih gradu izražene su najintenzivnije veze selo — grad, i obrnuto. Ovde se ubrajaju

sela iz kojih se skoro svakodnevno dolazi u grad bilo radi: posla, škole, prodaje, kupovine, mlekarstva ili raznih drugih usluga. U ovoj grupi naselja ima oko 20 sela i zasoecka sa oko 10.000 stanovnika. Najbliže selo je Meja (2 km), a najudaljenije Bistražin (8 km), dok je prosečna udaljenost svega 6 km.

U drugoj grupi, zbog udaljenosti, veze sa gradom su nešto ređe. U gradu se dolazi uglavnom pijačnim danom radi kupo-prodaje i usluga. Radnici i učenici ovih sela većinom su stalno nastanjeni u gradu. Na njih se osećaju povremeni uticaji većih susednih naselja. Prosečna udaljenost od grada iznosi 10 km.

Treća grupa naselja, zbog veće udaljenosti i slabih veza najmanje je povezana sa gradom. Gravitacija je ovde povremena, nekada jača a nekada slabija, često ograničena na godišnje doba. Na tržište se dolazi jednom do dva puta mesečno. Sa ovog područja radnika i učenika nema ili su sasvim retki. Sela najčešće imaju svoje upravna središta u bližnim lokalnim centrima kao: Dečanima, Juniku, Ponoševcu, Crmljanu, Rogovu, Velikoj Kruši i drugim mestima. S obzirom da se ova grupa naselja nalazi na prekretnici između drugih privrednih centara čiji su uticaji dosta jaki i ako ona pripadaju administrativno đakovačkoj komuni. Tu se javlja laviranje i ta naselja su pod jakim uticajem drugih gradova. Prosečna udaljenost je 15 km. a najveća 22 km, Dečani.

Ležeći na sredini između dva metohijska naselja Prizrena i Peći, takav položaj Đakovice omogućio je da se ona razvije u sekundarno tržište. Međutim, kao veći i jači tržišni centri Prizren i Peć uvlače u svoju uticajnu sferu čitav niz naselja iz Đakovačke uticajne sfere i vrše uticaj i na samu Đakovicu. No, i ako je Đakovica manji privredni centar od pomenutih gradova ona, zahvaljujući svom zanatstvu, trgovini i industriji, uvlači u svoju gravitacionu sferu više naselja opštine Dečana na severu, Orahovca na Istoku, i Prizrena na jugu. Ovo prožimanje i uklapanje uticajnih sfera naročito je izraženo na području Dečana i Velike Kruše.

Ovakvo predstavljena uticajna sfera formirana od pomenutih činilaca i svoje vrlo atraktivne gravitacione moći uglavnom ima ovalan, uzdužni oblik pravca severozapad-jugoistok duž metohijske magistrale.

L I T E R A T U R A

1. *Specijalna topografska karta*, razmer 1:50.000 Prizren.
2. *SAP Kosovo*, Pokrajinski zavod za statistiku: *stanovništvo po naseljima, nacionalnom sastavu i opštinama*, 1971. godine Bilten 4, Priština 1975. godine.
3. V. Mikenčić: *Geološka karta FNRI*, razmer 1:500.000, Beograd 1953.
4. J. Cvijić: *Osnovi za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, Beograd, 1911 knjiga III.
5. *Hidrometereološka služba FNRI: prilozi poznavanja klime Jugoslavije*.

- tabela 1. *Temperatura, vetrovi i oblačnost,*
- tabela 2. *Padavine u Jugoslaviji, rezultati osmatranja za period 1925 — 1940.* Izdanje hidrometeorološkog zavoda Beograd, 1957.
- 6. *Jugoslovenski nacionalni komitet svetske konferencije za energetiku: Vodne snage Jugoslavije I,* Beograd 1956.
- 7. *Institut za ispitivanje zemljišta: Pedološka karta Jugoslavije, razmer 1:1.000.000,* izdanje geokarte, Beograd 1959.
- 8. *Djematski vakuvski odbor — usmena saopštenja metohijskog imama Fahri Ilijaza Efendije.*
- 9. *Čazim Leši Regionalno geografski prikaz Djakovice i okoline — diplomski rad,* geografski arhiv PMF Beograd 1956.
- 10. *J. Dedier: Nova Srbija — srpska književna zadruga kolo XX,* broj 154. Beograd 1913.
- 11. *Popis stanovništva u kraljevini SHS, 31. januar 1921., državna štamparija Sarajevo* 1924.
- 12. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine,* Beograd 1937, knjiga I.
- 13. *Društveni plan opštine Djakovica za 1960. godinu i 1976. g.*
- 14. *V. Djurić: Promene u naseljima FNR Jugoslavije,* Beograd 1960.
- 15. *Beleške sa terenskih posmatranja u septembru 1975. godine i februaru 1976. godine.*
- 16. *Prema usmenom saopštenju bivšeg predsednika zanatske komore Djakovice 1925. godine fotograf Ahmet Žerke.*
- 17. *Podaci iz zanatske komore Djakovice,*
- 18. *Podaci uprave prihoda SO Djakovica,*
- 19. *Podaci odelenja za privredu SO Djakovica,*
- 20. *Podaci prosvetnog odelenja SO Djakovica,*
- 21. *Rečnik mesta I. Kraljevine SHS Beograd, 1925. godine.*

SFERAT NDIKUESE TË GJAKOVËS

Dr. Bojko Bojović

R e z i m e

Gjakova ndodhet në pjesën jegperendimore të luginës së Metohisë, ndërmjet Pejës dhe Prizrenit, gjithësejt 10 km. nga kufiri Jugosllavo-shqiptar. Është dislokuar në rrëzë të bregut të Çabrait në lartësinë mbidetare prej 300 m, nga të nx anët e lumit Krenë.

Rrethina e Gjakovës ka kushte tejet të mira natyrale, me kushte klimaterike të këndëshme e klimë të butë kontinentale dhe konfiguracion të shumënduarshëm — fundi i luginës, terasa Has dhe kurora e maleve Pashtrik. Disponon shumë ujëra ku rrjedha kryesore është lumi Erenik, me shumë prrocka nga të cilat vetëm Krena rrjeth nëpër qytet. Në përbërjen e tokës dominojnë shtresat aluviale dhe argjiloze, e gjithë kjo kushtëzon vegjetacion të bujshëm e të shumënduarshme dhe këto në pjesën e ulët grunjërat, pemët dhe vreshtat, gjersa në të lartat pyjet dhe kullosat.

Në rrugën e cekur Gjakovën e kanë ngritur turqit. Themelet e saj të para i ka vënë me ngritjen e xhamisë Vazali turk „Hadumaga” më 1582, gjë që paraqet Gjenezën rreth së cilës formohen çarshitë dhe zhvillohet funksioni zejtaro-tregtar i lagjes. Por, ajo gjer më luftën e dytë botërore ka

pasë pamjen e vërtetë të qytezës me funksionin e stacionit të karavanit. Nga mbarimi i periudhës turke e gjer më ditët e sotme ka pas zhvillim të ngadalshëm për shkak të vënies së kufirit ndaj Shqipërisë menjëherë prapa saj më 1912 e me ndërprerjen e lidhjes me Shkodrën dhe bregdet. Vetëm gjatë gjatë socializmit erdhi epoka e zhvillimit të shpejtuar dhe ndërrimit të fizionomisë gjeografike të vendbanimit, prosperitetit ekonomik dhe emancipimi kultural i njeriut. Sot ajo është bërë seli e gjerë komunale me 58626 ha. sipërfaqe, me 85 lagje dhe me 82942 banorë dhe vetëm Gjakova ka 34000 banorë (1975). Në Gjakovë sot punojnë 6 sabrika, disa shkolla të mesme e një e lartë dhe inkuadron 1100 persona.

De dukjen e elementit të qytetit dhe forcimin e aktivitetit të tyre, Gjakova përherë e më shumë shtrinë ndikimin në rrethinën e vet. Sot në stukturën ekonomike të këtij regjioni edhe më tutje dominon zejtaria me tregëtinë, bujqësia dhe industria e si rrjedhim paraqiten edhe zona gravituese të ndikimeve të ndryshme.

Me pozitën në komunikacion, Gjakova që nga formimi i vet ka paraqitur qendër të rëndësishme tregëtare të rrethinës së vet ku shkëmbehen të mirat e rrafshit e të mbirafshit, veçanërisht ditëve të tregut në çka ndikon edhe çarshia me 350 dyqanet e veta. Me rrethinën e vet të pasur ajo ka krijuar një sferë të gjerë gravituese e cila mund të ndahet në tri zona: zonën e afert a të përditshme në largësi prej 6 km., të tregut gjer në 10 km. dhe zonën e përkohshme të tregëtisë gjer në 18 km.

Në kushtet e reja, struktura sociale zejtare dukshëm ka ndryshuar, shumë zeje janë shuar, modernizuar ose socializuar duke u lëshaur vendin zejeve bashkëkohore, në pajtim me nevojat, moden dhe gustron e njeriut bashkëkohor. Industria këtu është frxtë i epokës socialiste e cila sot po bën transformin shumë intensiv të këtij regjioni akoma të prapambetur. Fabrikat kanë inkuadruar mbi 6000 punëtorë, duke shfrytëzuar lëndët e para ekzistuese duke zhvilluar tregun.

Duke falënderuar pozitës në komunikacion dhe zhvillimin e shpejtë të pasluftës, Gjakova ngërthen në sferën e vet gravituese një numër të madh vendbanimesh të komunave fqinjë, gjë që ndihet në mënyrë të veçantë në komunën e Deçanit e të Rahovecit.

LES SFERES UNFLUENTE DE ĐAKOVICA

Dr Bojko Bojović

R e s u m e

Đakovica se trouve dans la sudouest partie de la vallée de Mëtohiya, entre les villes de Peć e de Prizren, en distance, en tout, de 10 km. de la frontière albano-yougoslave.

Elle est située la pente du mont Čabrat á l'altitude de 380 m. aux deux bords du fleuve Krena, aux ciels agréables, au clima continental tempéré et avec la configuration variée du terrain, le fand de la vallée la terrasse Has et le contour dela montagne Pachtrik. Elle dispose de l'abondance

des eaux ou le cours principal des saux d'Erinik avec ses plusieurs affluents, desquels seulement la Krëna coule a travers la ville. Dans la composition du terrain dominant les alluvians et la terre, et tout cela conditaonne une végétation abondante et differentes et cela en plus basse partie des blès, des vergers et vignes tandis que en haute partie des forêts et des près.

Đakovica est èlevéesur la route dite pai les Turqs, des motifs stratégiques. Ses premiers fondemets avec la construction de la mosquée a faits le vasal turque „Hadumaga" 1582 annèe, ce qui représente le noyou fèodal autour duquel se forment les marchès et développe la fonction d'artisanat — commerce du habitat. Mais, elle avait jusqu'à la deuxième guerre mondiale, la physionomie d'un vrai bourg avec la fonction d'une station caravaniennne. Depuis la fin de la période turque jusqu'aux nos jours elle ent un développement relenti a cause de l'établis sement de la frontière vers l'Albanie, immédiatement à la fin de 1912 année et la rupture des liaisons avec Skutari et la Côte.

A peine dans le socialisme commence l'ère d'un développement plus rapide et changement de la prospérité économique et l'émancipation culturelle du population. Aujourd'hui elle est devenue le centre d'une commune étendu avec la surface de 58626 ha, 85 habitants, avec 82942 habitants desqueis seulement Đakovica a 34000 habitants (1975). A Đakovica travaillent maintenant 6 fabrique, quelques écoles secondaire et une supérieure et donnent du travail à 11000 personnes.

A l'appartion des élément urbains et le renforcement de ses fonctions, Đakovica étende de plus son influence sur les environs. Aujourd'hui dans la structure économique de cette region domine, en avant, l'artisanat avec la commerce, l'agriculture et l'industrie, et s'est pour cela qu'apparaissent les Zones de gravcaition des influences diversses. Avec sa position sur la route, Đakovica représentait de sa formation un centre important de commerce de ses alentours au s'échangent les biens de la pleine et les pentes d'une montagne, surtout au jour du marché, sur lequelafait l'influence et la rue du marché avec ses 350 magasins. Avec sa riche environ, elle a crée une sphère large de gravitation qui peut se diviser en trois zones: immédiat au cotidieme, éloigné 6 km, celle du marché jusqu'au 10 km. et zone temporaire commerciale jusqu'au 18 km. Dans les nouvelles conditions la structure sociale d'artisanat est assez modifiée, les maints metiers se sont éteints, modernisés au socialisés cèdent la place auxartisans modernes suivant les besoin, la mode etlegoût de l'homme de nos jours. Ici l'industrie est le produit de l'époque socialiste, laquelle fait aujourd'hui une transformation tres intensif de cette région encore arriérée.

Les usines ont donné le travail aux plus de 6000 ouvriers, profité les matières premières existantes et développé le marché. Grâce à sa position d'être sur la route et au développement rapide économique, Đakovica in-traduit dans sa sphère gravitée et maints habitants des commerces voisines, ce qui se sent surtou sur le territoire de Dečani et d'Orahovac.

DNEVNE MIGRACIJE RADNE SNAGE DUKAĐINA (METOHIJE) KAO SOCIOGRAFSKI I EKONOMSKI PROBLEM

Riza Çavolli

U V O D

Pojavu dnevnih migracija prouzrokovao je nagli razvoj industrije poslednjih godina. Sam proces industrijalizacije omogućava veću koncentraciju proizvodnih snaga u određenom centru, a time i nužnu potrebu dnevnih migracija. Kretanje stanovništva iz relativno prenaseljenih područja u privredne centar mnogome je doprinelo pojačanju tempa urbanizacije. Tako se gradovi, pod uticajem industrijske ekspanzije i nedostatak stambenog prostora u njima, pretvaraju u snažna gravitaciona područja u koje seosko stanovništvo dnevno migrira. U takvim gradskim aglomeracijama dnevna migracija zaposlenog osoblja predstavlja običnu pojavu u gradskom životu. Ta kretanja stanovništva, koji svakim danom postaju po intenzitetu sve veća u pravca selo — grad, utiču na promene demografske, ekonomske i socijalne strukture pokrajine.¹⁾ Značaj ovog fenomena je viliki u izučavanju uzroka kretanja stanovništva, njihovih pravaca i faktori koji određuju, posledice i problemi koji nastaju u centrima zaposlenja, kao i onih područja iz kojih migrira stanovništvo. Izučavanjem ovog procesa, njegovih problema moći ćemo sagledati u celini sve one smetnje, pronaći uzroke, otkloniti ih za one migracione vidove koje će jedna socioekonomska analiza oceniti kao pozitivne.

Ovaj rad ima za cilj prikazati dnevne migracije 3 najznačajnijih centra Dukađina (Metohije).

UZROCI I RAZVOJ DNEVNIH MIGRACIJA

Dnevna migracija javlja se ka izraziti ekonomski i socijalni problem. Sve veća ekspanzija industrije iziskuje još od samog početka sve veće izvore radne snage. Lokalni izvori radne snage pokazuju se kao nedovoljni, zbog čega se više teži uključenju suviška aktivnog poljoprivrednog stanovništva okoline. U nemoguć-

nosti da se ova radna snaga urbanizira u neposrednoj blizini radnog mesta dovodi do pojave dnevnih migracija.

Sama činjenica da je u periodu između 1961. — 1971. godine udeo aktivnog poljoprivrednog stanovništva Dukadina izrazito niži, govori nam o prelasku znatnog broja poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti, što u određenoj meri stvorio uslove za pojačani tempo urbanizacije. Dnevne migracije radne snage su tipična popratna pojava transformacije agrarnog područja.

Obim migracionih kretanja u Jugoslaviji postoje sve veći daljim razvojem privrede uopšte. Podaci iz 1961. godine pokazuju nam da od ukupno 3.530.000 zaposlenih na dnevne migrante otpada oko 1.260.000 ili oko 36 odsto. Ako ovome dodamo još 400.000 učenika i studenata kao i 370.000 ostalih osoba, procenat ove pojave se povećava na 49 odsto li više od 2.000.000 dnevnih migranata)². Udeo dnevnih migracija za jednu deceniju tj. 1971. godine sigurno je još veći samim tim što privreda naše zemlje u velikom usponu.

Dnevno putovanje radnika u prvom redu uslovljava ubrzan industrijski razvitak, koji nije praćen dovoljnom stambenom izgradnjom. Velike disproporcije koje postoje u gradskom industrijskim centrima između ubroja radnih mesta i stambenog prostora, nameće nužnu potrebu dnevnih kretanja stanovništva u cilju normalnog funkcionisanja privrednih aktivnosti.

U dnevnim migracijama stanovništva uočavamo jedan značajan faktor razvoja ovog fenomena a to je stepen kvalifikacione strukture radnika. Iako nema dovoljno podataka o kvalifikacionoj strukturi radnika, činjenica je da samom deagrarizacijom sela i oslobađanje viška radne snage udeo nekvalifikovanih je najvećih. Do ove konstatacija dolazi Muhibija Kreso u svoj studiji „Problematika dnevne migracije u NR BiH” u kojoj zaključuje da nekvalifikovana i polukvalifikovana radna snaga zaposlenih iznosi 68 odsto.)³

PROCES DNEVNIH MIGRACIJA DUKADJINA

Nagli privredni razvoj Dukadina (Metohije) posle drugog svetskog rata u mnogome je doprineo u izmeni njene strukture. Dotadašnja primarna zanimanja postepeno ustupaju mesto sekundarnim i tercijarnim delatnostima. U ovome najizrazitiju promenu doživljavaju urbana naselja, koji kao kulturna žarišta, postaju i ekonomski najjači centri. Pojava industrije u urbanim naseljima u prvom redu u Peći, Prizrenu i Đakovici, Orahovci, dr. usvoljen je njihovim geografskim položajem, relativnom razvije-nošću zanatstva iz kojeg je iscrpljena kvalifikovana radna snaga. Uporedo sa ovim Dukadin kao izrazita natalistička regija u kojem je gustina naseljenosti najveći u našoj zemlji (114,0 na 1 km²), ima

veliki broj nekvalifikovane radne snage koja traži posao van poljoprivrede.

Brzi ekonomski razvoj Peći, Prizrena i Djakovice u socijalističkoj izgradnji nije bio praćen adekvatnim stambenim prilikama za smeštaj radnika u industriji. Usled čega i neminovnost fenomena dnevnih migracija radne snage. Iako u gradovima u kojima je industrija zastupljena još uvek dominira radna snaga iz samog mesta (Djakovica 94,2 odsto, Prizren 94, 1 odsot, Peć 91,4 odsto)⁴, vredno je spomenuti tendenciju sve većeg usmeravanja ka ruralnoj bioološkoj ekspanzivnoj sredini, u kojoj ekstenzivna poljoprivreda ne može apsorbovati i onako suvišnu radnu snagu.

S obzirom na relativno veliki udeo dnevne radne snage iz ruralnih područja koji dolaze u 3 najnačajnija urbana centra Dukadina, zadržaćemo se na analizi dnevnih migranata Peći, Prizrena i Djakovice.

Gravitacion uticaj Peći. — Radna snaga koja dolazi na rad u Peći gravitira iz 36 naselja opštine Peći i susednih opština. Iz ovih naselja gravitira 332 radnika ili 34,6 odsto dnevnih migranata triju centara Dukadina. U pogledu teritorijalnog rasporeda pokretne radne snage unutar izotele do 5 km dolazi 66 radnika ili 19,0 odsto migranata Peći. Broj onih koji dolaze na rad unutar izotele između 5 do 10 km iznosi 172 radnika ili 51,8 odsto. Samo prve dve izotele do 10 km daju preko 70 odsto dnevnih migranata Peći. Podjednako učešće dnevnih migranata u izoteli 10 do 15 km i preko 15 km sa 48 radnika ili 14,6 odsto, govori u prilog tome da se udaljenjem od centra broj onih koji dolazi na rad sve je manji. Polazeći od toga da broj dnevnih migranata jednog centra je osnovni pokazatelj ekonomske važnosti i atraktivnosti centra i sama činjenica da najveći broj (332 osoba) koji dnevno putuju na radu u Peći, govori o najatraktivnijem centru dukadinske regije.

Posebno je značajno naglasiti da oko 47 odsto dnevnih migranata dolazi iz NE kvadranta, 30,7 odsto od SE, 19,3 odsto iz SW i najmanje 3,0 odsto NW kvadranta. Ovakva distribucija u mnogome je vezana prirodnim osnovom. Naime, u planinskom delu zapada i severa saobraćajne prilike su otežane, prema tome i broj onih kojih dolaze na rad je mali. Svi oni lokaliteti koji se nalaze duž dobrih puteva imaju veliki broj onih koji putuju svakodnevno na posao. I ako Vitimirica nalazi se na udaljenosti do 10 km, broj dnevnih migranata je najveći (59 radnika), zatim dolazi Goraždevac (33 radnika), Belo Polje (21 radnika) itd.

Gravitacioni uticaj Prizrena. — Prizren je drugi značajni ekonomski centar u kojem broj onih koji dolaze svakodnevno na rad je izraziti i dolazi odmah iza Peći. Iz 6 sela unutar izotele 5 km putuje na rad 99 ili 36,3 odsto dnevnih migranata, iz 13 lokaliteta unutar izotele 5 do 10 km dolazi 109 ili 40,0 odsto, iz 11 naselja unutar izotele 10 do 15 km putuju 48 ili 17,5 odsto i iz 3 naselja preko 20 km dolaze na rad 18 ili 6,6 odsto radnika.

I kod Prizrena kao i kod Peći, najviše (47,3 odsto) dnevnih migranata dolazi na rad u Prizrenu iz NE kvadranta. Na drugo mesto dolazi SE kvadrant sa 31,5 odsto, zatim NW kvadrant sa 17,2 odsto i na kraju SW sa 3,3 odsto radne snage koje gravitira Prizrenu.

Najveći broj radne snage u prizrenskoj industriji daje prostor koji je relativno slabiji u pogledu obradivog zemljišta, i to Prizrenskog Podgora i planinske celine. Naselja Grnčare, Koriša, Ljubižda, Novo Selo, Rečane, Skorobište i Sredska daju više od 50 odsto dnevnih migranata prizrenskoj industriji.

Gravitacioni uticaj Đakovice. — Atraktivnost dnevne radne snage u đakovačkoj industriji evidentirano je iz 44 naselja ove opštine i uključujući i one opštine sa kojima se graniči. Ukupno privreda ovog centra apsorbuje 255 radnika ili 26,7 odsto dnevne radne snage 3 najznačajnijih centara Dukačina.

U teritorijalnom razmeštaju najveći broj radnika putuje sa udaljenosti do 5 km daljine. Njih je 103 radnika iz 11 lokaliteta. U zoni od 5 do 10 km iz 17 naselja dolazi na rad svega 74 radnika što prosečno iznosi 4 migranata za svaki lokalitet. Iz 11 naselja unutar izotele 10 do 15 km obuhvaćen dnevnim migriranjem 32 lica, a preko 15 km 46 onih koji svakodnevno putuju na rad u Đakovici. Sasvim je razumljivo što se više udaljavamo od centra Đakovice, atraktivnost je sve slabije obzirom na saobraćajne prilike koje postoje na ovom području.

Najprivlačnija zona iz kojeg gravitira dnevna radna snaga u Đakovici je iz NW kvadranta sa 16 ili 45,5 odsto putujućih radnika, zatim dolazi NE kvadrant sa 68 ili 34,9 odsto dnevnih migranata. Gotovo podjednako su značajni SW i SE kvadranti s obzirom da ova dva pravca pokrivaju zajedno oko 20 odsto dnevnih migranata đakovačke industrije.

Neki problemi dnevnih migracija. — Sve većim razvojem industrije dnevne migracije radne snage kao fenomen postaje nužna zakonitost. U ovakvoj rastućoj tendenciji dnevnog migriranja stanovništva dolazi do niza uzročno-posledičnih pojava i problema, kojem se manifestuju na produktivnost rada i rada i rentabilnost proizvodnje.

Niski prihodi nekvalifikovanih radnika onemogućavaju egzistenciju u centrima u kojima odvijaju redovnu delatnost. Ekonomski položaj nekvalifikovanih radnika sa primanjima koji ostvaruju van poljoprivrednih delatnosti tj. u industriji, nije adekvatan njihovim potrebama, samim tim se stvara potreba zadržavanja na selu za obradu sopstvenog imanja.

U mnoštvu problema koji su uslovili razvoj ovakvog vida kratanja stanovništva potrebno je istaći jedan od najteži od kojeg zavisi normalni razvoj ovog procesa a to je relativna velika udaljenost radnog centra i mesta stanovanja radnika.

Nedovoljna razvijenost saobraćajnih puteva, sredstva za komunikaciju i uticaj reljefa — konfiguracija zemljišta od velikog

su uticaja na savlađivanje udaljenosti od mesta boravka do mesta rada. Opšte je poznato da veći deo radnika u centrima Peć, Prizren i Djakovici, koristi sva saobraćajna sredstva: autobus, željeznicu, motocikl, bicikal, ali postoji jedan dobar deo radnika koji dolazi na posao ili zbog toga što na tim relacijama nema saobraćajnih sredstava ili pak se radi o lokalitetima koji su smešteni u planinskom delu zemljišta u kojima saobraćaj je ograničen ili uopšte nezastupljen. Disperzija naselja pod uticajem reljefa takođe utiče da jedan deo puta od željezničke ili autobuske stanice, radnik pređe peške. U svim ovim slučajevima dolazi do gubljenje vremena radnika. Nažalost nema pouzdanih podataka koji bi nam omogućili uvid ovog problema u 3 najznačajnija centra Dukadina, ali zato ćemo isticati primere pojedinih centara u našoj zemlji koji nam ukazuju na jedan problem koji je prisutan u svakoј sredini. Ima primera u kojima radni dan traje od 12 do 14 časova. Na bazi jedne analize koji je rađen u Kreki konstatovano je da oko 1500 radnika koji svakodnevno putuju, imaju dnevno svega 6 sati odmora kod kuće zbog prevoza i pešačenja⁶. Takođe S. Žuljić u svom radu "O dnevnim kretanjima radne snage u Zagrebu" konstatuje izrazito gubljenje vremena dnevnih migranata iz Zagorja u trajanju od 7 sati u oba pravca.⁷

U svim ovim primerima i u drugim koji nisu napomenjeni osnovno je to što radnik pored svog radnog vremena od 8 sati mora da troši svoju energiju na svakodnevno putovanje na posao i natrag. Retka su ona preduzeća koja imaju svoj mašinski park da mogu svoje radnike da dovezi i odvezu svojim saobraćajnim sredstvima. Česta je pojava prevelikog gubljenja vremena na putu zbog neusklađenog reda vožnje sa vremenom rada. Vredno je napomenuti razne bolesti radnika usled dnevnih migracija, zatim teža adaptacija seoskog radnika u industriji itd. Česta izostajanja sa posla prouzrokovano ovim faktorima nanosi privredi velike gubitke.

Zaključak — Relativno mali broj dnevnih migranata u urbanim centrima Peći (332 radnika), Prizrena (274 radnika) i Djakovice (255 radnika)⁸, još uvek pokazuje nedovoljnu razvijenost industrije kao privredne grane Dukadina. Dalja karakteristika nerazvijenosti ovog fenomena uslovljen i time što mogućnosti za zapošljavanje vrlo su ograničene a sredina je pod vrlo izrazitim biodinamičkim obeležjima i reprodukcije. Usled toga i dominantnost radne snage iz urbanih centara (Djakovica 94,2 odsto, Prizren 94,1 odsto i Peć 91,4 odsto). Iz ovih podataka jasno se ističe Peć kao atraktivniji centar sa većim brojem dnevnih migranata. No, i Prizren i Djakovica ne izostaju mnogo s obzirom na dalju tendenciju razvoja ovog fenomena.

Gravitaciono područje Peći obuhvata 36, Prizrena 33 i Djakovice 44 naselja i ne prelaze izotetu 20 km.

Iako nemamo pouzdanih podataka o svim problemima kao uzročno posledičnih ovog fenomena u centru Peći, Prizrena i Djakovice, udaljenost od radnog mesta, nedovoljna razvijenost saobraćajnih prilika, bilo zbog odsustva dobrih puteva, bilo iz prirodne nepovezanosti planinskih predela, dolazi do gubljenja vremena u toku putovanja a samim tim do iscrpljenosti, bolesti i adaptacije radnika u novoj sredini.

R e z i m e

Një ndër indikatorët të zhvillimit ekonomik pa dyshim paraqet fenomeni i migrimit ditor i puntorëve e pasojë e së cilës është procesi i industrializimit. Intensifikimi industrial në qendrat urbane ka shtuar nevojën të inkuadroi një pjesë të fuqisë puntore prej rrethinës. Mundësinat e kufizuara të fondit të banesave për puntorë në qendrat urbane, të ardhurat relativisht të vogla të puntorëve të pakualifikuar, kanë detyruar që fuqia punuese e rrethinës mos të urbanizohet në vendin e punës, por të udhetojë çdo ditë.

Procesi i migrimit ditor në 3 qendrat kryesore të Rrafshit të Dukagjinit është i vogël në krahasim me shumë krahina të zhvilluara të vendit tonë. Për këtë kohë relativisht të shkurtë të ekzistimit të industrisë shfaqen tendencat e rritjes së migrimit ditor. Kështu, prej 860 puntorëve që udhetojnë çdo ditë në punë në 3 qendra urbane, 332 ose 34,6% puntorë gravitojnë në Pejë, 273 ose 28,6% në Prizren dhe 255 përkatësisht 26,7% migrant ditor gravitojnë në Gjakovë.

Edhe pse nuk ka shënime të sakta për të gjitha problemet që shfaqen me këtë fenomen bashkohës, disa prej tyre siç janë: largësia deri diku e madhe deri në vendin e punës, zhvillimi jo i mjaftueshëm i komunikacionit, shkaktojnë humbjen e kohës udhëtimi e që kjo manifestohet në lodhje, raskapitje dhe në smundjen e puntorit. Problem në vehtë është edhe adaptimi i puntorit në rrethin e rinjve etj. Të gjitha këto probleme të njeriut punues shprehen në procesin e prodhimit, prandaj evitimi i tyre është nevojë e domosdoshme.

THE DAILY MIGRATIONS OF THE LABOUR FORCES OF RAFSHI I DUKAGJINIT (METOHIA) AS A SOCIAL, GEOGRAPHICAL AND ECONOMIC PROBLEM

Riza Çavolli

S u m m a r y

One of the indicators of the economic development is undoubtedly the phenomenon of the daily migration of the workers, the result of which is the process of industrialisation. The industrial intensification in the urban centres has increased the need for employing a part of the working force from the countryside. The limited number of flats in the urban centres, the

relatively low incomes of the unqualified workers, have indicated the reason for not settling of these workers in the working places but to travel every day.

The process of the daily migration in the three main centres of Rafshi i Dukagjinit is low in comparison with many regions that are more developed in our country. During this relatively short time of the industrial existence the tendencies of the daily migration are put to a higher level. From 860 workers that travel every day to work in 3 urban centres, 332 or 34,6% workers are from Peja, 274 or 28,6% from Prizreni and 255 or 26,7% from Gjakova.

Although there are no exact records for all the problems that this modern phenomenon brings about, some of them like: the long distance to the working place, the non-developed system of travelling bring the loss of the time in travelling, tiredness and illness of the labourers. The problem for itself is also the adaptation of the workers in the new environment. All these problems of the worker have their influence in the process of production, so that their putting away is an obligatory need.

LITERATURA

1. M. Friganović, *Socijalna geografija i stanovništvo svijeta*, Zagreb, 1968, str. 123
2. Isto str. 125
3. M. Kreso, *Problematika dnevne migracije u NRB i H*, Sarajevo 1961, str. 121
4. E. Dukagjini, *Dnevni migranti Peći, Djakovice i Prijrena, Gradska naselja Metohije* — Urbanogeografska proučavanja, doktorska disertacija u rukopisu, str. 101.
5. I. Crkvenčić, *Migracije radne snage srednje hrvatske Posavine*, *Geografski glasnik XXX*, Zagreb 1968, str. 95
6. M. Kreso, isto, str. 55
7. Žuljić, *O dnevnim kretanjima radne snage u Zagrebu*, *Geografski glasnik XIX*, Zagreb, 1957, str. 141
8. E. Dukagjini, isto, str. 107

IMIGRIMET DHE EMIGRIMET E POPULLSISË NË MES TË KOSOVËS DHE VISEVE TË TJERA TË JUGOSLLAVISË

Hivzi Islami

A b s t r a k t

Moszhvillimi ekonomik dhe shoqëror që e përcolli Kosovën me shekuj, ndikoi që edhe popullsia e saj tradicionalisht të ngulitet për vendin e lindjes. Mirëpo, transformimi ekonomik, social dhe kultural që e përfshiu Krahinën në vitet gjashtëdhjetë, e sidomos në vitet shtatëdhjetë u manifestua përveç tjerash edhe në rritjen e mobilitetit të popullsisë së saj, si mobilitetit horizontal ose hapësinor, ashtu edhe mobilitetit vertikal ose social. Përveç migrameve në distanca të shkurta dhe në kuadër të Krahinës, janë të dukshme edhe migrimet — emigracionet dhe imigracionet, në distanca më të gjata, respektivisht Kosovë — vise të tjera të Jugosllavisë dhe e kundërta. Këto të fundit janë edhe objekt shqyrtimi në këtë punim.

1. Emigrimet e popullsisë

Imigracionet e popullsisë në Kosovë nga republikat e tjera dhe Vojvodina deri në vitin 1961 ishin mjaft intenzive. Numri absolut i popullsisë së ardhur sillej rreth 50.000 vetë. Imigrantët në vitin 1961 përbënin 5,3% të popullsisë së përgjithshme ose 17,8% të numrit të përgjithshëm të popullsisë së ardhur të Krahinës. Në periudhën 1961-1971, që është më dinamike në pikëpamje të zhvillimit ekonomik dhe shoqëror të vendit, është deshtë të dyfishohet numri i të ardhurave nga viset e tjera të Jugosllavisë ose edhe të trefishohet. Deri të kjo nuk ka ardhur për arsye se një numër i popullsisë së ardhur më parë në Kosovë është shpërngulur. Kjo do të thotë se këta imigrantë nga republikat e tjera ose u shpërngulën nga Krahina në periudhën 1961-1971 ose përsëri e ndërruan vendin e përhershëm të banimit në kuadër të Kosovës dhe u përfshinë në kategorinë e popullsisë së ardhur në kuadër të komunës tjetër të Krahinës, ose të vendit tjetër të komunës së njëjtë të Krahinës. Sepse në regjistrimin e popullsisë merret parasysh vetëm migrimi i fundit. Numri jo i madh i të ardhurëve në vitin 1971 në krahasim me vitin 1961 është pjesërisht edhe rezultat i vdekjes

së migrantëve në këtë periudhë, sidomos i atyre që kanë imigruar në mes dy luftave. Duhet thekësuar edhe atë se në regjistrimin e popullsisë të vitit 1971 imigrimet nga viset e tjera të Jugosllavisë në Kosovë janë llogaritur pa të ardhurit nga RS e Serbisë.¹⁾ Prandaj në disa publikime statistikore janë të evidentuar vetëm 25.000 të ardhur nga republikat e tjera dhe Vojvodina. Në të vërtetë numri i të ardhurëve, kur të merret parasysh Serbia, është i dyfishtë.

Dihet se një numër i konsiderueshëm i popullsisë është i ardhur në Kosovë në mes dy luftave, ndërsa në regjistrimin e vitit 1971 kanë deklaruar se në periudhën 1920-1945 kanë ardhur vetëm rreth 9.000 vetë. Procesi i redistribuimit të popullsisë është pra intensiv. Sepse, psh. vetëm në periudhën 1920-1936 në Kosovë, duke përfshirë edhe Maqedoninë, kanë ardhur 15.594 familje kolonistash.²⁾ Ndërsa sipas shënimeve të tjera ky numër është shumë më i madh. Këtë e vërteton fakti se deri në vitin 1940, sipas raporteve të Drejtoratit Suprem të reformës agrare në Shkup, vetëm disa Drejtorate agrare në Kosovë dhe në Shkup për nevoja agrare i morën popullsisë autohtone 381.245 ha tokë. Prej kësaj 228.080 ha i morën popullsisë vendase, kryesisht shqiptare, Drejtoratet agrare të rrethinës së Pejës, Ferizajt, Mitrovicës dhe Prizrenit.³⁾ Vetëm deri në vitin 1928 kolonistave u janë ndarë 45.000 ha tokë në Kosovë dhe Rrafsh të Dukagjinit.⁴⁾ Fshatarëve shqiptarë toka iu murr nën parullë „toka e lirë” ose tokë e „papunuar”. Dhe pas marrjes së tokës, shqiptarët ishin të detyruar t’i paguanin tatim „tokës së huaj”.⁵⁾ Që në fillim të zbatimit të reformës agrare, toka e marrur iu është ndarë të shumtën komunarëve, gjindarëve, organeve të besueshme të reformës agrare dhe pjesëtarëve të tjerë të regjimit të atëherëshëm.⁶⁾ Pas luftës reforma agrare dhe kolinizimi u gjykuan nga të gjitha organet tona partiake si atak kundër turmave popullore shqiptare. Gjithashtu edhe në kohën kur zbatoheshin reforma agrare dhe kolonizimi, shtypi i atëherëshëm komunist i gjykonte.⁷⁾

¹⁾ Shih vërejtjet metodologjike në librat e regjistrimit të popullsisë të vitit 1971.

²⁾ A. Urošević, *Agrarna reforma i naseljavanje u Južnoj Srbiji*, „Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije”, Skoplje 1937, fq. 826-832.

³⁾ Arhiv Jugoslavije, F. 48 (Statistički pregled obavljenih radova do oktobra 1940. Tehničkog odseka Vrhovnog Poverilastva agrarne reforme u Skoplju na dan 11. XI. 1940; cituar sipas A. Hadri, *Pozita dhe gjendja e Kosovës në bretërinë e Jugosllavisë* (1918—1941), „Gjurmime albanologjike”, nr. 2, Prishtinë 1968, fq. 167.

⁴⁾ Đ. Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, fq. 5,82.

⁵⁾ H. Hoxha, *Elemente të presionit ekonomik ndaj shqiptarëve në Jugosllavinë e vjetër*, „Përparimi” nr. 4, 1970, fq. 329.

⁶⁾ *Pitanje agrarne reforme* (mišljenja i zahtevi muslimana u Južnoj Srbiji), „Južni pregled”, nr. 10, Skoplje 1922, fq. 66, 70.

⁷⁾ „Glas Crne Gore”. Legalni Organ KPJ za Crnu Goru, nr. 3, 15. XII. 1939, „Radni narod”, nr. 2, 15. VII. 1927, Nikšić.

Sipas përqindjes së popullsisë së ardhur nga viset e tjera pas luftës, dallohen dy periudha. E para prej vitit 1946-1960 dhe e dyta prej vitit 1961-1971. Në periudhën e parë, sipas regjistrimit të vitit 1971, në Kosovë kanë ardhur më tepër se 15.000 vetë. Janë të dukshme imigrimet nga Serbia, para së gjithash nga territoret e afërme të kësaj republike, sikurse, nga Jabllanica, rrethina e Vranjës, Toplica, Kosanica etj., mandej nga Mali i Zi, sidomos nga Plava, Gusia, Ulqini, Titogradi, nga Sanxhaku etj. Ka pasur mjaft të ardhur nga Bosna e Hercegovina dhe Maqedonia. Këta imigrantë kryesisht janë vendosur në qytete të Krahinës, sidomos në Prishtinë, Mitrovicë, Pejë etj.

TABELA 1.

Popullsia e ardhur në Kosovë nga viset e tjera të Jugosllavisë, sipas periudhave të ardhjes, sipas regjistrimit të vitit 1971⁸⁾

Republika dhe krahina	Gjithsejt	1919 e më parë	1920—1945	1946—1960	1961—1965	1966—1971
B e H	4.999	74	866	1.727	894	1.438
Mali i Zi	12.771	363	3.176	4.219	2.479	2.533
Kroacia	2.219	16	461	576	437	729
Maqedonia	4.332	35	450	1.065	1.118	1.664
Sllovenia	389	5	48	120	86	130
Serbia	22.077	404	3.901	7.199	4.592	5.981
Vojvodina	1.598	8	78	522	440	550
Gjithsejt	48.385	905	8.980	15.428	10.046	13.025

Imigrimet nga këto vise, a para së gjithash nga Serbia, shpjegohen me faktin se pas luftës Krahina kishte nevojë të madhe për kuadra të cilat mungonin nga rradhët e kombësisë shqiptare, çka është pasojë e pozitës së tyre të pavolitshme në të kaluarën e afërt dhe të largët. Prandaj, për këtë shkak erdhi popullsia nga viset e përmendura.⁹⁾ Këta imigrantë posedonin disa kualifikime të ulta, ose kishin të kryer shkolla fillore ose së paku dishin shkrim-lexim.

Një pjesë të popullsisë së ardhur e përbën rryma inverse, respektivisht familjet e kolonistëve nga Mali i Zi dhe Serbia. Këto familje në Kosovë kishin ardhur në mes dy luftave, ndërsa gjatë luftës së dytë botërore përsëri ikën në vatrat e tyre të mëparme, dhe pas luftës përsëri u kthyen në Krahinë.¹⁰⁾ Ardhjet më të duk-

⁸⁾ Popis stanovništva i stanova. Stanovništvo. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Knjiga I, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1974, fq. 72—73.

⁹⁾ *Migracije stanovništva Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd 1971, fq. 217.

¹⁰⁾ M. Krasnići, *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, Priština 1963, fq. 213.

shme ishin në periudhën 1953-1961, të cilat përbëjnë 21% të popullsisë së përgjithshme të ardhur. Kjo popullsi kryesisht është ngulitur në vendbanimet e qyteteve dhe në ato industriale, në të cilat popullsia e ardhur në këtë periudhë përbën më tepër se një të katërtën e popullsisë së përgjithshme të ardhur në to. Imigrimet nga viset e tjera të vendit njikohësisht i përcuellën rrejdhimet e tjera të kundërta migruese: emigrimi i popullsisë së kësaj Krahine në territoret e tjera të Jugosllavisë dhe jashtë saj, në Turqi. Saldoja negative migruese në këtë periudhë është e kushtëzuar para së gjithash nga këto forma të migrameve.

Mirëpo në periudhën 1961-1971 imigrimet nga viset e tjera diçka u zvogluan. Numri më i madh i imigrantëve tash është nga Serbia e Jugut, sidomos nga rrethina e Bujanovcit, Preshevës dhe Jabllanicës, mandej nga Mali i Zi, Maqedonia dhe Bosna e Hercegovina. Këto ardhje njekohësisht i përcolli shprngulja e popullsisë serbe dhe malazeze, para së gjithash nga motivet ekonomike dhe sociale, çka tregon edhe stagnimi ose rënja e numrit të popullsisë së tyre: në këtë periudhë numri i serbëve u rritë vetëm për 0,6% ose përqindja e tyre ra prej 23,5% në vitin 1961 në 18,4% në vitin 1971 të numrit të përgjithshëm të popullsisë së Kosovës, ndërsa numri relativ i malazezëve ra për 16,2% ose përqindja prej 3,9% në vitin 1961 në 2,5% në vitin 1971 të tërë popullsisë së Kosovës.

Harta sipas komunave të katasrit zbulon pasqyrën regjionale të imigrantëve në vitin 1971. Më së shumti migrantë nga viset e tjera kanë ardhur në komunën e Pejës. Përqindja e popullsisë së ardhur për tërë komunën sillet rreth 26% nga numri i përgjithshëm i të ardhurave. Vetëm në Pejë, si qendër qyteti, përqindja e të ardhurëve nga republikat e tjera dhe Vojvodina është rreth 24%. Në shumë vendbanime të kësaj komune përqindja e të ardhurëve nga viset e tjera jashtë Krahinës përbën më tepër se një të pestën e tërë imigrantëve. Këta imigrantë, sikurse edhe në pjesën tjetër të Dukagjinit (rrethina e Istogut, Gjakovës, Klinës etj.), duke marrë parasysh afërsinë e Malit të Zi, mund të konkludohet se janë nga kjo republikë. Pos numrit të konsiderueshëm të imigrantëve nga republikat e tjera në qytetet më të mëdha të Krahinës dhe përgjithësisht në qendrat komunale, është e dukshme përqindja e të ardhurëve në vendbanimet e komunës së Kaçanikut, Vitisë, Gilanit etj. Të ardhurit në territorin e komunës së Kaçanikut dhe Vitisë janë nga fshatrat e afërme të Maqedonisë, ndërsa në hapësirën e komunës së Gilanit nga fshatrat malore të Bujanovcit, Preshevës dhe Medvegjës.

2. EMIGRIMET E POPULLSISË

Sipas regjistrimit të vitit 1971 saldoja negative migruese për Kosovën sillet rreth 70.000 vetë. Në të gjitha periudhat vrojtuese, përveç asaj të vitit 1919 dhe më heret, saldoja migruese është negative. Në periudhën 1920-1945 saldoja migruese është e barazuar.

Në periudhën e pasluftës me anën e migracioneve Kosova më së shumti ka humbur popullsinë e saj në periudhën 1961-1971. Në këtë periudhë janë shpërngulur rreth 70.000 vetë ose rreth 60%, ndërkaq humbja për këtë periudhë sillet 40.000 vetë ose 67% nga të gjithë të humburit. Numri më i madh, që është rreth 40.000 vetë, është shpërngulur vetëm prej vitit 1966 deri më 31 mars të vitit 1971. Kjo është 34% nga të gjithë të shpërnguluarit ose rreth 38% nga popullsia e përgjithshme e humbur.

TABELA 2.

Popullsia e shpërngulur nga Kosova në viset e tjera të Jugosllavisë, sipas periudhave të shpërnguljes, sipas regjistrimit të vitit 1971¹⁾

Republika dhe krahina	Gjithsejt	1919 e më parë	1920—1945	1946—1960	1961—1965	1966—1971
B e H	4.645	52	260	1.931	1.060	1.342
Mali i Zi	5.905	15	766	1.571	1.366	2.187
Kroacia	5.067	9	282	1.567	1.289	1.920
Maqedonia	21.974	288	1.732	9.109	5.631	5.215
Sllovenia	1.453	10	95	229	317	802
Serbia	70.506	347	4.973	20.435	18.828	25.923
Vojvodina	9.071	5	824	3.953	1.939	2.350
Gjithsejt	118.621	726	9.032	38.795	38.430	39.739

Popullsia e shpërngulur nga Kosova, siç po shihet, është e ngulitur kryesisht në Serbi. Në këtë republikë kanë emigruar rreth 70.000 vetë dhe atë më tepër në periudhën 1961-1971. Saldoja e përgjithshme negative migruese ndaj kësaj republike është rreth 40.000 vetë ose 69% të tërë popullsisë së humbur. Nga ky numër në periudhën 1961-1971 janë shpërngulur rreth 35.000 vetë ose gjysma e numrit të emigrantëve të Krahinës. Vetëm në periudhën 1966—1971 humbja sillet rreth 20.000 vetë ose rreth 42% të saldოს negative migruese ndaj kësaj republike. Është e dukshme humbja ndaj kësaj republike edhe në periudhën 1946-1960.

Edhe ndaj Maqedonisë është numër i konsiderueshëm i emigrantëve mbi imigrantët. Humbja e përgjithshme është rreth 18.000 vetë ose 25% nga të shpërngulurit nga Krahina, Humbja më e madhe është në periudhën 1961-1971. Saldo negative migruese Kosova ka pasur edhe ndaj Vojvodinës, Kroacisë dhe Sllovenisë. Ndërsa saldo pozitive migruese Krahina ka pasur vetëm ndaj Malit të Zi, e cila sillet rreth 7.000 vetë. Saldo pozitive ndaj kësaj republike Kosova ka pasur në të gjitha periudhat vrojtuese, por

¹⁾ Popis stanovništva i stanova. Stanovništvo. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Knjiga I, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1974, fq. 54—75.

saldo më të madhe ka pasur në periudhën 1920-1945 dhe 1946-1960. Saldoja pozitive ndaj Bosnës e Hercegovinës nuk është e madhe; ajo sillet rreth 400 vetë.

TABELA 3.

Bilanci i përgjithshëm i migracioneve në mes të Kosovës dhe viseve të tjera të vendit, sipas periudhave (1971)¹²⁾

Gjithsejt	1919 e më parë	1920—1945	1946—1960	1961—1965	1961—1971
— 70.236	+ 179	— 52	— 23.367	— 20.384	— 26.714

Saldoja negative migruese për Kosovën është edhe më e madhe kur të mirret parasysh shpërngulja e popullsisë nga kjo Krahinë jashtë vendit tonë, respektivisht në Turqi. Mirëpo, për këto migracione nuk ka të dhëna të drejtëpërdrejta as për numrin e përgjithshëm të emigrantëve e as nëpër periudha të shpërnguljes. Në regjistrimin e viteve 1961 dhe 1971 ka mund të dihet vetëm numri i të ardhurëve nga vendet e tjera e jo edhe numri i të emigruarëve në vendet etjera. Në vitin 1971 numri i imigrantëve nga shtetet e tjera sillej rreth 5.000 vetë.

3. IMIGRIMET DHE EMIGRIMET E POPULLSISË SIPAS KOMBËSISË

Është interesant të përcillet dinamika e migracioneve të popullsisë të të gjitha tipeve sipas kombësive të Kosovës, spese vërehen ndryshime bukur të mëdha. Këto ndryshime në lëvizjet hapësinore të popullsisë së nacionaliteteve të Krahinës tregojnë strukturën jo të njejtë ekonomike dhe arsimore, mandej ndikimin e traditës, dokeve, gjuhës etj. Kombësia më e palëvizshme e Kosovës janë shqiptarët, te të cilët përqindja e popullsisë autohtone në vitin 1971 ishte rreth 72%, që do të thotë mbi mesatarën e Krahinës (69,5%). Shqiptarët janë tradicionalisht të lidhur për shtëpi, familje dhe vend të lindjes (fshat). Kjo është karakteristika për të gjithë shqiptarët që jetojnë në Jugosllavi — në viset më të pazhvilluara të saj. Ky imobilitet te ata është i kushtëzaur nga moshvillimi shekullor ekonomik, social dhe kultural, i cili ka shkakuar ngulitjen e tyre tradicionale.

¹²⁾ Të dhënat që po japim në këtu mbi bilancin e përgjithshëm të migracioneve, në bazë të regjistrimit të vitit 1971 (Libri I, fq. 54-75), dhe ato që i ka dhënë Qendra për Kërkime Demografike (Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, Beograd 1974, fq. 17) nuk përputhen. Sipas llogarive tona saldoja negative migruese e Kosovës del rreth 15.000 vetë më tepër. Mospërputhja është sidomos ndaj Mali të Zi dhe Serbisë.

Sa i përket imigrimeve në Kosovë nga viset e tjera të Jugosllavisë, ato janë të dukshme te disa kombësi. Pjesën më të madhe nga tërë të ardhurat e kanë Muslimanët si komb (64%), të cilët kryesisht kanë ardhur nga Mali i Zi dhe Novi Pazari, mandej malazezët (40%) dhe serbët (21%). Shumica e serbëve dhe e malazezëve në Kosovë kanë ardhur para luftës, para së gjithash si kolonistë, ndërsa pas luftës si kuadra që i mungojshin Krahinës. Popullsia e këtyre dy nacionaliteteve më tepër është koncentruar në qytetet dhe në qendrat komunale të Krahinës. Nga viset e tjera të vendit në Kosovë kanë ardhur gjithsejt rreth 17.500 serbë. Prej tyre rreth 13.000 kanë ardhur nga Serbia ose rreth 73% të tërë popullsisë serbe të imigruar në Krahinë nga viset e tjera Jugosllavisë. Pjesa më e madhe e imigrantëve është nga rejonit i Moravës Jugore, të cilët përbënin mbi gjysmën e të ardhurve. Gjithashtu edhe numri më i madh i malazezëve ka ardhur nga republika e tyre amë, Mali i Zi. Numri i përgjithshëm i imigrantëve malazezë, sipas regjistrimit të vitit 1971, është rreth 8.000 vetë; vetëm nga Mali i Zi kanë ardhur mbi 5.000 vetë ose rreth 70% të të gjithë imigrantëve të kësaj kombësie nga viset e tjera të vendit. Malazezët kryesisht kanë ardhur në mes dy luftave në kuadër të kolonizimit të organizuar të Kosovës, sikurse edhe në Vojvodinë pas luftës. Por një numër i konsiderueshëm i tyre ka ardhur në Krahinë pas luftës i paorganizuar.¹³⁾ Numri i përgjithshëm i të ardhurve të kombësisë shqiptare është rreth 14.000 vetë dhe ate pjesa më e madhe është nga viset e Jugosllavisë me të cilat kufizohet, para së gjithash nga Serbia (mbi 5.000 vetë), nga Maqedonia, Mali i Zi dhe BeH nga 2.500 vetë. Numri i të ardhurave muslimanë si komb është rreth 6.000 vetë, ndërsa më pak nga viset e tjera kanë ardhur në Kosovë turq (320 vetë) dhe romë (422 vetë). Duhet të përmendim se nga bota e jashtme në Kosovë kanë imigruar gjithsejt rreth 5.000 vetë. Prej tyre rreth 3.500 vetë janë shqiptarë; nga Shqipëria kanë ardhur rreth 1.900 vetë, ndërsa nga vendet tjera jasht Evropës rreth 1.500 vetë. Ndërsa rreth 1.300 serbë kanë ardhur nga vendet e tjera, para së gjithash nga vendet jashtë Evropës.

Krahas imigrimit të popullsisë në Kosovë nga viset e tjera të vendit, kohëve të fundit vërehen emigrime mjaft intensive të popullsisë së disa nacionaliteteve të Kosovës në viset e tjera të Jugosllavisë. Dhe shkaqet e këtyre shprnguljeve janë kryesisht të natyrës subjektive dhe individuale. Përveç muslimanëve të gjithë kombësit e tjera kanë pasur, në regjistrimin e vitit 1971, saldo migruese negative: serbët për rreth 44.000 vetë (rreth 37.000 vetë ndaj Serbisë), shqiptarët rreth 12.000 vetë (rreth 11.000 vetë ndaj Maqedonisë), malazezët rreth 4.500 vetë dhe ate kryesisht ndaj Ser-

¹³⁾ Ž. Kolezić, *Napuštanje sela i poljoprivrede i izmjene u strukturi individualnih gazdinstava u Crnoj Gori*, „Sociologija sela”, nr. 47-48, Zagreb 1975, fq. 33

bisë, turqit dhe romët kishin humbje prej rreth 1.400 vetëve kryesisht ndaj Maqedonisë. Nga Kosova gjithsejt janë shpërngulur rreth 62.000 serbë, rreth 26.000 shqiptarë, mbi 12.000 malazezë dhe rreth 1.700 turq dhe po aq romë. Emigrimet e popullsisë së të gjitha kombe të Kosovës, sikurse edhe imigrimet, janë të orientuara kryesisht në territoret e tyre amë.”)

IMIGRACIJE I EMIGRACIJE STANOVNIŠTVA IZMEĐU KOSOVA I DRUGIH PODRUČJA JUGOSLAVIJE

Hivzi Islami

R e z i m e

Ekonomska i društvena nerazvijenost koje je Kosovo vekovima pratio, uticalo je da njeno stanovništvo bude tradicionalno privrženo za mesto rođenja. Međutim, privredni, socijalni i kulturni preobražaj koji je ovu Pokrajinu zahvatio u šesdesetim godinama, a posebno u sedamdesetim godinama odrazio se, između ostalog, i na porast mobilnosti njenog stanovništva, kako horizontalne ili prostorske mobilnosti, tako i vertikalne ili socijalne mobilnosti. Osim migracija na kraćim odstojećima i u okviru Pokrajine, znatne su i migracije — emigracije i imigracije, na dugim odstojećima, odnosno Kosovo — druga područja Jugoslavije i obrnuto. Ove poslednje su i predmet razmatranja u ovom radu.

Što se tiče migracija stanovništva na relaciji Kosovo — druga područja Jugoslavije i obrnuto, razlikuju se tri razdoblja: **prvo**, predratno, **drugo** 1946—1960. g. i **treće** 1961—1971. g. Poslednje razdoblje je najdinamičnije u pogledu društvenog i ekonomskog razvitka, pa samim tim i period najintenzivnijih migracionih kretanja stanovništva svih tipova. Kosovo je razmenu migranata imalo i ima uglavnom sa pograničnim područjima. Najviše je primalo i dalo SR Srbiji. Ovoj republici je dalo oko 70.000 lica, a od nje je primilo oko 22.000 lica (po popisu iz 1971. g.); negativni migracioni saldo prema ovoj republici je oko 48.000 lica. Dok za čitavu Pokrajinu negativni saldo je oko 70.000 lica. Većina imigranata na Kosovu su došli pre rata, pre svega kao kolonisti, i nakon rata, kao kadrovi koji su nedostajali Pokrajini. A emigracije su uzele vidne razmere u šesdesetim godinama i to uglavnom iz ekonomskih, socijalnih i kulturnih razloga (bolji uslovi rada i života u razvijenim centrima, školovanje dece itd.). Najviše su na Kosovu došli i iz nje se iselili Srbi, sa negativnim migracionim saldonom od oko 45.000 lica, onda Albanci sa negativnim saldonom od oko 12.000 lica, Crnogorci sa gubitkom od oko 5.000 lica itd.

¹⁴⁾ Për emigrimet dhe imigrimet e popullsisë së nacionaliteteve të Kosovës në mes të kësaj Krahine dhe viseve të tjera të vendit shih: Hivzi Islami, *Mobiliteti hapësinor i popullsisë së Kosovës sipas kombësive*, „Përparimi”, nr. 6, Prishtinë 1976.

LES IMIGRATIONS ET LES ÉMIGRATIONS DE LA POPULATION ENTRE LE KOSOVO ET LES AUTRES RÉGIONS DE LA YUGOSLAVIE

Hivzi Islami

R é s u m é

Le non-développement économique et social qui a dominé pendant des siècles la région du Kosovo a fait que sa population ne bouge pas de son pays. La transformation économique, social et culturel qui toucha la région vers les années soixante et particulier vers les années soixante-dix s'est manifestée entre autre dans l'augmentation du mouvement de sa population, en tant que mouvement horizontal et vertical ou social. En dehors des migrations en courtes distances dans le cadre de la région, sont encore évidentes les migrations — émigrations et imigrations dans des plus grandes distances: Kossovè-autres région de Yougoslavie et vice et versa. Ces dernières sont l'objet d'étude de ce travail.

En ce qui concerne les migrations de la population en relation Kossovè-autres régions de Yougoslavie et vice et versa, on distingue trois périodes: 1. d'avant guerre, 2. de 1946-1960 et 3. 1961-1971. Cette dernière est la période la plus dynamique du point de vue du développement économique et social, et par conséquent des mouvements les plus intenses de la population de tous les genres. Les Kosovo a en son échange de migration et l'a principalement avec ses territoires limitrophe, surtout avec la Serbie. De cette dernière sont venu au Kosovo 70.000 personnes, alors que du Kosovo sont parti en Serbie environ 22.000 personnes (selon le recensement du 1971); le salde négatif de migration de cette république est environ de 48.000, alors que pour toute la région le salde négatif est de 70.000 personnes. La plupart des imigration au Kosovo sont arrivés avant la guerre, avant tout en tant que colons, et après la guerre en tant que cadres qui manquaient à la région. Alors que les émigrations ont prés de l'envergure vers les années soixante pour des motifs économique, sociaux et culturels (les meilleurs conditions de travail et de la vie dans les centres plus développés, l'instruction des enfants etc.). Dans la plupart ce sont des Serbes qui sont venus au Kosovo et qui sont parti de cette région d'un salde négatif de 12.000 personnes environ, des monténégrains de 5.000 personnes environ etc.

DETERMINANTE TURISTIČKE VREDNOSTI JEZERA

Radoš Kontić

S i n o p s i s

Iz izloženog razmatranja atraktivnih atributa jezera — turističkih motiva, njihove povezanosti sa turističkim pravcima i položaja prema turističkim disperzivima, kao determinanti turističke vrednosti jezera, može se konstatovati, da je: turistička vrednost jezera — turističkih motiva upravno proporcionalna sa atraktivnošću motiva, dobrom povezanošću sa turističkim pravcima i povoljnim turističko-geografskim položajem motiva u odnosu na turističke disperzive, a obrnuto proporcionalna nedovoljnoj izraženosti atraktivnih atributa jezera — turističkih motiva, lošoj povezanosti sa turističkim pravcima i većoj udaljenosti turističkih disperziva odnosno nepovoljnom turističko — geografskom položaju turističkih motiva prema turističkim disperzivima.

U V O D

Jezera — hidrografske objekti, predstavljaju izolovane od svetskog mora, vodene deponije koje ispunjavaju različita po načinu postanka i dimenzijama, udubljena na zemljinoj površini. Rasprostiru se po svim geografskim širinama i različitim nadmorskim visinama. Karakterišu se različitom prostornom koncentracijom. U Jugoslaviji ima ih 250, a u Finskoj 75.000. Širok spektar različitosti osobina njihove vode, takođe im je karakteristika.

I. ATRAKTIVNOST MOTIVA

Posmatrana sa turizmološkog aspekta, ona stiču turistički status motiva ukoliko se odlikuju nekim od atraktivnih atributa na osnovu kojih mogu vezati određenu turističku posetu. Ti atraktivni atributi su: rekreativni, estetski, znameniti i kuriozitetni. Najčešće se odlikuju rekreativnim atributom i kao takvi predstavljaju samostalne turističke motive. Ukoliko se odlikuju sa više njih, tada se pojavljuju kao kompleksni. Često se oni prezentuju kao komplementarni turistički motivi usled nedovoljne izraženosti njihovih atributa.

1.1. Rekreativni atribut

Rekreativni atribut jezerske vode proizilazi iz njenog značaja za ljudski organizam. Kroz kupanje i upražnjavanje sportova na jezerskoj vodi, sagledava se u najvećoj meri njihova rekreativna vrednost. Zbog toga, ona jezera, kod kojih se prostorno koincidiraju povoljne peščane plaže i zadovoljavajući termički odnosi, imaju i odgovarajuću rekreativno-turističku vrednost.

U letnjoj polovini godine, kada se temperatura vazduha popne iznad 20°C, a temperatura vode iznad 18°C, moguće je upražnjavati kupanje i sportove na vodi. Obzirom, da napomenuti termički odnosi vazduha i vode determinišu dužinu trajanja letnje turističke sezone, proizilazi da će veću rekreativno-turističku vrednost imati ona jezera kod kojih je duža sezona kupanja, odnosno duža turistička sezona, od jezera kod kojih je kraća turistička sezona. U vezi s tim i, Dojransko jezero u Jugoslaviji, na kome sezona kupanja traje četiri meseca ima daleko veću rekreativno-turističku vrednost nego Mazurska jezera u Poljskoj, na kojima sezona kupanja traje 15 dana.

Pored povoljnih temperaturnih odnosa, uređene plaže za kupanje su veoma važne konstituente rekreativnog atributa jezera — turističkih motiva. Zbog toga, ona jezera, koja imaju približno iste termičke odnose vode i vazduha, a u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu različite uslove za uređenje plaža — turističkih objekata, imaće i različitu turističku vrednost. Kako mogućnosti za uređenje plaža — turističkih objekata zavise od kolebanja nivoa jezera i karakteristika njihovih obala, sledi da će one biti povoljnije na onim jezerima koja imaju manje godišnje kolebanje nivoa vode i povoljnije geomorfološke karakteristike priobalnog terena, tj. postojanje peščanih zaliva i uopšte, prevlađivanje finijih peščanih obala kontinuelnog nagiba. Tako, S. Stanković u svom magistarskom radu „Turistička valorizacija veštačkih jezera SR Brbjije”, ističe da su na Vlasinskom jezeru, čija godišnja amplituda vode iznosi 1,5 — 3,5 metara i gde su najniži vodostaji u zimskim, a najviši u junu i julu, povoljne mogućnosti za uređenje plaža. U prilog toj konstataciji, naglašava se, da je i najmanje kolebanje nivoa vode Vlasinskog jezera u letnjim mesecima. Za razliku od Vlasinskog jezera, nivo Zvorničkog jezera i jezera Perućac ima znatne amplitude vodostaja. U toku letnjih meseci, kada je sezona kupanja, nivo vode je 6 metara ispod maksimalnog nivoa. To uslovljava povlačenje vode iz plitkih zaliva pogodnih za uređenje plaža, prema dubljim delovima potopljene Drine, smanjivanje površine jezera i promenu njihovih oblika, te stim u vezi i znatno manje mogućnosti za uređenje plaža. Posmatrana sa tog aspekta, zbog svojih komparativnih prednosti, Vlasinsko jezero u odnosu na Zvorničko i Perućac, ima veću turističku vrednost.

1.2. Estetski atribut

Estetski atribut jezera — turističkih motiva je veoma važna determinanta prometne vrednosti turističkih motiva, tj. turističke vrednosti jezera. Estetski atribut je određen harmonijom oblika i boja. Kod jezera — turističkih motiva, on se pojavljuje zajedno sa rekreativnim atributom. Estetski atribut jezera pretpostavlja izvanredne prirodne pejzaže cvetnih livada i zelenih šuma koji uokviruju jezersku površinu, čineći tako neodvojivu celinu. Mirišljive šume i cvetni proplanci, uređene plaže, šetališne staze i zelenkasto — plavo jezersko ogledalo, svojom harmonijom boja i oblika pretpostavljaju visoku estetsku atraktivnost, te stim u vezi i veliku turističku vrednost jezera.

Jezera: Mađore, Komo, Lugano i Garda, odlikuju se velikom turističkom vrednošću baš zbog visokog stepena njihove estetske atraktivnosti. Ona leže na samom kontaktu dveju ogromnih a sasvim različitih geografskih celina — Alpa i Lombardijske nizije. Severno od jezera izdižu se gorostasni Alpski venci, vrhovi i snežnici a na manjim visinama šumoviti pejzaži. Južno od njih u nedogled se pruža Lombardija sa svojim mnogobrojnim naseljima, ravničarskim rekama i isparcelisanim njivama. Usled uticaja sredozemnog klimata na obalama jezera rastu palme, magnolije, i mnoge druge toploljubive biljke. Kada se jednim pogledom zahvati jezersko ogledalo, suprotna vegetacija i gorostasni Alpski vrhovi — dožive se izvanredne impresije. Zbog toga, Žermen Vejre, inače odličan poznavalac Alpa, ove pejzaže je nazvala „Rajskim ambijentom“ (Ambiance paradisique). Naravno, kod ovih italijansko-švajcarskih jezera estetska atraktivnost kao determinanta njihove turističke vrednosti pojavljuje se u kompleksu sa rekreativnim atributom. Kako je dejstvo ovih determinanti komulativno, to je i turistička vrednost jezera još veća. Zbog toga se na njihovim obalama aktiviralo više turističkih stanica, kao što su: Lugano, Lokardo, Komo, Streza, Černobijo, Riva i drugi, koji se odlikuju velikim turističkim prometom. Tako je Lugano još 1963. godine imao 365.000 posetilaca, od kojih 230.000 stranih; iste godine u njemu je ostvareno 1.345.000 noćenja. Radi upoređenja, potrebno je istaći da je te godine mondenski Davos, inače čuvena vazдушna banja i zimsko-sportski centar, ostvario 1.315.000 noćenja. Ovi podaci, iako zastareli, mogu biti veoma instruktivni u sagledavanju komparativnih prednosti, koje su te godine uslovile veći turistički promet Lugana u odnosu na Davos. Zadatak mi je da naglasim, ne želeći da umanjim estetsku atraktivnost Davosa u odnosu na Lugano (uostalom to bi bila vogeršna procena, jer: a) estetski atribut često može biti sekundarna determinanta turističke vrednosti pa u vezi s tim i turističkog prometa; b) Lugano i Davos su dva strukturalno različita turistička motiva), kako je:

1. Jezersko-turistička stanica Lugano velike turističke vrednosti; i
2. Kako je turistička vrednost Lugana u velikoj meri određena njegovim estetskim atributom.

1.3. Znameniti i kuriozitetni atributi

Znameniti i kuriozitetni atributi jezera — turističkih motiva dejstvuju uvek u kompleksu sa rekreativnim i estetskim atributima kao odrednicama turističke vrednosti jezera. Tek u zajedništvu s njima dolaze do izražaja njihovi kvaliteti kao determinante turističke vrednosti jezera. Atributi znamenitosti vezani su za objekte i pojave od posebnog istorijskog, kulturnog i političkog značaja, kao što su istorijski spomenici, razna arhitektonska ostvarenja itd. Tako npr. Bledski grad, barokno zdanje, sa čije se terase pruža izvanredan pogled na Bledsko jezero i okolinu, pored velike estetske vrednosti predstavlja isorijsku znamenitost, te kao takav daje svoj doprinos turističkoj vrednosti Bleda i sa tog aspekta.

Jezero Mrtvo more čije se dno nalazi 392 metra ispod nivoa mora i koje sadrži ogromnu koncentraciju soli, predstavlja izvanredan kuriozitet. Sa tog stanovišta bi moglo imati izvesnu turističku vrednost. Zbog nedovoljne izraženosti ostalih atraktivnih atributa kao i nekih drugih okolnosti koje određuju turističku vrednost motiva, ono, na osnovu jedino izraženog kuriozitetnog atributa ne može vezati veću turističku posetu.

Opšti je zaključak, da atraktivnost jezera — turističkih motiva predstavlja determinantu njihove prometne vrednosti. Što je atraktivnost motiva po intenzitetu jača i načinu pojavljivanja kompleksnija, to je i veća njihova turistička vrednost. Zbog toga, ona jezera — turistički motivi kod kojih su izražena sva četiri atraktivna atributa (rekreativni, estetski, znameniti i kuriozitetni), imaće veću turističku vrednost u odnosu na ona jezera — turističke motive kod kojih je izražen manji broj atraktivnih atributa. S druge strane, kod jezera-turističkih motiva sa istim brojem atraktivnih atributa, veću turističku vrednost imaće ona jezera — turistički motivi, čiji atraktivni atributi imaju izvesnu komparativnu prednost nad drugima, odnosno, čiji je intenzitet atraktivnih atributa jači.

II. POVEZANOST I TURISTIČKO-GEOGRAFSKI POLOŽAJ JEZERA U ODNOSU NA TURISTIČKE DISPREZIVE

Pored atraktivnosti motiva, položaj jezera — turističkih motiva i njihova povezanost sa turističkim disperzivima, predstavlja veoma važne odrednice njihove turističke vrednosti. Zbog toga, ona jezera — turistički motivi koja imaju povoljan turističko

-geografski položaj prema turističkim disperzivima — gradovima i područjima gušće naseljenosti, kao i dobru povezanost sa njima, imaće i odgovarajuću turističku vrednost.

Bledsko jezero u Sloveniji, smešteno u zapadnom delu Radovljanske kotline, nedaleko od sastava Save Bohinjke i Save Dolinke, odlikuje se dobrom saobraćajnom povezanošću. Međunarodni auto-put Ljubljana—Kranjska gora — Minhen nalazi se u njegovoj blizini. Blizina aerodroma Brnik i odlična drumska i železnička povezanost Ljubljane sa drugim područjima još više pojačavaju njegovu turističku vrednost. S druge strane, blizina velikog broja gradova i područja gušće naseljenosti, visok kulturni nivo stanovništva i njihove platežne mogućnosti, takođe sa svoje strane utiču na veliku turističku vrednost Bleda.

Ohridsko jezero ima povoljan položaj u odnosu na komunikacije. Dobrim auto-putem povezano je preko Gostivara i Tetova sa Skopljem a preko Bitolja sa Atinom. Pored toga vazdušnim putem povezano je sa Beogradom a preko njega i sa drugim turističkim disperzivima. Odlikuje se velikom turističkom vrednošću.

Međutim, Bledsko jezero u odnosu na Ohridsko ima povoljniji turističko-geografski položaj prema matičnim područjima turističke klijentele. Posmatrano sa tog aspekta, Bledsko jezero u odnosu na Ohridsko jezero ima nešto veću turističku vrednost.

L I T E R A T U R A

1. Jovičić Ž., *Turistička kretanja*, „Naučna knjiga”, Beograd 1966.
2. Stanković S., *Turistička valorizacija veštačkih jezera SR Srbije*, Magistarski rad odbranjen na PMF u Beogradu 1976.
3. Stanković S., *Jezera Slovenije*, „Zemlja i ljudi”, sv. 18. Beograd, 1968.
4. Vasović M. — Jovičić Ž., *Važnije turističko-geografske regije Evrope*, Beograd, 1974.

VLERAT DETIRMINANTE TURISTIKE TË LIQËJVE

Radosh Kontiq

R e z i m e

Prej të dhënave dhe shqyrtimit atraktiv të liqejve dhe motiveve turistike, lidhëshmeria e tyre më vendët turistike dhe pozita e tyre në drejtimin e turizmit dizpreziv (qytetët e mëdha dhe regjionët më popullsi të dendur), si lami detirminante e vlerave turistike të liqejve mund të konstatohet, se: vlera turistike e liqejve-motiveve turistike proporcionalisht më atrakcionët e motivëve, dhe mirë e lidhur më vendët turistike dhe më pozitën turistiko-geografike të motiveve në marëdhënje të disperziveve turistike, a anasjelltas proporcionalisht në mënyrë të pamjaftushme e shprehur më atributët atrak-

tiv të liqejve dhe motiveve turistike, lidhëshmëria e dobët më drejtimët turistike në largsit e mëdha të dispoziteve turistike gjegjësisht pozita jo e pershtatshme turistiko-gjeografike pozita e motiveve turistike gjegjësisht dis-përzivimi turistik.

ДЕТЕРМИНАНТА ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЦЕННОСТИ ОЗЕР

— Экспликация на некоторых характерных примерах —

Радош Контич

Р е з ю м е

Данные детерминанта туристической ценности озёр, показанные на некоторых характерных примерах, озёрам в основе определяют туристическую ценность.

Атрактивность мотива, комплексное содержание атрибутов (рекреативных, эстетических, знаменательных и курьезитетных), детерминирует туристическую ценность озёр в прямом пропорциональном отношении.

А также, повязанность и туристическо-географическое положение является детерминантом туристической ценности озёр, который туристическую ценность детерминирует в прямом пропорциональном отношении.

FIZIČKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I VODOPRIVREDNI PROBLEMI SLIVA LABA

Dragoljub Labus

S i n o p s i s

Sliv Laba ($F=947 \text{ km}^2$) je kao područje u daljem perspektivnom razvoju SAP Kosova veoma važno. Iako je još rudno bogatstvo nedovoljno istraženo pretpostavke o njegovom postojanju su osnovane obzirom da je njegov dobar deo smešten na padinama veoma bogatog Kopaonika. Otkrivanje i eksploatacija pomenutih rezervi iziskivaće velike potrebe u vodi.

Veoma plodno zemljište u centralnoj jezerskoj ravni Malog i Velikog Kosova, odnosno u srednjem i donjem toku Laba, primenom agrotehničkih mera, navodnjavanjem pogodnih površina, odvodnjavanjem močvarnog zemljišta i sprečavanja poplava nudi obilje hrane, dok brdski i planinski tereni imaju obilje pašnjaka, šume i voćnjaka. Vodu Batlave koristi Kombinat „Obilić” dok se voda Laba za sada veoma malo koristi i to uglavnom za navodnjavanje sitnijih poseda u neposrednoj blizini.

Od $21,53 \text{ l/sec/km}^2$ pale vode otekne $23,9\%$ što je znatna suma obzirom da se zna da su količine padavina u letnjim mesecima male i da je ovo oticanje uglavnom u vanvegetacionom periodu.

U V O D

Područje sliva Laba je još uvek nedovoljno istraženo. Sva dosadašnja istraživanja su elaboratskog tipa, tj. namenskog karaktera, pa su široj javnosti potpuno nepoznata. Cilj ovoga rada je da prikaže fizičko — geografske karakteristike i osnovnu vodoprivrednu problematiku sliva, Laba, ukaže na vodne resurse i mogućnost njihovog iskorišćavanja u perspektivnom razvoju ovog veoma bogatog područja.

1. FIZIČKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE SLIVA LABA

1.1. **Položaj, granice i veličina.** — Reka Lab je desna, a ujedno i najveća pritoka Sitnice. Sliv mu je smešten u severoistoč-

nom delu SAP Kosova. Gornji i srednji tok Laba odvodnjava Malo Kosovo, a donji severoistočni deo Kosovske kotline. Sliv zahvata prostor između 42°41'0" i 43°8'9" severne geografske širine i 20°58'28" i 21°26'32" istočne geografske dužine istočno od Griniča. Rastojanje između najjužnije i najsevernije tačke iznosi 27'9" (49,0 km), a rastojanje između najistočnije i najzapadnije tačke iznosi 28'4" (38, 3 km). Desna strana sliva odvodnjava jugoistočne padine Kopaonika, dok se ostali deo sliva prostire po prevojima i grebenima planine Kravarice, Bovenika, Goljaka, Prugovca i kotline Malo Kosovo. Severno od sliva Laba je sliv Toplice, severoistočno sliv Kosanice, istočno sliv Tularske reke pritoke Jablanice, jugoistočno sliv Krive reke pritoka Binačke Morave, dok je sa južne i zapadne strane sliv Sitnice i sa severozapada sliv Ibra. Površina sliva zahvaćena ovim granicama iznosi 947 km².

1.2. Desno razvođe. — U daljem tekstu dat je kratak opis razvođa po deonicama:

Deonica	Dužina vododelnice u km	Karakteristika razvodja i zemljišta
1	2	3
Ušće u Lisicu Sitnicu	45 km	Od ušća u Sitnicu ide najpre niskim delom Kosovske kotline paralelno sa železničkom prugom Kosovska Mitrovica-Kosovo Polje, a zatim povija prema istoku preko naselja Mazgit (551 m) i brda Gazi-Mestan (634 m) penjući se dalje preko Birove čuke (904 m) Sultan Tepe (1034 m), Stolova (930 m), Zlaša (1210 m) najviše tačke u ovom delu razvodja, zatim kota 1121m, Fljujola (1073 m) do Lisice (1186 m). Razlika između najviše i najniže tačke na ovom delu razvodja je 692 m, dok je srednja visina 864 m. Vododelnica ima oblik krive linije sa osnovnim pravcem najpre istok zapad, a zatim povija prema severo-istoku. Teren je sastavljen od neogenih sedimenata u nižim delovima i čvrstih stena dijabaz-rožnjačke formacije (gornje jure) i serpentina. Teren je ispresecan, bez šumskog ili sa nedovoljnim šumskim pokrivačem u višim delovima, pa je erozija sve jača. Usled svega ovog, površinsko otičanje je veliko.
Lisica-Krš	19 km	Od lisice (k 1186 m) do Krša (k 1064 m) razvodje zadržava pravac severa. Vododelnica ima oblik krive linije i vodi prevojima pod imenom „Stara srpsko-turska granica“. Na čitavom delu razvodje je visoko sa strmim stranama, izradjeno od čvrstih stena dacita, andezita, gnajseva i dr. Važnije tačke na razvodju su: Gurište (1151 m) Milovića Vis (100 m), Trigica (949 m) Brajina Čuka (1070 m) Brvenik (878 m) Medregovac (1086 m) i Krš (1064 m) razvodje Jablanice (Lopaštička reka), Velike kosanice i Batlave (Kaljatičke reke).

1	2	3
Prepolac Krš-	35 km	Na ovom terenu razvodje čine južni obronci Kopaonika. Važnije kote su Krš (1064 m), Maja Brajina (1216 m) Mokre Gaće (1052 m) Izbedje (930 m) Vulino brdo (1020 m) Šamaluk (933 m 675 m 754 m) i Prepolac (889 m) razvodje Kosanice, Banjske reke (pritoke Toplice) i Dubičke reke (pritoke Laba). Do Golaka (1073 m) razvodje je iznad 100 m a odatle do Prepolca (889 m) je niže. Od juga prema severu razvodje prolazi kroz tufove dacita i andazita mio-censke starosti, zatim prelazi u dijabaz-rožnjačku forma-ciju-gornja jura, a iz ove u oblast dijabaza, dolerita, spi-lita i melafira-jura. Do Šamaluka (k 953 m) razvodje ima pravac istok-zapad, da bi u blagom luku od ove kote dobilo pravac sever. Do iste kote teren je jako ispresecan, i idući prema severu teren je sa blažim stranama i jačim biljnim pokrivačem.
Prepolac Pilatović	41 km	Tačke na razvodju prelaze preko 1000 m. Najviše je 1703 m (Pilatovica), razvodje Murgulske reke — Gornjeg Laba, Borčanske reke — pritoke Ibra i gornjeg toka Lu-kovske reke (Porduška reka), pritoke Toplice. Važnije tačke na razvodju su Šušnjak (906 m, 809 m, 855 m, 984 m 1013 m Gačevac, Jablov do (996 m), Krtinjak (1147 m), Ugljarski krš (1297 m, 1194 m), Medljika 1318 m, 1227 m), Božaški laz (1355 m), Srebrenica (1415 m) i Pil-atovica (1703 m). Do k-855 m vododelnica ima oblik slova s, a odatle do Krtinjaka (k 1147 m) pravac je prema severu, da bi do kraja u blagim lukovima skrenula pre-ma zapadu do Pilatovice. Teren je visok i ispresecan i sastavljen od jurskih tvor-evina dijabaz-rožnjačke farmacije, krednih tvorevina fliša i serpentina jure, dok se često javljaju i magmatski pro-boji granitnih stena.

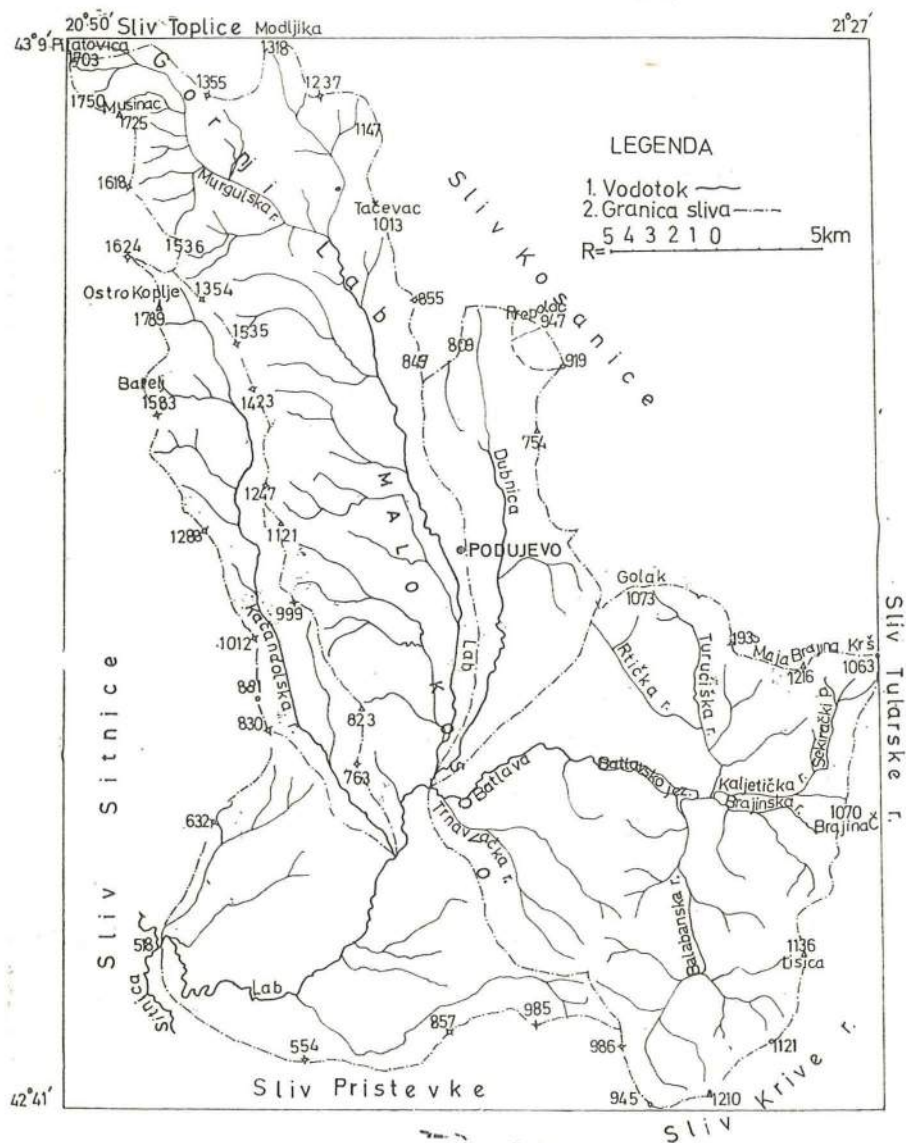
1. 3. Levo Razvođe.

Ušće-Pilatovica 58 Levo razvodje polazi od ušća Laba u Sitnicu kod sela Mijalića (518 m) i postepeno se penje uz padine Kopaonika dotičući pritom najviše grebene Grdeč (838 m 824 m), Šaret (830 m) Veliko brdo (1100 m), Njozir (1482 m), Ustarike (1577 m), Oštro Koplje (1789 m) najvišu tačku kako na razvodju tako i u slivu, zatim Musinac (1723 m), Šatoricu (1750 m) i Pilatovicu (1703 m). Razlika između naj-niže i najviše tačke na razvodju iznosi 1271 m, dok je srednja visina razvodja 1285 m.

Ukupna dužina vododelnice sliva Laba iznosi 198,5 km. Od ove dužine na desnu vododelnicu otpada 140 km (70,5%) a na levu 58,5 km (29,5%). Poluprečnik kruga čija bi površina izno-sila 497 km² je 17,4 km, a njegov obim 109,3 km. Iz ovoga proi-zilazi da je vododelnica duža za 1.82 puta od obima kruga čija je površina jednaka površini sliva Laba. Na svaki kilometar vododelnice dolazi 4,77 km² površine sliva, od čega na levu vodo-delnicu otpada 4,62 km², a na desnu 6, 0 km². Površina leve strane sliva iznosi 596 km², a desne 351 km². Odnos površine leve prema desnoj strani je kao 1,69 : 1. Srednja širina leve stranc ie 8,6 km, a desne 5.8 km, dok je najmanji obim leve stranc 86,6 km i desne 66,4 km.

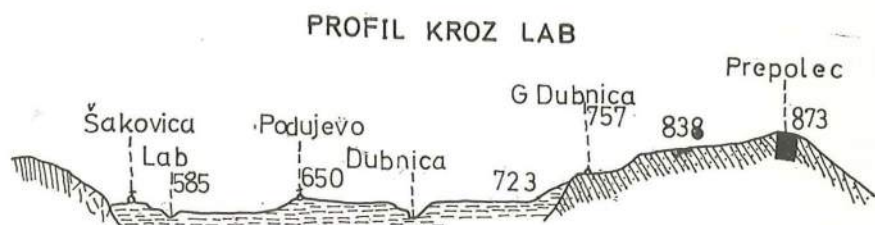
Sliv Laba sve do njegove najveće pritoke Batlave ima izdužen oblik pravca pružanja sever — jug. Sliv Batlave ima takodje lepezasti oblik pravca pružanja istok-zapad, tako da ukupan sliv Laba ima oblik nepravilne lepeze.

SLIV REKE LABA

Sl. 1

1.4. Geološke karakteristike. — Geološki sastav sliva je različit. Najstarije stene su staropaleozojski filiti i sericitski škriljci koji se pružaju u širem pojasu u slivu Kačandolske reke. Skoro paralelno ovim pruža se pojas dijabaz-rožnjačke formacije -gornje jure, iz, koga se mestimično u vidu masiva javlja serpentin. Ova dva pojasa razdvajaju uzani pojas krednog fliša, dok se istočno od dijabaz-rožnjačke formacije i u predelu srednje Batlave na većoj površini javljaju flišne stene Golt-cenomana i turonsenona. Pored pomenutih stena javljaju se andezitne stene i dacito-andezitski tufoni u slivu gornje Batlave, izvorišnom delu Laba i sa desne strane donjeg toka Kačandolske reke.

1. Zute i modre gline, pesak, šljunak i trosan pešcar.

2. Flišolike stene sa serpentinom; pružanje C.-J.; za 45-70 prema Istoku.

3. Vapnovit crven, listast skriljac, sličan verfenskom: mlađi, mrk i glinovit skriljac sa serpentinom. Pružanje C-J upravni.

Sl. 2

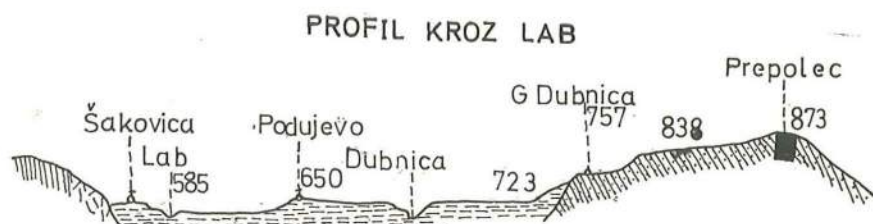
Mlađe tvorevine u slivu su mio-pliocenske starosti, predstavljene konglomeratima šljunkom, peskom i glinom sa ugljem. One izgradjuju srednji tok Laba, dok je donji tok izgradjen u pliocenskim i holocenskim sedimentima u aluvijalnoj ravni. Uzvodno od Podujeva i nizvodno od Teneždolske klisure pruža se širi pojas rečnog nanosa promenljivog sastava, uglavnom šljunka, peska i mulja. Škriljci su ubrani, polomljeni i tektonski znatno oštećeni, te im je jako veliko površinsko raspadanje naročito u nepošumljenim delovima i većim nagibima, dok su kredni sedimenti takodje ubrani poremećeni, mestimično i jače zdrobljeni tako da se raspadanje oseća i do nekoliko metara ispod površine (4).

1.5. Reljef. — Sliv Laba čine tri izrazite reljefne celine. Na zapadu i severozapadu su obronci Kopaonika čiji se vrhovi

S L I V R E K E L A B A

1.4. Geološke karakteristike. — Geološki sastav sliva je različit. Najstarije stene su staropaleozojski filiti i sericitski škriljci koji se pružaju u širem pojasu u slivu Kačandolske reke. Skoro paralelno ovim pruža se pojas dijabaz-rožnjačke formacije -gornje jure, iz, koga se mestimično u vidu masiva javlja serpentin. Ova dva pojasa razdvajaju uzani pojas krednog fliša, dok se istočno od dijabaz-rožnjačke formacije i u predelu srednje Batlave na većoj površini javljaju flišne stene Golt-cenomana i turonsenona. Pored pomenutih stena javljaju se andezitne stene i dacito-andezitski tufoni u slivu gornje Batlave, izvorišnom delu Laba i sa desne strane donjeg toka Kačandolske reke.

1. Zute i modre gline, pesak, šljunak i tro-san pešcar.

2. Flišolike stene sa serpentinom; pružanje C.-J.; za 45-70 prema Istoku.

3. Vapnovit crven, listast skriljac, slican verfenskom: mlađi, mrki i glinovit skriljac sa serpentinom. Pružanje C-J upravni.

Sl. 2

Mlađe tvorevine u slivu su mio-pliocenske starosti, predstavljene konglomeratima šljunkom, peskom i glinom sa ugljem. One izgradjuju srednji tok Laba, dok je donji tok izgradjen u pliocenskim i holocenskim sedimentima u aluvijalnoj ravni. Uzvodno od Podujeva i nizvodno od Teneždolske klisure pruža se širi pojas rečnog nanosa promenljivog sastava, uglavnom šljunka, peska i mulja. Škriljci su ubrani, polomljeni i tektonski znatno oštećeni, te im je jako veliko površinsko raspadanje naročito u nepošumljenim delovima i većim nagibima, dok su kredni sedimenti takodje ubrani poremećeni, mestimično i jače zdrobljeni tako da se raspadanje oseća i do nekoliko metara ispod površine (4).

1.5. Reljef. — Sliv Laba čine tri izrazite reljefne celine. Na zapadu i severozapadu su obronci Kopaonika čiji se vrhovi

penju i do 1789 m (Oštro Koplje). Na istočnoj strani su niske planine čiji vrhovi neprelaze 1100 m, a najvažnije su Kravarica, Bovenik, Gjoljak, Prugovac, Brajina i dr. Između ove dve mase leži kotlina Malo Kosovo sa pravcem pružanja sever-jug. Duž ove kotline skoro paralelno sa severa prema jugu teče Lab i njegova leva pritoka Dubnica. Od ukupne površine sliva (947 km²) na visine

	od 50-600 m otpada	129 km ² ili 13,6%	
	od 500-700	372 km ²	39,3%
	od 700-800 m	188 km ²	19,9%
	od 700-1000 m	427 km ²	45,1%
	od 1000-1500 m	140 km ²	14,8% i na visinu
preko	100 m	8 km ² oko	0,8%

Najniže tačke u slivu je ušće Laba (518 m), a najviša Oštro Koplje 1789 m. Srednja visina sliva je 749 m.

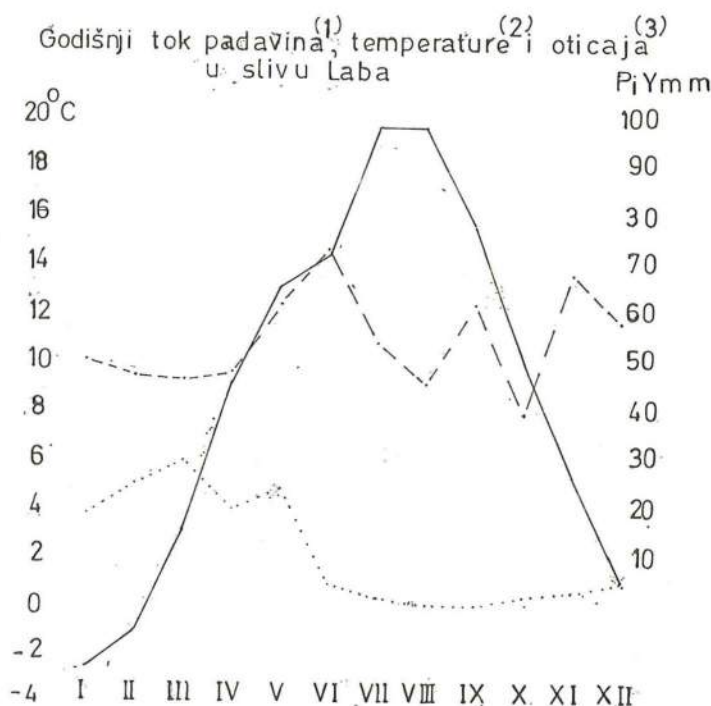
1.6. Pedološki sastav. — Sliv Laba ima veoma složen pedološki sastav zemljišta. U njemu je zastupljeno mnogo zemljišnih tipova. Formiranje zemljišta u ravničarskim i brežuljkastom delu Malog Kosova počelo je još u jezerskoj fazi. Kasnije su, erozija na jednoj i akumulacija na drugoj strani, bitno izmenili prvobitno zemljište. Ovaj rejon se karakteriše, uglavnom dubokim zemljištima. Planinski delovi su sa plitkim skeletoidnim zemljištima ili su na mnogim mestima bez rastesitog sloja. „Pod uticajem mnogih faktora i na raznim morfološkim i geološkim osnovama obrazovali su se različiti tipovi zemljišta i njihovi varijeteti. Među najrasprostranjenija zemljišta spadaju: aluvijalna zemljišta, podzoli, smonice i ruda zemljišta. Svi ovi glavni tipovi imaju svoje varijante od kojih su u Malom Kosovu zastupljeni sledeći:

Aluvijalna zemljišta	Peskovito ilovasti aluvijum Ilovasti aluvijum Opodzoljeni aluvijum
Podzoli	
Smonice	normalne smonice Opodzoljena smonica Zaslanjena smonica Smonica u opodzoljavanju
Ruda zemljišta	Rudo crvenkasto zemljište Rudo crvenkasto zemljište u opodzoljavanju
Smedje flišno zemljište	

Aluvijalno zemljište, predstavljeno je peskovito-ilovastim aluvijumom, pokriva najniže delove Malog Kosova, odnosno aluvijalne ravni Laba i njegovih pritoka u srednjem i donjem toku.

Podzoli se javljaju u severnom delu Malog Kosova, Nastali su na mestima gde je oticanje malo u ravninama i tamo gde je na stranama ispiranje kreča veliko. Ova zemljišta sporo upijaju vodu, a kada se osuše tvrda su.

Smonice su zemljišta postala od muljevitih sedimenata i ostatka barske vegetacije po močvarama. Predstavljene su normalnom smonicom, smonicom u opodzoljavanju i opodzoljenom smonicom. Sve ove vrste se nalaze u višim delovima kotline i brdovito-brežuljkastom terenu. Po obodnim delovima kotline zastupljena su ruda zemljišta (5,38—47).

Sl. 3

1.7. Klimatske karakteristike. — Iu klimatskom pogledu izdvajaju se više celina. Idući od juga iz Kosovske u Malokosovsku kotlinu klima je oštrija. Kotlina Malo Kosovo je na većoj nadmorskoj visini, izdužnog oblika, uokvirena planinama pa je pravac duvanja vetrova sever-jug i obratno (Kopaonik—Šara). Viši planinski delovi na istoku, a naročito na zapadu imaju oštriju skoro planinsku klimu.

VODOSTAJ, PROTICAJ, SPECIFIČNI OTICAJ, VISINA OTICAJA, KOEFICIJENAT OTICAJA, PADAVINE, TEMPERATURA
VLAŽNOST I OBLAČNOST U SLIVU LABA

F=947 km²

Tabela 1

Period	U	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.	Prol.	Leto	Jesen	Zima	Veget. period
1953/69	vod-cm	495	72,0	79,5	68,5	63,0	37,9	25,6	18,7	13,5	25,4	32,5	37,9	43,6	70,3	27,4	71,4	53,1	37,9
1951/70	m ³ /sec	7,7	10,0	11,6	8,1	9,6	2,4	1,3	0,8	0,7	1,4	1,8	2,9	5,0	9,8	1,5	1,3	6,9	3,8
1951/70	l/sec/km ²	8,2	10,6	12,3	8,5	10,1	2,5	1,4	0,8	0,7	1,5	1,8	3,0	5,3	10,3	1,6	1,4	7,3	4,0
1951/70	y-mm	21,2	27,3	31,8	22,1	26,2	6,5	3,6	2,1	2,0	3,8	4,8	7,0	162	80,1	12,2	10,6	56,5	63
1924/72	P-mm	52,7	49,7	48,7	50,0	64,0	75,0	55,7	47,3	64,0	41,7	70	60	679	162	163	178	176	356
1951/70	C %	40,2	55,1	65,4	44,1	41,0	8,7	6,4	4,5	3,1	9,1	6,8	13,3	23,9	49,3	7,5	6,0	32,2	17,7
1951/70	T°C	-2,1	-0,6	3,5	9,5	13,5	14,8	20,1	20,1	16,1	10,4	5,7	1,4	9,6	8,8	18,3	10,7	-0,4	15,6
1951/70	Rel.-vlaž. %	83,1	79,6	73,7	72,2	67,5	68,9	64,2	62,2	67,7	73,4	80,8	84,5	72,5	82,3	69,3	65,0	73,7	66,1
Oblačnost		7,0	6,3	6,7	5,8	5,8	4,5	5,2	3,2	3,6	5,0	7,4	6,4	5,4	6,1	4,3	5,3	6,6	4,7

Srednju mesečnu negativnu temperaturu imaju januar (-2,1°C) i februar (-0,6°C). Srednjoj godišnjoj temperaturi (9,6°C) najbliže su srednja mesečna temperatura u aprilu (9,5°C) i oktobru (10,4°), što još jednom potvrđuje da je jesen (10,7°C), toplija od proleća (8,8°C).

Najveću srednju mesečnu relativnu vlažnost imaju decembar (84,5%), januar (83,1%) i novembar (80,8%), a najmanju avgust (62,2%).

Najveću oblačnost ima novembar (7,4) i januar (7,0), a najmanju avgust (3,2) i septembar (3,6).

Prosečna godišnja količina padavina u slivu je 660 mm, u užem delu kotline 630 mm, dok obodni delovi primaju preko 800 mm. Srednja količina padavina za stanicu Podujevo je 630 mm. Krpimej 687 mm. Bare 781 mm i Orlane 672 mm. Najviše se padavina izluči od maja do jula, zatim u novembru i decembru. Najmanje padavina je u avgustu, januaru i februaru. Padavine se u prolećnim, letnjim i jesenjim mesecima izlučuju u kotlinskom delu u vidu kiše, a zimi u vidu snega.

Na osnovu svega klima u slivu Laba u kotlinskom delu je kontinentalna a u planinskim delovima planinska.

1.8. Bilni pokrivač. — Pomenuti pedološki i klimatski uslovi a zatim velika kupiranost, znatna visinska razlika u slivu i dr. uslovalo je pojavu većeg broja biljnih vrsta. Bogatstvo i šarolikost ovih vrsta naročito je karakteristična za delove Kopaonika. U ravničarskom delu sliva najčešće susrećemo poljoprivredne parcele sa žitaricama, livadama, pašnjacima i voćnjacima, mada u aluvijalnoj ravni naročito u srednjem i donjem toku ima i močvarnog zemljišta obraslog barskim biljem, a u brodivitom delu najčešće su šikare i šume izražene u zonama između kojih nema nekih jasnih granica. Tako niže i pristupačne planinske padine pokrivaju šikare dok su viši delovi pod šumom starijeg datuma. Šume i šikare čine 45 % površine sliva, zatim oranice i vrtovi 25% livade i pašnjaci 20%, voćnjaci 0,6% i neplodno zemljište 9,4%. U gornjem toku Laba i njegovih većih pritoka Kačandolske reke i Batlave šume su očuvane dok su u nižim delovima degradirane a to zemljište je zahvaćeno erozijom.

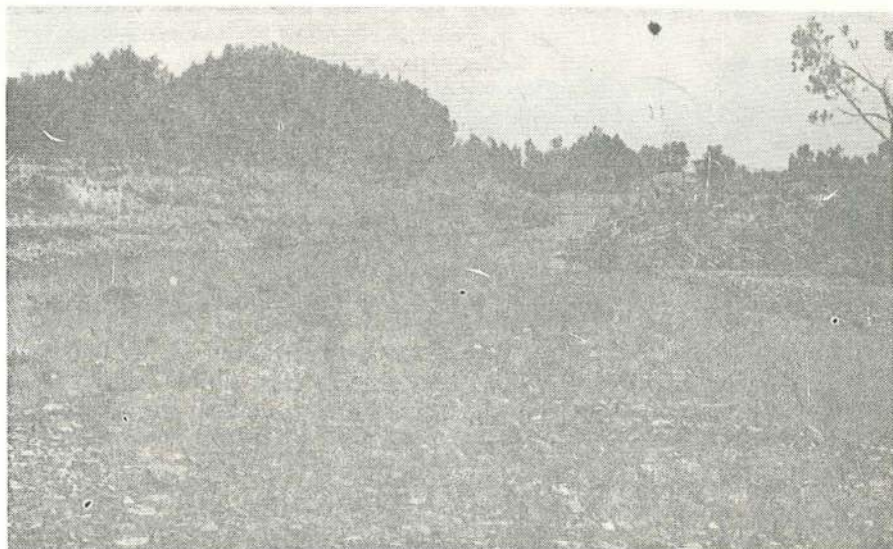
1.9. Erozijski sastav. — Litološki sastav, tektonska oštećenost kao i stepen površinske raspadnutosti pojedinih stena (škripljci i fliš), zatim nagib padina, proračun ili odsutan u prvom redu šumski pokrivač uslovali su da je u slivu Laba zahvaćeno erozijom I, II i III stepena oko 54% površine sliva. Prosečno se u slivu godišnje produkuje 778860 m³ nanosa ili 801 m³/km² (7,60-61).

2. HIDROGRAFSKE KARAKTERISTIKE SLIVA LABA

2.1. Opis vodotoka. — Lab nastaje od tri kraka kod sela Belasice: severnog, koji izvire ispod Srebrenice (1415 m), zapadnog (Sl. 4) koji se smatra „Glavnim” i dolazi sa Pilatovice (1703 m) i južnog, koji nastaje od tri potoka na padinama Šatorice (1750 m). Od sela Belasice do sela Palatne teče pod imenom Murgulska reka. Na tom sektoru u dužini 17,5 km ima ukupan pad 1027 m. (58,7‰). Od mesta nastanka Murgulske reke u selu Belasica (1160 m) do sela Palatne (747), gde prima sa leve strane Rečicu (L=11 km) koja se u gornjem toku zove Beloš a izvire ispod vrha Madljika (1318 m) pad iznosi 413 metara na 14 km (29,5‰). Na ovom sektoru od izvora do sela Palatne ima ukupno 42 toka sa dužinom od 87,5 km pa je prosečno 2 km po jednom toku. Dužina Laba u gornjem toku iznosi 24,5 km. Na ovom sektoru on prima 75 tokova sa ukupnom dužinom od 139,5 km. Od ovog broja 36 tokova sa dužinom 56 km otpada na desne, a 39 sa dužinom od 59 km na leve pritoke. Dužina Laba u srednjem toku iznosi 32 km, a dužina svih tokova na ovom sektoru iznosi 403 km. Na ovom sektoru je leva strana razvijenija sa dužinom pritoka od 273,7 km u odnosu na desnu stranu na kojoj su pritoke dugačke svega 97,3 km. Sa leve strane na ovom sektoru Lab prima Dubnicu L=25,5 km, F=87 km, D=590 m/km² i 51 km svih tokova i Batlavu L=32 km, F=315 km² i D=706 m/km² i 222,4 km dužine svih tokova, dok sa desne strane prima Kačandolsku reku sa L=32,5 km F=98 km², D=999 m/km² i 97,9 km svih tokova.

Izvor Laba

Korito Laba posle poplave

Dužina svih tokova u donjem toku Laba iznosi 183 km. a samog Laba 23 km. Dužna levih pritoka je 50 km, a desnih 133 km.

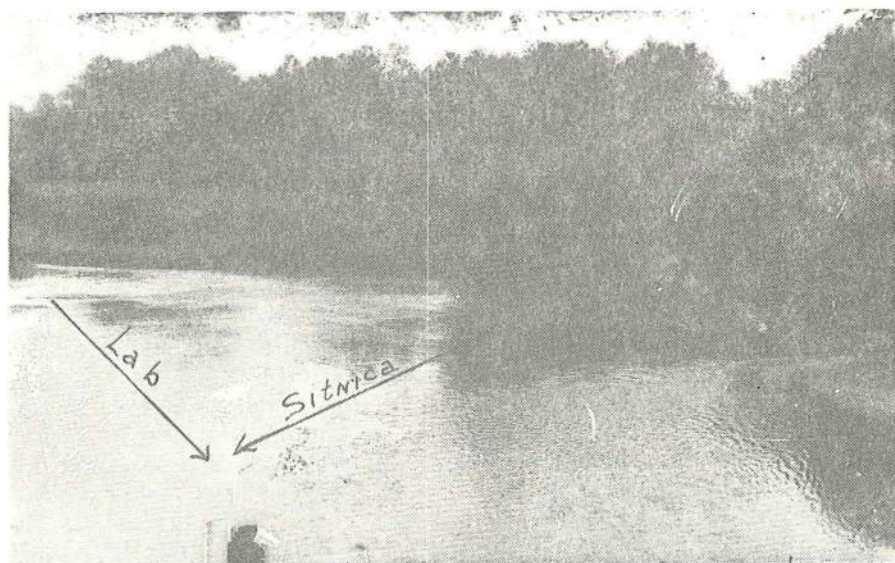
Ukupna dužina Laba iznosi 79,4 km, dok je dužina svih tokova 725,4 km, od čega 382 km na levoj strani i 286 km na desnoj. Odnos dužine tokova desne strane prema levoj je 1:133, dok je gustina rečne mreže po obrascu Nojmana 766 m/km^2 .

Lab se uliva u Sitnicu sa desne strane kod sela Mialića (518 m), te ukupan pad od sela Belasice (1160 m) do ušća u Sitnicu iznosi 642 m (8.08 ‰). Pad se po sektorima razlikuje. Najveći je u gornjem toku (23,1‰), srednjem (4,05‰) i donjem toku (1,47‰), dok je u izvorišnom delu do sela Belasice pad 590 m na 3,5 km (168,5‰).

Dolina Laba i njegovih pritoka u gornjem toku je uska i duboka, u srednjem delu Malog Kosova ona se širi a dolinske strane su joj blaže i često gole, dok se pri ulasku u Kosovsku kotlinu Lab probija kroz Teneždolsku klisuru (7 km), gde mu je dolina uska i plitka. Ulaskom u Kosovsku kotlinu dolina se naglo širi i Lab u njoj ima osobine pravog ravničarskog toka, sa bezbroj meandra, te često plavi i zasipa korito u aluvijalnoj ravni, i na taj način stvara mrtvaje, zabareno, neplodno peskovito zemljište.

Lab nizvodno od Miloševa

Ušće Laba u Sitnicu

U gornjem toku korito je različitih dimenzija. U selu Belasnica širina korita kreće se do 5 metara, dok je posle prijema Rečice korito široko 7 m i duboko 0,50 do 1,2 m. Na ovom delu toka korito je izgrađeno pretežno u krednom flišu, golt-cenomana, i na kraćoj dužini ispred sela Palatne preseca pojas serpen-

tina i dijabaz-rožnjačke formacije. Aluvijalna ravan, kao i dolina na ovom sektoru je uska. U srednjem toku korito se širi i 10-12 m, a od sela Metohije do Podujeva aluvijalna ravan je široka i preko 800 m. Na ovom sektoru korito je dublje jer postepeno napušta kredne i prelazi preko mio-pliocenskih tvorevina, da bi na sektoru od ušća Dubnice do ušća Kačandolske reke išlo preko dijabaz-rožne formacije i opet nastavilo preko pliocenskih sedimenata. Za vreme visokih vodostaja reka nosi ogromnu masu erodiranog materijala, zasipa korito i priobalni pojas, da bi opet nakon povlačenja iznova dubila staro ili gradila novo korito. Na taj način napuštena korita postaju mrtvaje i bare, a zemljište oko reke puno je šljunka i peska (sl. 5). U donjem toku korito se širi i do 25 metara, dok se dolina naglo širi, a aluvijalna ravan dostiže širinu oko 2 km. Lab se kod srednjih padavina na ovom sektoru redovno izliva, no pošto je nošeni materijal sitniji i više glinovit, njegovo plavljenje je pored štete koja se ogleda u uništavanju useva, i korisno jer stvara plodne oranične površine. Veće pritoke Laba sa desne strane su Dubnica i Batlava, a sa leve Kočandolska reka.

Dubnica je leva pritoka Laba. Izvire u krednom flišu i posle kraćeg toka silazi u Malokosovsku kotlinu i teče preko minopliocenskih naslaga. Teče od severa prema jugu, skoro paralelno sa Labom i kod Lužana se uliva u njega. U cilju navodnjavanja za vreme letnje sezone i odvodnjavanja za vreme visokih voda reke Laba, prokopan je kanal južno od Podujeva koji spaja Lab i Dubnicu u dužini 2,8 km, od kote 598 m na Labu do Dubnice između sela Sukriša i Svetlja kota 589 m.

Dužina ove reke je 25,5 km, površina sliva 87 km², dok je gustina rečene mreže 590 m/km². Ukupna dužina tokova u njenom slivu je 51,3 km. Pad joj je 225 m na 25,5 km (8,82 ‰). Voda služi za navodnjavanje jer protiče svojim srednjim i donjim tokom preko najšireg dela Labske kotline, njenom istočnom stranom. Nedostatak vode u toku leta nadoknađuje preko pomenutog kanala od reke Laba.

Batlava L= 32 km i F= 315 km² je leva pritoka Laba u koju se uliva kod sela Lužana. Njen tok je upravan na tok reke Laba. Sliv Batlave se graniči sa istoka Tularskom rekom pritokom Jablanice, sa jugoistoka Krivom rekom pritokom Binačke Morave i sa juga Prištevkom pritokom Sitnice.

Sliv je u obliku raširene lepeze sa dužinom vododelnice 76,3 km. dok je koeficijent razvitka vododevnice 1,23.

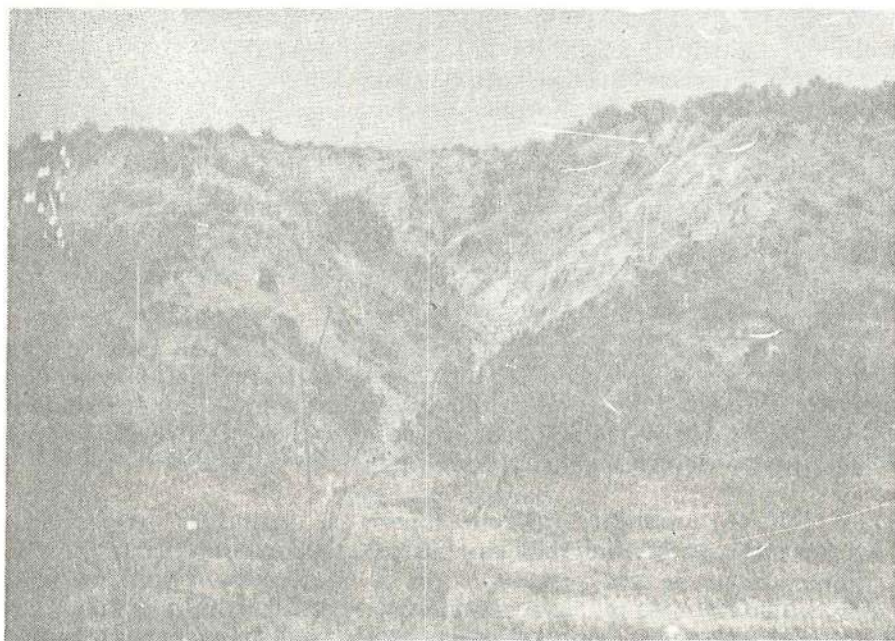
Zapadna strana sliva izgrađena je od krednih sedimenata -fliša golt-cenomana i turon-senona, dok je istočna strana izgrađena od andezitnih i dacitnih stena i tufova.

Ceo sliv blago za talasan. Vrhovi su mahom zaobljenii niski. Najviša tačka u slivu je Zlaš sa 1210 m.

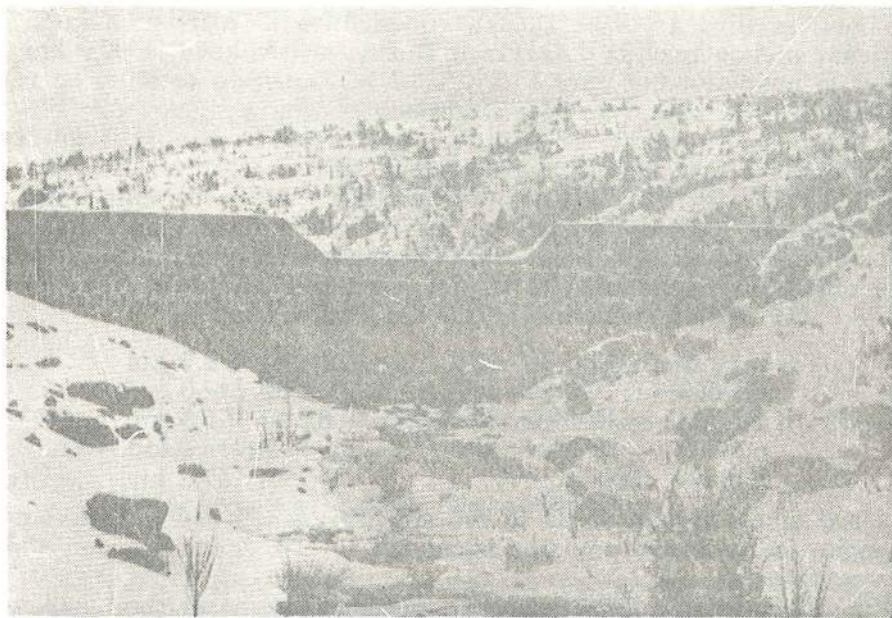
Do 600 m	14 km ² (4,4%)
od 600-700 m	57 km ² (18,1%)
od 700-800 m	91 km ² (28,9%)
od 800-1000 m	141 km ² (44,8%)
i preko 1000 m	12 km ² (3,8%)
Srednja visina sliva je 838 m	

Biljni pokrivač čine mahom šume koje su dobrim delom degradirane pa proces erozije zauzima sve većeg maha. Na iskrčnim terenima i u dolinicama Batlavskih pritoka i njenoj dolini nizvodno od istoimenog jezera površine su pod žitaricama, livadama, pašnjacima a ima i voćnjaka. Obzirom na veću visinu, nešto oštriju klimu ovaj rejon nema površina pod vinovom lozom.

Batlava nastaje od više tokova koji se sastaju kod Orlana. Ipak se za produžetak, odnosno izvorišni krak Batlave smatra Balabanska reka koju sačinjavaju dva kraka i oba nose ime Kačikolska reka. Balabanska kao i oba kraka Kačikolske reke sa dužinom od 18 km i površinom toka od 93 km² izgradile su svoje tokove u krednom flišu golt cenomana i turansenona.

Teren napadnut erozijom u gornjem toku Turućičke reke

Sprečavanje zasipanja Batlavskog jezera — branu u gornjem toku Turućičke reke

U neposrednoj blizini Orlana stiču se Turućička reka koja dolazi sa severa i prima Rtičku sa desne i Nosovičku sa leve strane, zatim Kaljatička reka koja dolazi sa jugoistoka. Od mesta sutoke Balabanske, Brajinske, Turućičke reke nastaje nizvodno današnje Batlavsko jezero. Ono je obrazovano 1965 opdzizanjem zemljane brane visoke 40,5 m. Dužina jezera iznosi oko 8 km, prosečna širina 300 m, a najveća dubina 30-35 m, te se u njemu akumulira 40 miliona m^3 vode. Voda jezera koristi se za potrebe REH Kosovo u Obiliću.

Jezero se nalazi u veoma živopisnom kraju, oivičeno šumovitim kosama srednje visine (700—800 m) u kojima žive raznovrsna divljač, a samo jezero je poribljeno te će uskoro postati važan turističko-rekreacioni centar ovog dela SAP Kosova. Udaljeno je od Prištine 28 km a od Podujeva 10 km. (8,44). Apso-lutni pad toka Batlave je 241-a prosečno 8,7 %. Izvorište se nalazi na 800 m a ušće na 599 m nadmorske visine.

Batlava daje Labu oko $2,5 m^3/sec$, dok je specifični oti-caj oko $2,8 l/sec/km^2$ a visina oticanja 89 mm i koeficijent 0,27%.

Kačandolska reka je najveća desna pritoka Laba dužine to ka $L= 32,5 km$ i dužina sliva $29,0 km$, dok je površina sliva $F= 193,6 km^2$. Površina sliva leve obale je $F_e= 39,7 km^2$ a desne $f_d= 153,9 km^2$, dok je srednja širina sliva $B_{sr}=6,7 km$, a koeficijenat

asimetrije sliva $a = 0,59$. Dužina vododelnice je 70,0 km a koeficijent njenog razvika 1,43. (1,96) Dužina svih tokova je 97,9 km, dok je gustina rečne mreže $D = 505,7 \text{ m/km}^2$. Sliv je kako se iz njegovih dimenzija vidi jako izduženog oblika, a njegov tok skoro paralelan gornjem i srednjem toku Laba. U geološkoj građi Kačandolske reke učestvuju paleozojski škriljci (filiti i zeleni škriljci), kredne tvorevine (fliš golit-cenomana i turan-senona), a ima i serpentina i peridotita, dok su nešto ređe pojave i andezitsko-dacitskih proboja. Skoro ceo sliv Kačandolske reke smešten je na obroncima Kopaonika te su padovi sa obe strane tako veoma veliki. Od ukupne površine (193,6 km^2) na visinu.

manju od 600 m	NV	(1,4%)	2,7 km
od 600 — 700 m	NV	(6,2%)	12,0 km
od 700 — 800 m	NV	(8,2%)	15,8 km
od 800 — 1000 m	NV	(59,5%)	115,3 km
i preko 1000 m	NV	(24,7%)	47,8 km.

Iz ove tabele zapaža se da je ceo sliv izgrađen u veoma visokom terenu, jer je 84,4% površine iznad 800 m NV. Srednja visina sliva je 904,0 m.

Kačandolska reka izvire iz serpentinse mase ispod najvećeg vrha, ne samo u slivu Laba već i Sitnice, (Otkro Koplje 1787 m). Dolina joj se na nekoliko mesta širi i opet sužava, tako da spada u tip planinskih kompozitnih dolina. U gornjem toku korito joj je usko i duboko, dok je u donjem, pri ušću u Lab, plitko i široko.

Iako ova reka odvodnjava veoma visoke predele ima malu količinu vode. Srednji proticaj za period 51/75 joj je oko 3001 /sec.

2.2. Vodostaji i proticaj. — U toku 1953 godine postavljeni su limnigraf i vodomerna letva na Labu u Miloševu i vodomerna letva takođe na Labu u Lužanu. Obzriom da su podaci u Miloševu nešto pouzdaniji u daljem tekstu oni će se i koristiti. Prosečni vodostaj na Labu u Miloševu u period 1953-1964 god. iznosio je 47 cm, a proticaj 5,0 m^3/sec . Najviši vodostaj je u martu (79,5 cm), februaru (72, cm) i aprilu (68 m 5 cm), a najniži u septembru (13,5 cm) i avgustu (18,7 cm). Apsolutni maksimum vodostaja iznosio je 290 cm. (6.02.1963.), a minimum — 56 cm (12.09. 1969. god.). Amplituda vodostaja iznosi 364 cm. Kako vodostaj, tako i proticaj ima maksimum u martu (11,62 m^3/sec), februaru (10,0 m^3/sec) i u maju (9,58 m^3/sec) dok je minimum u septembru (0,73 m^3/sec) i avgustu (0,78 m^3/sec). Apsolutni minimum je 0,05 m^3/sec , a maksimum 157 m^3/sec . Odnos minimalnih i maksimalnih voda je kao 1:304,0. Na osnovu pojavljivanja maksimalnih i minimalnih reka Lab ima pluvio-nivalni režim umereno-kontinentalne varijante s maksimumom vode u martu i februaru i sekundarni maksimum u maju i minimum u septembru i avgustu.

2.3 Specifični oticaji i visina oticaja. — Specifični oticaj u slivu Laba u periodu 1951/70 iznosi 5,36 l (sec) km². Najveći specifični oticaj je u martu (12,3 l (sec) km²), a najniži u septembru (0,7 l (sec) km²). Period juni-decembar ima specifični oticaj ispod 3,0 l(sec) km². Visina oticaja u ovom periodu tab. 1 je 162 mm što iznosi 23,9% od godišnje količine padavina (679 mm). Prosečna mesečna visina oticaja iznosi 13,5 mm, dok je prosečna mesečna količina padavina 56,5 mm. Najveća visina oticaja je u martu 31,8 mm a najmanja u avgustu i septembru 2,1 i 2,0 mm. Specifična izdažnost atmosfere u ovom periodu je 19,8 m³/sec, a prosečni proticaj 5,0 m³/sec. Koeficijent oticaja iznosi 0,252.

2.4. Vodni bilans. — Na sliv Laba (tab. 2) u toku godine pada 679 mm ili 643,01 m 10⁶. Od te sume otekne 162 mm 153,41 m³ 10⁶ (23,9 %). U istom periodu ispari 517 mm ili 486,60 m³ 10⁶ (76,1%) vode.

Glavne komponente vodnog bilansa sliva Laba

Tabela 2

mm	P	Otekne	%	Ispari	%	Koefic.
mm	679	162	23,9	517	76,1	
m ³ 10 ⁶	643,41	153,41	23,9	489,6	76,1	
l/sec/km ²	21,53	5,14	23,9	16,39	76,1	
m ³ /sec	20,4	5,0	24,5	15,4	75,5	245

Specifična vrednost padavina je 21,53 l/sec/km², a oticanja 5,14 l:sec/km². Koeficijent oticanja je 23,87 % Lab daje Sitnici 5,0 m³/sec a to je 3,8 % od ukupne sume koju Sitnica unosi u Ibar.

3. VODOPRIVREDNI PROBLEMI U SLIVU LABA

Na osnovu rečenog vodoprivredni problemi sliva Laba su znatni. Oni se u najkraćem mogu svesti na:

— Navodnjavanje veoma pogodnih poljoprivrednih površina i odvodnjavanje zabarenih površina u srednjem i donjem toku njegovih većih pritoka u prvom redu Dubnice i Batlave;

— Regulacija rečnih tokova u cilju sprečavanja poplava, sprečavanja erozije, zatim zasipanja plodnog zemljišta neplodnim i odnošenja plodnog zemljišta;

— Snabdevanje naselja i industrije u perspektivnom razvoju ovog regiona;

— Izgradnja akumulacije u gornjem toku Laba i Kačandolske reke u cilju izravnjavanja voda, obezbedjenja vode u letnjim sušnim mesecima svim potrošačima kako u poljoprivredi tako u snabdevanju naselja i industrije vodom i u turističke svrhe i

— Borbi protiv erozije i zasipanja podignutih akumulacija podizanjem u prvom redu šumskog zasada pregradjivanje svih bujičnih tokova u brtskom i planinskom delu.

Ovim problemima treba posvetiti ozbiljnu pažnju. Rešavanje istih zahteva velika ulaganja i duže vreme. Prioritet jednih u odnosu na druge teško je dati, jer su svi važni a rešavanje svakog ponaosob je nemoguće usled međusobne zavisnosti i uslovljenosti. Nužno je prići rešavanju onih problema koji zajednici nanose najviše štete. Ovde se misli na poplave i zagadjivanje vodotoka. Ovaj poslednji je veoma važan jer je zagadjivanje Laba u začetku.. Pored ovog veoma važan problem je i navodjavanje plodnih polja u srednjem i donjem toku Laba i njegovih pritoka.

L I T E R A T U R A

1. B l a g o j e v i ć B. *Vodoprivreda osnova Kosova*. Institut za vodoprivredu u Beogradu. Beograd, 1956.
2. D u k i ć D. *Regionalni prostorni plan SAP Kosova*. Priština 1971.
3. L a b u s D. *Sitnica — Magistarski rad* Beograd, 1974.
4. M i l o v a n o v i ć B. i Ć i r i ć B. *Geološka karta SR Srbije 1:200.000*, Zavod za geološka i geofizička istraživanja. Beograd, 1968.
5. R u l a B. *Vodoprivreda osnova Kosova — Biljni pokrivač*. Institut za vodoprivredu. Beograd, 1957.
6. R i s t i ć K. *Malo Kosovo — Antropogeografska studija*. Priština 1971.
7. Č o l i ć D. *Erozija zemljišta i bujica u SR Srbiji*. Beograd 1966.
8. *Kosovo nekad i danas — Monografija*. Beograd, 1973.

KARAKTERISTIKAT FIZIKO GJEOGRAFIKE DHE PROBLEMET HIDROEKONOMIKE TË UJËMBLEDHËSIT TË LUMIT LLAB

Dragoljub Labus

R e z i m e

Ujëmbledhësi i Llabit ($F=947 \text{ km}^2$) është si rrethinë me prespektivë të lartë për zhvillimin e KSAK si regjion mjaft më rëndësi. Edhe pse pasuritë nëntokësore nuk janë hulumtuar sa duhet, supozohet se ky regjion është i pasur, për shkak se pjesa më e madhe e tij gjindet në rrëzat mjaft të pasura të Kopaonikut. Për zbulimin dhe eksploatimin e rezervave të lartë-përmendura do të mbështetën në mundësitë e mëdha në ujë.

Toka pjellore në pjesën qendrore të liqenit të rrafshhtë të Kosovës së vogel dhe të madhe, gjegjësisht në pjesën e mesme dhe pjesën e poshtme të lumit Llab, zbatimi i masave agroteknike, ujitja e sipërfaqeve të përshatshme, tharja e sipërfaqeve të mbuluara me ujë dhe mbrojtja e sipërfaqeve prej vërshimeve; japin mundësi për prodhimin e gjërave ushqimore,

kurse pjesët malore dhe kodrinore janë të pasura me kullosa të begatshme, me pyje dhe pemishte. Ujin e liqenit të Batllavës e shfrytëzon kombinati i „Obiliqit” kurse uji i Llabit shumë pak shfrytëzohet kryesisht vetëm për ujitjen e sipërfaqeve të vogla për rreth tij.

Prej 21,53 l/sk/km² të sasisë së të reshurave rrjedh 23,9‰ që është sasia e madhe kur dihet se sasia e të reshurave në muajt e verës është e vogël, kjo rrjedhje është në kohën jasht vegjetacionit.

ФИЗИЧЕСКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ КАРАКТЕРИСТИКИ И ВОДНОХО- ЗЯЙСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БАСЕЙНА ЛАБА

Драголюб Лабус

Р е з ю м е

Бассейн Лаба (=947км² и =79,4км обезвоживает котловину Малое Косово. Бассейн имеет продолговатую форму, построен он из старых и твёрдых скал на ободу и неолённых осадков в котловине. Большое климатическое влияние на бассейн имеют Копаника, которые тянутся вдоль западной стороны бассейна. Средняя годовая температура в бассейне составляет 9,6°С, а среднее годовое количество осадков 660 мм. Лаб даёт Ситнице в среднем 5,0 м³/сек, что за год составляет 153,41м³/0° воды. Более важными водохозяйственными проблемами являются: орошение, регулирование течений рек, снабжение нагретых мест водой и борьба с подмыванием берегов.

FIZIČKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I VODNI BILANS SLIVA DRENICE

Dragoljub Labus

S i n o p i s

Reka Drenica odvodnjava istoimenu kotlinu i njene obodne delove. Drenička kotlina spada u red visokih kotlina, čije je kotlinsko dno izgrađeno od neogenih sedimenata, a kolinske strane, pobrđa i niske planine koje je okružuju od čvrstih stena paleozojske, jurske i kredne starosti. Kotlinsko dno i pobrđa su pod oranicama i rede livadama, a planinski delovi su usled velikog učešća kiseli stena i plitkog rastresitog pedološkog pokrivača, ili pod zakržljalom šumom ili retkom i vrlo tvrdom travom nepogodnom za ispašu. Padavine su u toku godine neravnomerno raspoređene. Najmanja količina padavina se izluči u vegetacionom periodu. Od ukupne količine padavina u proticaju ove reke učestvuje samo 25%, dok ispari ili se na neki drugi način izgubi oko 75%. U perspektivnom razvoju ovog područja nužno je obezbediti veće količine vode. Sistemom Ibar-Lepenac biće obuhvaćena reka Drenica, te će se na taj način obezbediti dovoljne količine vode za potrebe poljoprivrede, naselja i industrije ovog regiona. Za sada vode ove reke spadaju u II kategoriju zagađenosti. Treba povesti računa da se proces daljeg zagađivanja spreči i ako se u ovom rejonu planira veća potrošnja vode na preradi nikla.

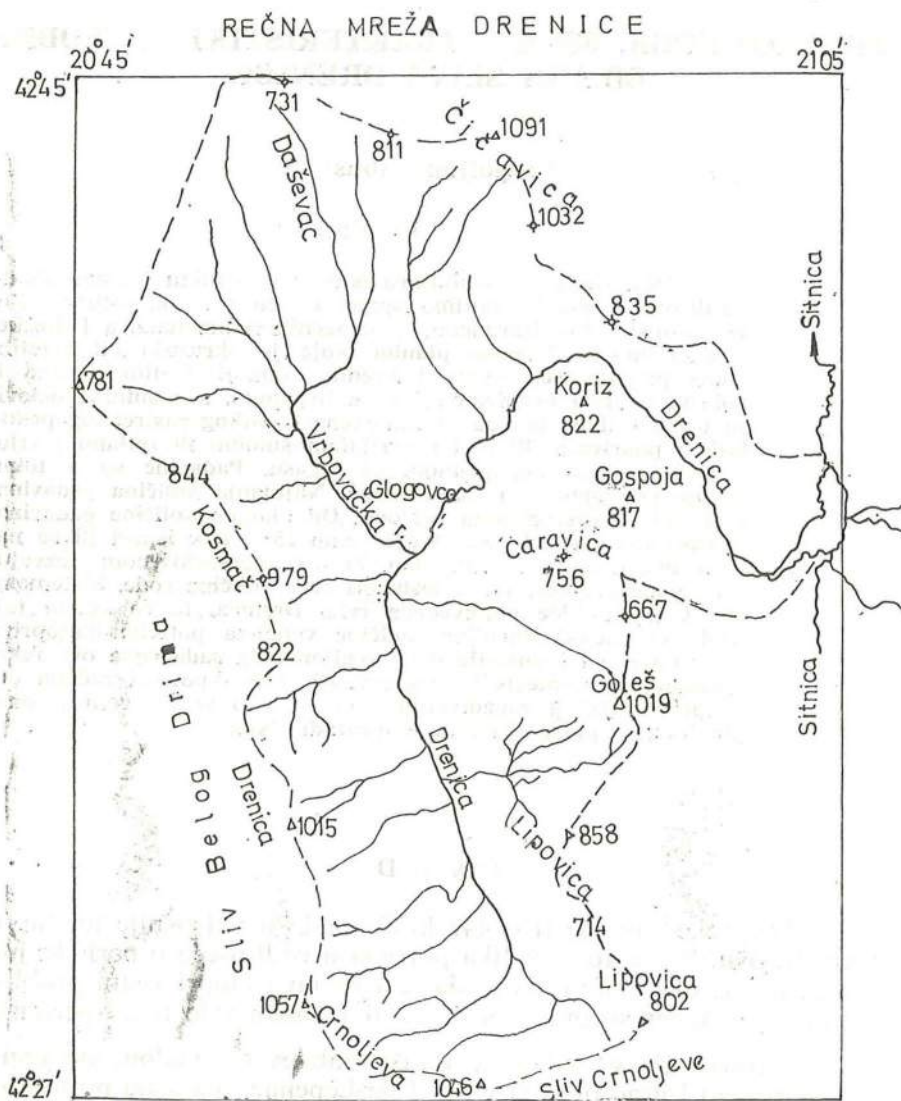
U V O D

Sliv reke Drenice ($F = 447 \text{ km}^2$) spada u najsušnije terene u SAP Kosovu. Naročito se velika potreba u vodi oseća u periodu juli-septembar. Cilj ovog rada je da se istaknu vodoprivredni problemi ovog sliva, jer su oni za sada široj javnosti vrlo malo poznati.

Istraživanja su pokazala da će snabdevanje vodom ove regije biti rešeno izgradnjom sistema Ibar-Lepenac, odnosno pozamljivanje vode iz druge regije.

1. FIZIČKO GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE

1.1. Položaj granica i veličina sliva. — Drenica je leva pritoka Sitnice. Ona odvodnjava istoimenu kotlinu i njene obodne delove: zapadne i južne padine Čičavice, zapadne i severne padine Goleša padine Lipovice i Crnoljeve, istočne padine pl. Drenice i Kosmača i na severozapadnom delu padine graničnog brdovitog gorja između Metohije i Kosova.

Sl. 1

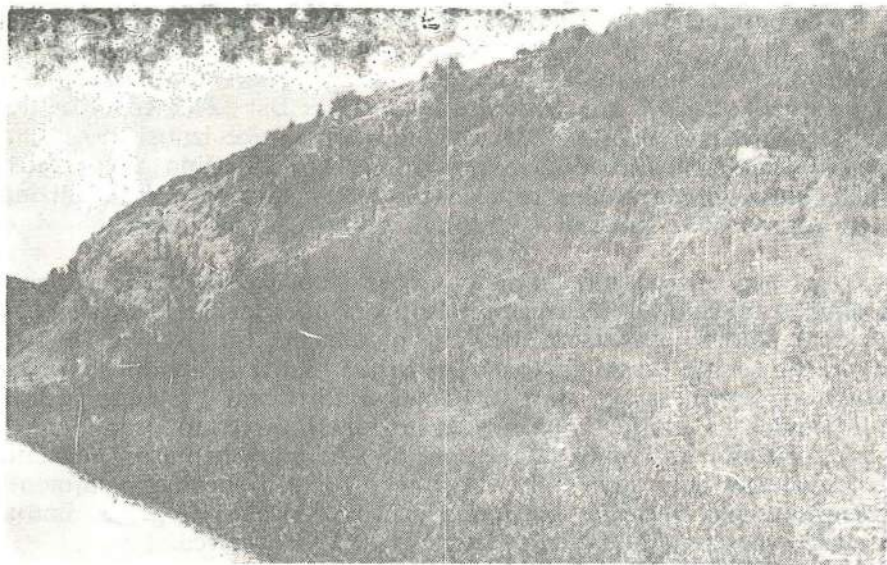
Površine sliva joj je $F=447 \text{ km}^2$, površine leve obale 286 km^2 a desne 161 km^2 , pa je odnos desne prema levoj strani 1:1,78. Dužina užeg sliva Drenice je 17,6 km, dok je dužina sliva sa Lapušikom i Vrbovačkom 34,7 km. Srednja širina sliva $Bsr=24,9 \text{ km}$. Koeficijent asimetrije sliva $a=0,84$. Dužina vododelnice iznosi 109,3 km, dok je razvijenost vododelnice 1,43 (1,42-57). Dužina toka iznosi 50,5 km, a gustia rečene mreže 818 m/km^2 (2,254), dok je dužina svih tokova 365,6 km.

1.2. Geološke karakteristike. Najstarije stene u geološkoj građi sliva Drenice su paleozojski filiti i sericitni škriljci (Lipovica), paleozojski zeleni škriljci i metabaziti (pl. Drenica i Čičavica) zatim gornje jurski dijabazi i rožnjaci (Koriz i zapadni deo Krivova) serpentini jurske starosti (Goleš, Dobroševac i istočne padine pl. Drenice i Crnoljeve duž raseda na zapadnoj strani Dreničke kotline). Kredni krečnjaci javljaju se u vidu manjih masa naročito na severnom delu sliva (sliv Vrbovačke reke). Pliocenski sedimenti izgrađuju dno Dreničke kotline, a peščari i peskovite gline imaju najveće učešće na delu sliva nizvodno od V. Belačevca.

Bore u škriljcima na levoj strani reke Drenice nizvodno od Babine stene (Grabovačka klisura)

1.3. Reljef. U reljefu sliva Drenice jasno se uočavaju dve celine. Skoro u centralom delu u pravcu jug-jugoistok-sever-severozapad prostire se Drenička kotlina iz koje se blago na istoku izdižu Čičavica, Goleš i Lipovica, a na zapadu Crnoleva, Drenica i Kosmač, dok na severu ova kotlina prelazi u pobrđa. Na visinu od 500-600

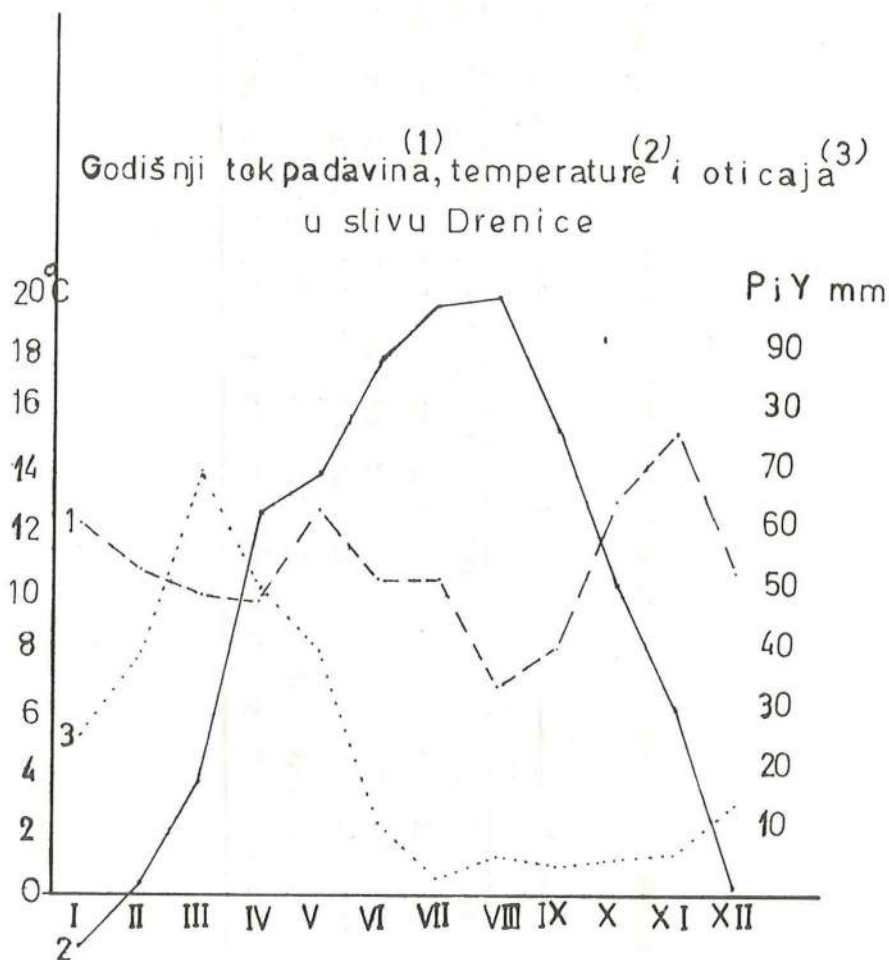
Teren napadnut erozijom na levoj strani Drenice usled neplanske seče šume

m otpada 81 km² (18,1%), na visinu 600 do 700 m otpada 213,3 km² (47,74), na visinu 700-800 m otpada 98,7 km² (22,1%), na visinu 800-1000 m otpada 53 km² (11,8%) i preko 1000 m N V otpada samo 1 km² (0,3%), što znači da na nadmorsku visinu do 700 otpada (65,8%), a od 700-1000 otpada 151,7 km² (33,9%), dok na visinu do 1000 m 99,7 % (446 km²). Srednja nadmorska visina sliva je 687 m (1,45).

1.4. Pedološki pokrivač. - Je vrlo različit. Zastupljene su bezkarbonantne, erodirane, lesivirane smonice i smonice u ogajnjačavanju u kotlinskim ravnima ove kotline, zatim humusna silikatna zemljišta na serpentinu (Goleš i zapadno od Komorana i severno od Glogovca) i smeđe karbonantno zemljište na glini, ruda zemljišta na krečnjaku, lesivirana crvenica, smeđa kisela skeletoidna zemljišta na škriljcima, u brdsko planinskom delu, na području Crnoljeve, Lipovice, pl. Drenice, crveno ruda lesivirana, aluvio-deluvijalna i deluvijalna i lesivirana deluvijalna zemljišta u aluvijalnoj ravni Drenice i njenih pritoka (8).

1.5. Klima. - Na teritoriji sliva Drenice ne postoji ni jedna klimatološka stanica pa su podaci o temperaturi dobijeni računskim putem po M. Milosavljeviću (10, 194-221), dok su podaci o padavinama dobijeni na osnovu podataka kišomernih stanica Kramirovac, Daševci, Globare, Dobroševac, Komorane i Krajmirovce. Na osnovu izvedenih temperatura prema meteorološkoj stanici u Prištini, srednja godišnja temperatura u slivu Drenice iznosi 9,6°C

i ona je najbliža temperaturi početka aprila i kraju oktobra. Najvišu srednju mesečnu temperaturu ima avgust $20,0^{\circ}\text{C}$, dok najnižu ima januar $1,7^{\circ}\text{C}$. Srednja temperatura zime je ispod 0°C ($-0,3^{\circ}\text{C}$), dok je jesen toplija od proleće za $0,4^{\circ}\text{C}$. Srednja temperatura vegetacionog perioda $16,6^{\circ}\text{C}$. Srednja godišnja količina padavina za

Sl. 2

TEMPERATURA, PADAVINE, PROTICAJ, SPECIFIČNI OTICAJ, VISINA I KOEFICIJENAT OTIČAJA U SLIVU DRENICE

Tabela 1.

Meseci	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.	Proč.	Leto	Jesen	Zima	Veg.
$t^{\circ}C$	-1,7	0,3	3,9	12,7	14,1	17,8	19,7	20,0	15,6	10,4	6,3	0,3	9,6	10,3	19,1	10,7	-0,3	16,6
P mm	62,0	54,1	50,0	49,4	64,5	52,9	53,1	35,2	41,4	65,5	77,7	53,9	659,7	163,9	141,2	184,6	170	296,5
$Q m^3/sec$	4,5	4,2	6,1	4,4	4,5	1,1	0,3	0,4	0,4	0,7	0,9	1,4	2,4	5,0	0,6	0,7	3,4	1,9
$q l/sec/km^2$	10,1	9,4	13,6	9,8	10,1	2,5	0,7	0,9	0,9	1,6	2,0	3,1	5,4	11,2	1,4	1,5	7,5	4,2
$\bar{Y} mm$	26,1	24,4	35,4	25,5	26,1	6,4	1,7	2,3	2,3	4	5,2	8,1	167,5	87	10,4	11,5	58,6	64,3
C %	42,1	45,1	70,8	51,6	40,5	12,1	3,2	6,5	5,5	6,1	6,7	15,0	25,4	53,1	7,4	6,2	34,5	21,7

period 1931-74 iznosi 659,7 mm. Najveću količinu padavina ima novembar (77,7 mm), a najnižu avgust (35,2 mm). Pored jesenjeg maksimuma javlja se i prolećni maksimum u maju (64,5 mm). Od godišnjih doba jesen ima najveću količinu padavina 28,0% (184,6 mm), a leto najmanju (21,4% od godišnje sume). Vegetacioni period ima manje od 50% (44,9%) od godišnje sume padavina što je apsolutno nedovoljno za pomenuti period.

1.6. Bilni pokrivač.-Čine niske i zakrčjale šume na Dre-nici i Lipovici i nešto bolje očuvane na Crnoljevi. Zapadna strana Goleša, sem u podnožju, je potpuno gola, iako ima rastresitog pokrivača, koji je veoma plitak i nepovoljan za obradu. Pobrda i kotlinsko dno su pod oranicama, dok su aluvijalne ravni pod oranicama i livadama. Od 1957-1960. god iskrčeno je oko 5000 ha šume, mahom zakrčljale i pretvoreno u oranice i time na padinama ubrzan proces erozije.

2. HIDROGRAFSKE KARAKTERISTIKE SLIVA DRENICE

2.1. Opis vodotoka.-Drenica nastaje od dva toka koji izviru na severnim padinama Crnoljeve, ispod vrha Brešenec (1046 m). Do sela Rusinovca, gde prima sa leve strane pritoke Lješku i Klisuru, teče pod imenom Lapušnik, sa padom od 360 m na 10 km (36 m/km). Na ovom sektoru u njenom slivu ima 26 tokova sa ukupnom dužinom od 109 km. Kod sela Rusinovca napušta Lapušnik i ulazi u Dreničku kotlinu, krivuda njenim dnom i severoistočno od sela Pokleka ulazi u brdoviti predeo probijajući se kroz Dobroševačko-grabovačku klisuru koju napušta kod sela Veliki Belačevac. Uliva se u Sitnicu u dva kraka, koji se odvajaju nizvodno od Malog Belačevca i jedan teče kroz selo Vragoliju i uliva u Sitnicu, a drugi kroz selo Kuzmin i kod Dobrog Duba se takođe uliva u Sitnicu.

Gornjim tokom se smatra sektor do sela Pokleka, srednjim od Pokleka do Velikog Belačevca i donjim odatle do ušća.

Gornji tok je dužine 28 km, dok je dužina svih 136 tokova 298 km. Od toga sa leve strane 81 tok sa 232 km, i desne 55 tokova sa 66 km. Leva strana sliva je razvijenija, pa je odnos 1:1,49 po broju i 1:3,51 po dužini tokova u korist leve strane. Ukupan pad na ovom sektoru na dužini od 28 km je 400 m, a prosečni 14%. Do sela Petrašnice dolina Drenice je uska, a korito izgrađeno u serpentinu, zelenim škriljcima i metabazitima i gornjokredom flišu koji se u manjim pojasevima pružaju pravcem SZ-JI. Nizvodno od Petrašnice dolina se širi i ulaskom u takozvani Lapušnik prelazi u Južnu drenicu, a zatim u pravu Drenicu. Kotlinsko dno je izgrađeno od pliocenskih lapora, glina sa ugljem i peska i šljunka. Aluvijalna ravan je od recentnih nanosa šljunka, peska, pes-

kovite i muljevite gline. Leve pritoke ovog sektora izgradile su svoje gornje tokove u brdovitom terenu pl. Drenice, i Kosmača na zapadu i podbrđu Daševca i Kraljice na severu. Denica je izgrađena od zelenih škriljaca i metabazita, Kosmač, Daševac, i Kraljica od gornjokrednog fliša u višim i pliocenskim sedimentima u nižim terenima. Desne pritoke odvodnjavaju Lipovicu izgrađenu od filita, sericitskih škriljaca, zatim Goleš-peridotitski-serpentin-ski masiv, gde je po obodu serpentinska masa pokrivena dijabaz-rožnjačkom formacijom (gornji lijas-gornja jura) i Koriz izgrađen od dijabaz rožnjački formacije. Srednji tok je izgrađen u čvrstim stenama paleozojske i jurske starosti, odnosno u zelenim škriljcima, filitima sercitskim škriljcima dijabaz-rožnjačkoj formaciji i peridotitskoj-serpentinskoj masi (5). Donji tok je izgrađen u mlađim holocenskim tvorevinama, predstavljenih glinom, peskom i peskovitom glinom. Na ovom sektoru dolina je široka i niska, rečno korito plitko i široko preko 10 metara.

Taloženje materijala u koritu reke Drenice i stvaranje rečnih ostrva. Teren nizvodno od Babine stene

Na Drenici je 1957. postavljena vodomerna letva na koti „0” 560,7. U periodu 1958/69. najviši vodostaj bio je 30 cm (9.02. 1966. god.) najniži 24 cm (27.08.1963. god.), dok srednji godišnji 56,6 cm. Najniži srednji vodostaj ima septembar (34,3), a najviši februar (85,1) i mart (81,0 cm). Srednja godišnja količina padavina u slivu je 662 mm, dok je specifična izdažnost atmosfere 8.84 m³/sec. Specifični oticaj je 3,80/1 sec/km², a koeficijent oticaja 0,165.

Barjamovića vodenica na reci Drenici u Gornjem Grabovcu oronula i napuštena

3. VODNI BILANS SLIVA DRENICE

Na sliv Drenice se u toku ogdine izluči $294,88 \text{ m}^3 10^6$ vode. Od toga otekne $74,87 \text{ m}^3 10^6$ (25,4%) godišnje sume padavina, dok ispari $220,01 \text{ m}^3 10^6$ (74,6%). Suma oticanja i isparavanja stoji u odnosu kao 1:2,93.

Najviše se padavina izluči u novembru (77,7 mm), oktobru (65,5 mm), a zatim u maju (64,5 mm) i januaru (62,0 mm). Iz tabele 1 zapaža se da padavine imaju mksimum u novembru i oktobru, a sporedni u maju i januaru. Sem padavina u maju svi ostali maksimumi javljaju se u van vegetacionom periodu. Najmanje padavina ima avgust (5,33% od godišnje sume padavina). Godišnja doba imaju neravnomerno raspoređene padavine tako da najviše ima jesen (28,0%), a najmanje leto (21,4%) godišnje sume padvina). Proleće ima 163,9 mm (24,8%), a jesen 170 mm (25,8), Vegetacioni period ima oko 45% (296,5 mm) godišnje sume padavina.

Glavne komponente vodnog bilansa sliva Drenice

Tabela 2.

	Padne	Otekne	%	Ispari	%	Kojeficijenat
mm	659,7	167,5	25,4	492,2	74,6	
$\text{m}^3 10^6$	294,88	74,87	25,4	220,01	74,6	
$1/\text{sec}/\text{km}^2$	20,9	5,4	25,8	15,5	74,2	25,4
m^3/sec	9,4	2,4	25,5	7	74,5	

PRVOKUTINSKA KLISURA

— Prilog poznavanju reljefa jugoistočne Srbije —

Živorad M. Martinović

Prvokutinka klisura predstavlja manju morfotektonsku jedinicu u reljefu JI Srbije i do sada nije izdvajana iz sklopa oblasti Zaplanja. To je učinjeno ovom prilikom. Osim toga, proučavanjem njenog prostiranja utvrđene su i izvesne novine. Tako se smatra da u geološkom sastavu, pored već poznatih formacija, učestvuju još i devon-karbon, gornji trijas, oksford, titon, gornji katovi donje krede i srednjomiocena crvena i flišna serija. Slojevi su višestruko ubrani i u vidu krajlušti poleglici ka SI. Ali, osim plikativnih formi, veoma je istaknuta i radijalna tektonika. Nju karakteriše veći broj raseda po kojima ova klisura, u odnosu na druge u JI Srbiji, zauzima prvo mesto. Oni nisu stariji od gornjeg oligocena, ali su bili aktivni sve do kraja diluvijuma. Duž njih se vrešila spuštanja i izdizanja za ukupno 40—50 m, no najznačajniju ulogu imali su u predispoziciji, odnosno genezi klisure. Iako je imala dugu evoluciju, u njenoj oblasti su utvrđene i neke prepanonske forme od kojih je najvažnija dolina Prakutine. Ona je pri kraju miocena po/pala pod panonsku transgresiju koja se nastavila i u donjem pliocnu. Za to vreme stvaran je abrazijski reljef koji se između 860 i 620 m izražava u 13—14 terasnih nivoa, a od 630 do 512 m utvrđeno je još 7 sa kombinovanim obeležjem i abrazijske i fluvijalne erozije. Poslednja etapa razvoja klisure nastaje ispod 512 m visine. Ona je u vezi čiste fluvijalne erozije koja je izgradila 28 terasnih nivoa. Od ovog broja 7 hidrografska stanja predstavljaju, u stvari početne visine, odnosno prekid njihovog formiranja usled izdizanja desne dolinske strane, a 8 imaju stadijalne osobine. Terasni nivoi od 860 do 690 m i na 522-512 m određeni su kao panonski, do 450 m drže se za pontiske i gornjopliocenske, a ispod ove visine, prema insolationim krivama M. Milankovića (up. 25,42) bez sumnje su diluvijalne starosti. Njihovi uzdužni profili, kao i sadašnji, zbog intenzivne tektonike i velikog pada reka Kutine, najčešće su nesaglašeni.

U V O D

Prvokutinska klisura je na reci Kutini, levoj pritoci Nišave. Počinje od sela Taskovića* i završava se kod raselice Prve Kutine** te tako pravcem JI-SZ povezuje Gadžinhansku kotlinicu i

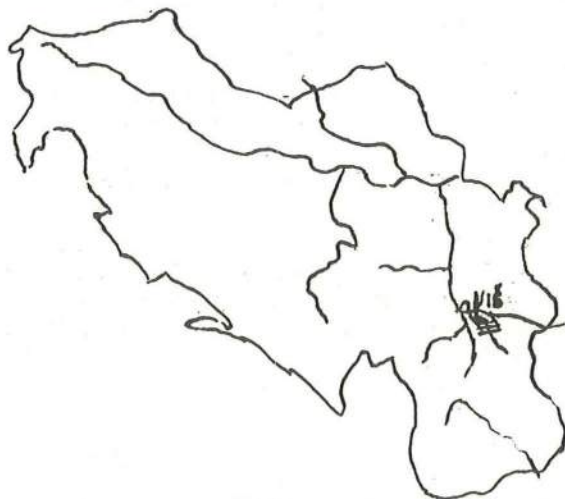
* Raniji naziv ovog sela je Draškova Kutina.

** U starijoj literaturi je poznata kao Eminova Kutina.

Niški basen. Iako duga samo 10 km, nju čine četiri mala tektonsko-erozivna proširenja (taskovićevo, pričelsko, prvokutinsko i izlazni deo) i tri suženja (lazarevoselsko, logorsko i prvokutinsko) (sl. 1 i 2). Širina joj mestimično ne prelazi 60 m, a prilično strme strane su svega na 5-6 mesta probijene slabim tokovima Zli-dola, Stanca, Crnja i drugih potoka.

Klisuru jasno ograničavaju kristalisti, krečnjački i tercijarni grebeni, kose i povijarci Seličevica i Suve planine. Na jugoistoku to su Šiljegarnik, Pojatište i Pod, na severozapadu Kagar Nerezine, Dubrava i Banjski rid, na severoistoku je Koritnik, Crni kamen i Utrina, a na jugozapadu Ibrovica, Gaber, Beli kamen, Sitnjaci i Krivoser.

Geološko-tektonske granice takođe su jasne. One su vezane za moravsko-zaplanjski, koritnički i druge rasede koji oštro razdvajaju Seličevicu od Koritnika i Crnog kamena. Ali, osim ovih uzdužnih, postoje i poprečni rasedi. Tako banjsko-seličevički određuje severozapadnu, a gornjobarbeški jugoistočnu granicu klisure. Na neke od ovih rasednih linija, između Zaplanja i Niša, davno su već skrenuli pažnju J. Žujović, J. Cvijić, K. i V. Petković, kao i drugi mlađi autori. Međutim, interesantno je, nijedan od njih ovu markantnu morfološku jedinicu, koja zahvata oko 30 km kvadratnih, nije izdvojio iz Zaplanja iako za to postoje svi odgovarajući morfotektonski uslovi (up. 4,263; 6,233,263; 7,308; 18,12,23; 20; 27,39; 28; 29,2 31,21; 36,4—6,59,198; 37,112; 50,141,271).

Položaj Prvouktinske klisure

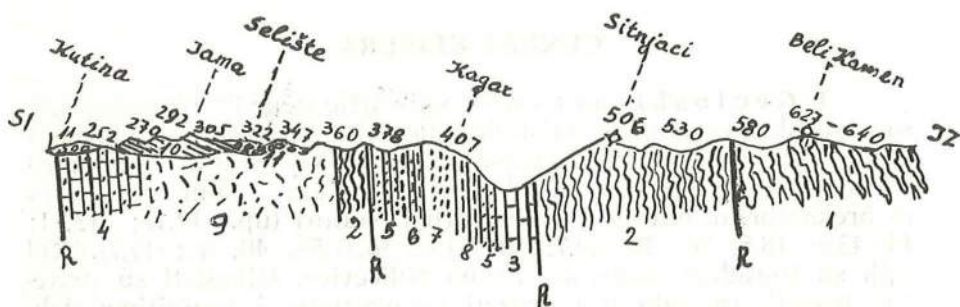
GENEZA KLISURA

1. Geološki sastav. — Najstarije stene Prvokutinske klisure su škriljci visokog kristaliniteta. Njih sačinjavaju uglavnom mikašisti, zatim sericiti, gnajsevi, amfiboliti, epidoti, pegmatiti i kvarcne žice. Sve ove fele, koje se stavljaju u silursku seriju ili prekambriju, navode i mnogi drugi autori (up. 12,18; 13,11; 14,143-6; 18,5; 20; 28; 29,7; 30; 31,4; 36,31,59; 40; 44; 49,7). Od njih su izgrađeni skoro svi delovi Seličevce. Mikašisti su pretežno listasti, raspadnuti i prožeti pegmatitima i kvarcitima debljine 2-3 cm do 1 m čije mase često štrče u reljefu i preko 0,5 m; gnajsevi, amfiboliti i epidoti su podređeni, ali svi oni sadrže skrame hematita i drugih oksida. Čista gvozdена ruda jedino se javlja zapadno od Sitnjaka u visini 520 m, ali širina žice nije veća od 30 cm.

Škriljce nižeg kristaliniteta predstavljaju uglavnom tankopločasti ili listasti filiti i argilošisti i njihovi varijeteti koji se davno navode (up. 12,18,96; 14,146; 16,3-4; 18,5-7,15; 20; 29,7,23-4; 30; 31,4; 36,31,59; 41,21-2; 42; 43,48-9,61; 49,11; 50,15,143,257). Zahvataju niže delove klisure, naročito sektore od Pojatišta kod Taskovića do Lazarevog Sela, odnosno Prve Kutine (prof. 1). Na desnoj strani su zastupljeni od kote 333 do Debelog dela. Na nekim mestima dostižu širinu samo 5-30 m ili su rasedanjem nisko odbačeni ka Šestoj karauli, dok im je najveća visina kod Radikine Bare (600 m) i pojata Lazarevog Sela (650 m). Ove stene su zbog hloritskih i grafitnih (Pustosel) komponenata masnog opipa mekane i podložne lakom mehaničkom cepanju i lomu. Ispod Vršnika, Radikine Bare, Pojatišta Taskovića, oko Lazarevog Sela, Zlidola i Selišta javljaju se još filitomikašisti, filitoargilošisti i argilofiliti, a od Prve Putine ka koti 333 i Antinom Braništu zapažene su i uske zone hematita; sve njih prožimaju žice i sočiva kvarcita. Prema svom položaju i stepenu metamorfizma cela ova svita verovatno pripada metaofiolitsko-filitoidnoj seriji Bukovika i Rožnja (up. 1,99-100)*.

Znatn deo zauzimaju permski crveni peščari. Njih F. Hohštetar, F. Tula, J. Žujović, P. Janković, D. Jaranov, B. Milovanić i B. Ćirić drže za verukanske i „pretežno permotrijaske”, odnosno mezozojske, „donjotrijaske ili permske”, a J. Cvijić ih samo pominje u sastavu Suve planine. Međutim, prema K. i V. Petkoviću i M. Lukoviću, to su tipski permski slojevi „intenzivno

* U Krivoj dolini sela Taskovića zeleni i grafitični argilofiliti sadrže preške neodredljivih fosila, a na Seličevici (prevoj Preslap—kota 697 i kod Denčićeva njive) ima i vrlo raspadnutih sivozelenih peščara. Oba čla na su slična tvorevinama susedne studenske zone gde „po litološkim osobinama i stratigrafskom položaju odgovaraju stefanskom katu” ili se određuju kao devonski (up. 14; 18,16; 30; 36, 19; 47,127). Stoga se pretpostavlja da su i ove lokalnosti mlađe od filitoidne serije.

Prof. 1. Geološko-tektonski odnosi na levoj dolinskoj strani kod Prve Kutine. — 1) Škriljci visokog kristaliniteta; 2) Škriljci niskog kristaliniteta; 3) Tercijarni krečnjaci; 4) Peskoviti krečnjaci; 5) Tercijarni peščari; 6) Peskoviti laporci; 7) Peskovi; 8) Tercijarni laporci; 9) Tercijarna crvena serija; 10) Miopliocenski peščari i laporci; 11) Diluvijalne breče i konglomerati; R) Rasedi i dislokacije; 252—640) Terasni nivoi Kutinske reke.

crvene boje", sitnog zrna i „fine strukture" u debljini „oko 200 m" (up. 6,280; 12,64,96-7; 13,12; 14,143-6 18,6-15; 28; 29,16-17,23-7, 88; 30; 31,6 32,49; 35,176; 36,59-61,205; 41,22; 43-59-60; 49,9, 27,31; 50,144,254,257-60; 51,73). Ovi sedimenti, koji se nastavljaju iz Niške kotline (up. 20; 22; 23), dostižu širinu od 20 do 250 m i obuhvataju uglavnom desnu stranu klisure od Taskovića do Prve Kutine (prof. 3). Kod kote 333, ispod Radikine Bare, na Gracu, Rosulji i Selištu prikazuju se i u manjim oazama od kojih je sačuvana samo bazalna osnova debljine 1-2 m. Donji deo litološkog stuba je kavrnci, krupnozrni, konglomeratični ili brečasti i poredan u banke debele i do 5 m. Ova gruba struktura slepljena je gvoždevito silicijskom supstancom i nosi priobalske osobine. Srednji i najviši horizonti su više kontinentalne tvorevine i svetlije boje. Njih sačinjavaju kvarcne, feldspatske i liskunske sitnozrne i alevrolitne čestice i kovelinske skrame** (Boštevaca, Bajin potok i oko kote 333), kao i jedna zona intrakonglomerata.

Čisto trijasko tvorevine nagoveštavaju F. Hohšteter, F. Tula i J. Žujović, a K. Petković uočava da su crveni peščari kod Draškove Kutine u gornjim delovima mrke i žučkaste boje, zatim škriljavi, grublji, konglomeratični i vrlo trošni i da mogu

* Prema V. Petkoviću, to su kontinentalne tvorevine, a po D. Jaranovu — bazalni konglomerati. Lj. Maslarević navodi da su na Staroj planini poreklom od „erozije i sedimentacije povremenih bujičnih tokova", dok je u višim horizontima sedimentacija mirnija i transgresivna, jer „veličina zrna postepeno opada od baze prema vrhu" (up. 36,9; 14, 143; 24,403) što odgovara tvorevinama u Prvokutinskoj klisuri.

** Ove impregnacije „u Kutinskoj reci" pominje i D. Antula (up. 2,57).

odgovoriti i „horizontu verfenskih škrljaca“* (up. 29,23-8; 31,6-7; 42; 43,59; 50,257-60). Ovakvi slojevi zaista postoje kod Gornjeg Pantaleja, Trnovarice, groblja, Čardaka i u potoku Pojatište. Samo su oni ovde još sitnozrni i glinoviti, ne prelaze debljinu 15-20 cm i često se litološki izjednačavaju sa tipskim crvenim peščarima**. Eventualno, verfenu bi pripala i jedna uska zona crvenka stih škrljaca na severozapadu klisure kod Jagličkog kamena.

Sl. 1. Detalj Prvokutinske klisure. — Prošireni deo u zoni crvenih permskih peščara.

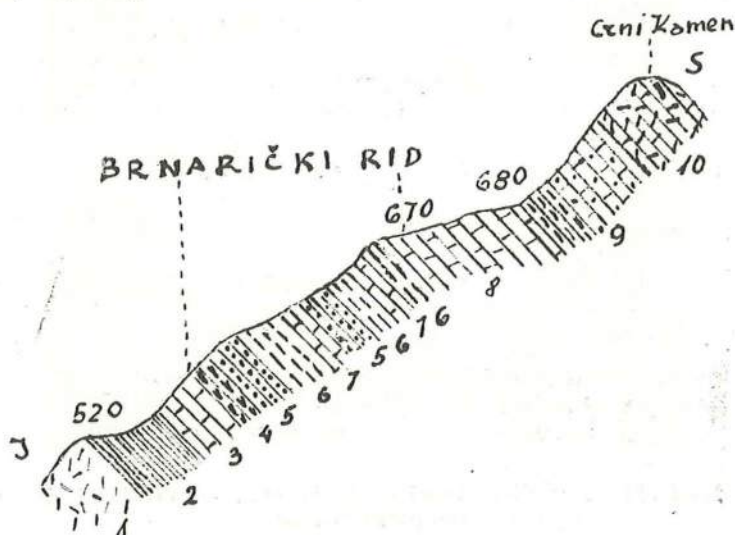
Jurske tvorevine su predstavljene uskim pojasom (200-300 m) lijaskih šistnih laporaca i kvarcnih peščara koji se u sinklinali Koritnika odavno pominju (up. 6.280; 12,97; 17,96; 18,9-11,26; 20; 29,29-32; 30; 31,8; 40; 44; 50,145,257-8). Prvi izgrađuju mnoge sektore između Trnovarice više Taskovića i Vršnika kod Prve Kutine. Od prisustva velikog procenta magnezijuma, oni su masnog opipa, svilasti, sjajni, listasti i raspadnuti. Mestimično su glinasti, peskoviti i prožeti žicama kvarcita, hematošista i grafitnim primesama, a po boji zelenkasti, crnkasti, crvenkasti i nagoreli. U nižim partijama sadrže odlomke kristalastih škrljaca

* Ispravnost ovog gledišta potvrdio je D. Urošević na Kurilovu koje je u stvari produžetak suvoplaninske antiklinale (up. 45,132). 8,33).

** M. Čičulić ove peščare kod Draškove Kutine drži za tercijarne (up. 8,33).

što ih odaje kao transgresivne, a značajni su i po sadržaju injekcija sitnozrne gabroidne stene. Preko njih leže raznozrni i raznobojni kvarceviti moćni i najčešće nestratifikovani peščari koji zahvataju terene od Miljatovca do ispod sela Koritnika. Njihovi najviši horizonti mogu biti i dogerski (prof. 2-3).

Iznad peščara na Brnaričkom ridu i Pižinom grobu diskordantno su položeni brečasti ili kristalasti tankopločasti (do 2 cm debljine) modrikasto crnkasti krečnjaci. Oni naviše prelaze u crvenkaste mermeraste i završavaju se zonom jaspisa i peščara (prof. 2). Ukupna debljina ove rožne serije je 1-2m, a njen nivo i litološke osobine potpuno odgovaraju oksfordskim krečnjacima Gornjeg Matejevca i drugih terena Suve planine i Kurilova (up. 10.91-6; 15,102; 45,132-3).

Prof. 2. Geološki sastav Brnaričkog rida. — 1) Permski crveni peščari; 2) Lijaski filitošisti; 3) Oksferdski crveni i kristalasti krečnjaci; 4) Jaspisi; 5) Titonski peščari, 6) Laporci i 7) Krečnjaci; 8) Valendiski nerinejski krečnjaci; 9) Otrivski (?) laporci i peskoviti krečnjaci; 10) Baremski (?) jedri krečnjaci; 520-680) Terasni nivoi Kutine.

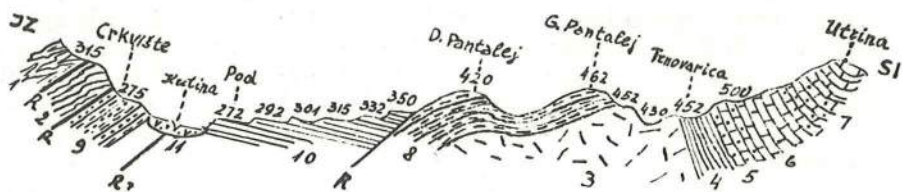
Najviši delovi Koritnika i Crnog kamena, po M. Lukoviću, K. i V. Petkoviću i drugim, odgovaraju i gornjoj juri i donjoj kredi, odnosno titonvalenžinienu (up. 14,11; 17,96; 18,10-12; 30; 31,9; 33,17-29; 34,27-8; 36,206-9). Međutim, u tome se ne isključuje i mogućnost postojanja čistih titonskih slojeva što smatraju i docniji autori (up. 9,233; 45,133). Njima bi pripao donji deo moćne serije peščara, laporaca i peskovitih krečnjaka koji neposredno leže na

lijaske i rožne tvorevine (prof. 2). Ovi litološki članovi se naizmenično smenjuju, ali gde-gde prevlađuju samo krečnjaci koji na Brnaričkom ridu i iznad Jagličkog kamena sadrže i odlomke cerasa i drugu oštećenu faunu. I nestratifikovani dolomitični polomljeni i delom brečasti krečnjaci, koje K. Petković označava kao „zaplanske“, a M. Čičulić svrstava u lijas (up. 8,31; 30), treba da su titonski. Njihov pojas je između 640 i 355 m i širok do 40 m; verovatno da su i kamalji Jagličkog kamena i u Dubravi iste starosti.

Čisto kredni krečnjaci, koji su na Suvoj planini odavno određeni kao masivni, kompaktni, koralski i nerinejski, odgovaraju valendiskom katu (up. 6,280; 10,95; 12,65; 18,10-12; 28; 29, 37,43-4,84,125; 36,206-7; 43,53; 44; 49,261-3; 50,258-62). U Prvo-kutinskoj klisuri ovi slojevi najbolje su ispoljeni na izvoru Malog Miljatovca gde je jedan banak prepun nerinea. Inače, i oni su mestimično (Radikina Bara, Koritnik) resednuti i polomljeni (prof. 2-3).

Mlađi slojevi donje krede, kao što je poznato, na zapadu Suve planine „nisu razvijeni“ (10,95-7; 18; 29,126-8; 36,210). Međutim, i na njim treba računati, jer na Plandištu, V. i M. Miljatovcu i Brnaričkom ridu ima laporaca i peskovitih krečnjaka male debljine koji leže preko nerinejskih banaka, dok najviši delovi Crnog kamena sadrže preseke nalik na Phyllocerace i Desmocerace (prof. 2,3).

Neogeni kompleks klisure izgrađuju uglavnom „slatkovodne tvorevine“ donjeg miocena i ponta (up.8,39-46; 11; 18,13; 28; 29,73-4; 50,145). Njega kod Prve Kutine i Taskovića najpre sačinjava crvena serija pretaloženih peščara i peskovite gline kontinentalnog porekla. Ona je male debljine (5-6 m) i bez fosila, ali prema stratigrafskom položaju nije starija od srednjeg miocena. Preko nje na sektoru Kagara, Čardaka i Pantaleja leže mlađi (gornjomiocenski) blago ubrani tankopločasti krečnjaci, peščari, glinci i laporci sa flišnim izgledom i mikrofaunom. Najviše horizonte iz-

Prof. 3. Geološko-tektonski odnosi na ulazu u klisuru kod Taskovića. — 1) Škriljci visokog kristaliniteta; 2) Škriljci niskog kristaliniteta; 3) Permski crveni peščari; 4) Lijaski filitošisti i argilošisti; 5) Titonski peskoviti krečnjaci; 6) Valendiski krečnjaci; 7) Otrivski (?) krečnjaci; 8) Peskoviti laporci i glinci tercijara; 9) Tercijarna crvena serija; 10) Neraščlanjeni neogen; 11) Aluvijum; R) Rasedi i dislokacije; 272—500) Terasni nivoi Kutinske reke.

građuju miopliocenski raznobojni peskovi sa muglama trošnih peščara, a zatim glinoviti i laporoviti slojevi koji iz Niškog i Gadžinhanskog basena dopiru do Prve Kutine i Taskovića (up. 20; 30), a u plitkim krpama i do Lazarevog Sela i Radikalne Bare (prof. 1, 3).

Kvartar je predstavljen diluvijalnim peskovima i rečnim šljunkom (Banjski rid) (up. 20; 50,264), zatim blokovima (Zlidol), krupnim konglomeratima (Nerezine), manjim plavinama i bigrom (Vršnik) koji može biti i starija tvorevina. Aluvijalni mulj, pesak i šljunak izgrađuju široku ravan i najnižu terasu kod Prve Kutine i Taskovića, a recentnih osulina i zemljastog sloja najviše ima ispod Zabela, na Rosulji, kod kutinske crkve, na Kagaru i Banjskom ridu.

Eruptivne stene jedino ističe K. Petković što se verovatno odnosi na jednu sitnozrnu gabroidnu žicu ispod kote 333. Ovih intruzija ima još u Račinom potoku i kod Donjeg Preoda. One su na Seličevici i Babičkoj Gori poznate kao postsilurske (up. 14,146; 29,87; 38,63).

2. Tektonika. — Prvokutinska klsura, kao mala intrastrukturalna jedinica između Seličevice i Koritnika, ima jako složene tektonske odnose. U njoj su kristalasti škriljci toliko metamorfisani da filitoidne stene često prelaze u filitomikašiste. Diskordancija između njih i mikašista zapaža se jedino u sektoru Bučja i Lazarevog Sela, a u takvom su kontaktu i sa permskim i krednim slojevima (up. 14,143-5; 18,6,15; 29,80-1). Međutim, crveni peščari u gornjem delu neosetno prelaze u moguće trijaske, a ovi u lijaske. I gornja jura je, osim titonskog pojasa, u konkordanciji sa donjom kredom (up. 18,8,12). Neogen je samo na reversnom rasedu kod Kagara i pod Zabelom konkordantan sa škriljcima; u svim ostalim delovima on leži diskordantno (prof. 1 i 3).

Škriljci su višestruko ubrani te im se bore pružaju S — J, SSZ — JJI, i SZ — JI, a pad usmeren na JZ, JJZ, SI i ISI za 45-90° što je davno uočeno (up. 4,363; 13,11; 14,144-6; 36,59; 40). Ubranst paleozojskih filita je još raznovrsnija, jer sa 30 — 80° padaju skoro na sve strane (up. 4; 16,4; 18,5-6; 29,81; 36,60; 40; 41,21-2; 50,143-4) zbog čega se javljaju manje lokalne bore. Promenljivost je osobito izražena kod Lazarevog Sela, ali udaljavanjem od kontakta i na desnoj strani doline pad preteže na SI.* Crveni permški i mogući verfenski peščari su ubrani dva puta: „pre slaganja jurskih slojeva (i) posle formiranja kretacejskih sedimenata“, ali im je pad pretežno upravljen u severoistočno polje za 15—45° (prof. 2,3) i samo izuzetno suprotno nagnut (up. 4; 8,56; 14,143; 18,7; 29,23-7, 80-1). Pružanje mezozoika je skoro isto. U njemu lijas sinklinalno

* I mogući devonsko-karbonski filitoidni slojevi grade 2 — 3 stisnute bore sa opštim padom ka SI.

pada na JZ, J, SI i S za 45-70° i samo je oko kote 333 i Pižinog groba usmeren na Z (up. 18,26; 20) za 45-90°, ali ima i horizontalnih, kao i sunovraćenih partija, a između Stakovlasa i Rajkovog dela još su i tektonski uklješteni. Oksfordska i titonska serija uglavnom pada na SI za 60°, ali je nešto i izvijena u S-J, dok su „zaplanjski krečnjaci” izdvojeni u poseban pojas. Koralski i kaprotinski krečnjaci Suve planine većinom padaju na Z i JZ ili I i SI i u celini poležu na SI (up. 4,363; 6,280; 12,65; 18,12-15; 29,82-5,91; 36,60,207; 50,262), ali ima smerova i na S i SSI kao na Brnaričkom ridu, Rajkovom delu i Stružištu (prof. 2). Stariji neogen uglavnom pada na JZ (up. 18,13; 29,71) ili u severoistočno polje i do 60°, mlađi leži horizontalno, dok je pad diluvijalnih sedimenata kod Prve Kutine na ISI za 30° verovatno uzrokovan mladim rasednim pokretima (prof. 1,3).

Stvaranje i poleganje bora ka S i SI je posledica intenzivnih potisaka sa J i JZ. Njima su formirane i tri krupne tektonske jedinice sa generalnim pravcem pružanja SZ — JI. Prva je izražena u asimetričnoj antiklinali Seličevica, a druga u sinklinali Koritnika. Njihove tvorevine su takođe ubrane u više sekundarnih i stisnutih bora; druga se ka severu nastavlja u Kalafat i pripada navlaci Rtnja i Kučaja (up. 3,35; 13,11; 18,11-15,26-9; 20; 29,83; 31,21; 36,182,208; 45,132-3). Središni deo oblasti klisure takođe predstavlja jako stešnjenu, rasedima deformisanu i ka SI poleglu sinklinalu. Ona je ispunjena crvenim peščarima, koji isto imaju sitne nabore (Gradac, Stakovlas), i pripada moravskoj navlaci (up. 29,81; 36,60-1; 50,144). Značajno je da su i neogeni slojevi na Pantaleju i Čardaku delimično izborani (prof. 3).

Paleozojski škriljci i peščari duž raseda naležu na mezozoik Koritnika, a njih „natkriljuju gnajsevi i mikašisti Seličevica” te tako cela klisura čini „sistem manjih i većih uporednih kraljušti” (up. 8,53; 14,146; 17,99-100; 18,15; 31,19-20; 35,178; 36,29-31,60-1; 46). Prva je jasna na raskršću Bučje-Gradac i kod Sitnjaka, druga u sektoru Kagara, Selišta i pod Zabelom, a treća kod Radikine Bare, Antinog braništa i Vršnika (prof. 1 i 3). Ova kretanja, „vrlo malih razmera” (29,84-6; 33,34; 35,178; 36,29,65,211), pored nenormalnih kontakata slojeva, potvrđuje se i nalaskom milonitnih breča (Pištaljka).

Prvokutinsku klisuru odlikuje i radijalna tektonika, naročito uzdužni rasedi po kojima ona zadobija osobine longitudinalnih dolina. Iz ovog poznatog „snopa zaplanjskih raseda”, koje oko Radikine Bare, na Debelom delu, kod Taskovića i na drugim mestima pominju mnogi autori (up. 4,364; 6,233,280; 8,55; 14; 18,6,15,23; 20; 29,80-8; 31,20; 36,5-6,59-61,198; 46), najvažnija je zaplanjska dislokacija. U stvari, nju čine više reversnih raseda. Najstariji se jasno ispoljava u Zlidolu, na kosi Graca, kod Lazarevog Sela, Belog kamena i Sitnjaka. Na njemu su stariji škriljci i filitoidne stene u diskordantnom odnosu i maksimalno poreme-

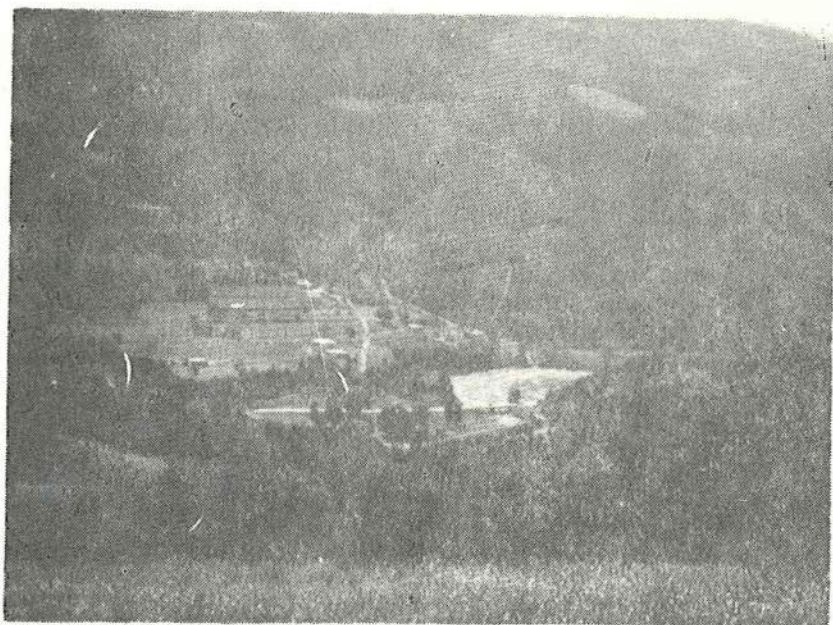
ćeni. Paralelan njemu je kagarsko-crkvanski. On se iskazuje veoma polomljenim slojevima i naleganjem filita na crvene pešćare kod Lazarevog Sela i prvokutinske crkve, ili na neogenu seriju kod Taskovića i Kagara. Treći, kutinski, je mlađi i nije reversni, jer seče škriljce, crvene pešćare i neogene slojeve. Mestimično ga koristi reka, a odražava se visokim, veoma strmim (80-85°) i svežim odsecima kod Prve Kutine i Lazarevog Sela. Kad ostavi reku hvata se podnožja rosuljske terase i kod Zabela se utapa u stariji zaplanjski (profili 1 i 3).

Sa desne strane najvažniji je koritnički rased. Njega od Pižinog groba, preko kote 333, Kokošnjaka, Vršnika, sve do Brnaričkog rida ističe strm odsek, ogledala, upiranje filita u stropoštanje krečnjake i pojava mladih kvarcita i bigra. Radikinobarski rased prolazi pored sela, Ravništa, Smrdljana i Pištaljke, a kod Debelog dela određen je i ranije (up. 29,24,88). Na toj liniji nastaju paleozojski filiti, dok su krečnjaci polomljeni, vertikalno posađeni i sa ogledalima. Poslednji je kaluđersko-pričelski rased. On ima osobine kutinskog i možda je njegov produžni deo.

Od poprečnih raseda značajni su banjsko-seličevički, vukmanovski i gornjobarbeški. Prva dva odvajaju Prvokutinsku klisuru od Niške kotline i određena su kamaljima što leže „niže od ostalih delova krečnjačkog terena“ (18,12-16,23-4; 20; 29,87; 31,20-1; 36,59), zatim torzijom i uspravnim položajem kimeridžkih krečnjaka, kao i visokim odsekom Milinog kamena. Treći razgraničava klisuru od Gadžinhanske i Barbeške kotline. Ovih raseda, ali nižega reda, ima i u Seličevici. Oni su poremetili neke terase i svojim platnima predisponirali doline Račinog i Zlidolskog potoka.

Duž pomenutih raseda vršena su spuštanja (up. 6,233; 29,87-8; 36,60-1,198) i stvarana manja proširenja kod Lazarevog Sela (sl. 2) i Prve Kutine. Slaba inversnost terasa do 360 m visine ukazuje da se ovaj proces obavljao u dve faze; pre i posle taloženja miocenske crvene serije. Sem toga, obodni delovi klisure su, uz sadejstvo epirogeneze, i izdizani. Prema Č. Miliću, izdizanja su se obavila „za vreme staroštajerske orogene faze“ i iznosila „čitavih 400 m“, a po R. Ršumoviću, posle formiranja pribrežne površi i u iznosu od 100 m (up. 12,130; 14,144-6; 26,97-9; 29,89; 37,171). Međutim, ove visine u diluviju nisu premašale 40 m. Rasedna tektonika je u paleozojskim škriljcima oformila i jedan horst. On je ispod Radikine Bare, ali ga K. Petković produžuje i na Debeli del (up. 29,88).

Uzrok ovako složenoj strukturi leži u dugotrajnim tektonskim procesima. Oni na prostoru ove klisure, i uopšte u bukovičko-kruševičkoj zoni, datiraju još iz bajkalske, kaledonske i hercinske orogeneze, ali je najvažnija alpiska. Upravo, najjača faza ubirnja, kraljušanja i rasedanja, po P. Jankoviću i J. Cvijiću, pada se u oligomiocenu i traje „do kraja miocena“, prema K. Petkoviću nastaje krajem krede i smirava „početkom oligocena“,

Sl. 2. Lazarevačko proširenje. — Središni deo Prvokutinske klisure.

V. Petković je određuje između golta i početka neogena, dok se, po D. Jaranovu ovi procesi vršili i „za vreme salske, ranije varisciske i pirenejske orogeneze”. Bončev je mišljenja da se ona kod Krajišta* obavila pre burdigala, a kod Srednjogorske zone** „u kraj krede i početka tercijara”. Međutim, po M. Lukoviću, to je doba „od početka do kraja paleogena” (up. 12,111-13; 14,146; 13,11,18; 19,6-7; 29,91-2; 35,180; 38,65; 48,85-6). Nema sumnje da je oblast Prvokutinske klisure trpela najjače promne u alpskoj orogenezi, ali su ti pokreti išli i do atičke faze. Prilog tome je naleganje kristalina na miocensku crvenu seriju (prof. 1.3), kao i mišljenje M. Lukovića da se kraljušanja „u obimu moravske i rtanjsko-kučajske navlake” vršila sve do sredine sarmata (up. 19,9,11).

I o datiranju uzdužnih raseda postoje različita mišljenja. Ali, u osnovi se slažu da oni potiču iz alpske orogeneze, odnosno da su stvarani od laramiske do atičke faze (up. 14,146; 17,101; 19,11-12; 29,91-2). U stvari, prvu predispoziciju Prvokutinska klisura zadobija u pirenejskoj fazi, jer od tada potiče zaplanjska dislokacija. Od tada se formiraju i drugi rasedi čija aktivnost traje sve do diluvijuma. Oni su ujedno i diktirali pravac Kutine te zato ova reka i nije tekla kroz mekši teren Barbeške kotline.

* Ide uz moravsku navlaku.

** Odgovara rtanjsko-kučajskoj navlaci V. Petkovića

3. Paleogeografija i inicijalne forme reljefa. — Već prema geološkom sastavu da se zaključiti da je oblast Prvokutinske klisure imala veoma dugu morfotektonsku evoluciju. Ovde se još u proterozoiku (bajkalska faza) formirala geosinklinala u kojoj se talože tvorevine starijeg paleozoika. Ona trpi poremećaje i za vreme kaledonskog orogena, a u hercinskom se i tektonski diferencira. Krajem karbona počinju epirogena tonjenja koja sve do trijasa uslovljavaju akumulaciju crvenih pešćara. Ovih pokreta je bilo i u toku jure i krede, naročito u titonu i valendinu kada dolazi do maksimalnih transgresija. Od otriva nastupa kontinentalna faza (uslovno), a sredinom tercijara i jaka alpiska orogeneza koja utiče na završnu predispoziciju klisure. Od gornjeg miocena do kraja pontaa, ona je ponovo pod vodom.

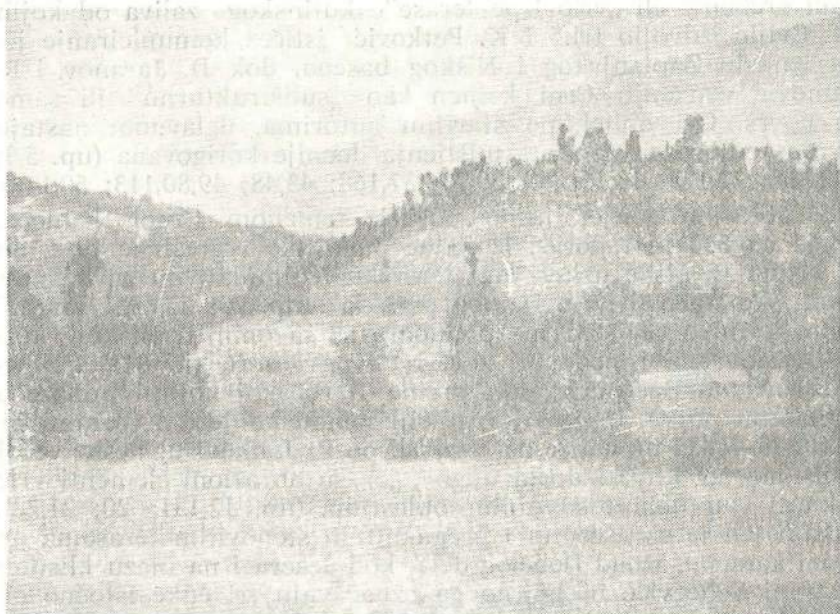

Sl. 3. Pregrabenska dolina reke Kutine. — Preteća Prvokutinske klisure.

Iako za sve to vreme nastaju krupne reljefne promene, u klisuri su ipak očuvani i neki inicijalni oblici. To su prvenstveno blage i simetrično razvučene strane pradoline na njenom ulaznom delu (sl. 3). Njeno dno je sada na 405-390 m, tj. ispod centralne jezerske ravni Niške i Zaplanjske kotline što dolazi od diferencijalnih kretanja na području Gadžinog Hana*. Severno od Čardaka i G. Pantaleja, dolina se paralelno pruža sa današnjom Kutinom, ali je na južnom boku preglodana erozijom povremenih tokova

* Na te mogućnosti i Č. Milić upućuje. Samo je teško primiti visinu 860 m kao gornju granicu pontiske akumulativne ravni; bar ne za deo Prvokutinske klisure (up. 27,70-1).

i tako odavno pirateriski iskidana. Jedino je potok Crnje nasleđio njen donji kraj koji se završava naspram ušća Zlidola. Na stranama ovih koritastih oblika, kod Kunja i Trnovarice, još uvek se održali tragovi tadašnjih terasa na 452, 435 i 430m, dok su prevoji istočno i zapadno od Crvene Bare u stvari ostaci tog dolinskog dna.** Isto tako, pod i prevoj od 402 i 390 m na Gracu sa leve strane današnje reke pripadaju Prakutini (prof. 3 i sl. 4). Sem toga, i P. Janković smatra da je udolina Kutinske reke prejezerska, odnosno prvobitna (up. 12,169-70).

Sl. 4. Gradac (kota 415). — Terasirana jugozapadna strana na 402 i 390 m — dolinski ostaci Prakutine.

II

EVOLUCIJA KLISURE

1. Oblast klisure u vreme jezerske faze. — S kraja miocena, inicijalna prvokutinska dolinska oblast pretvorena je u jezerouzinu Niškog i Zaplanjskog basena. Međutim, zbog relativno uskog prostora abrazija se nije mogla jače razviti pa su i pribrežni oblici, osim u par lokalnosti, slabije istaknuti. Njihova neizraženost

** Tom skupu pripada i prevoj Gornji Pantalej — Utrina na 452-450 m i deo prema Miljatovcu. Ostali delovi ove pradoline su na većoj visini i pružaju se u pravcu Jaglića i drugih sela pod Suvom planinom.

verovatno dolazi i zbog povremenih transgresija i regresija* koje su pribrežne oblike uništavali ili ih sužavali na manje površine, a zatim i od potonjih fluviudenudacionih procesa, osobito na strani Seličevice. Usled toga i P. Janković konstatuje da „u klisuri nema jasnih podova“ (12,114). Ipak, njihov visoki i karakteristični horizontalni položaj sigurno ukazuje da oni postoje. Ove morfološke elemente na Seličevici često pokriva gusta šumska vegetacija, dok su na Koritniku pretežno stenoviti.

O abrazionim nivoima u oblasti klisure ima malo podataka. F. Tula i J. Žujović uopšteno pominju jedan horizontalno abrađirani greben** ili „vrlo lepe terase“ kutinskog zaliva od kojih je J. Cvijić izdvojio tri.* I K. Petković ističe komuniciranje jezera između Zaplanjskog i Niškog basena, dok D. Jaranov i R. Ršumović označuju Crni kamen kao „substrukturnu“ ili samo kao površ. Ovi oblici, po starijim autorima, uglavnom nastaju za vreme pliocena, ali su ta mišljenja docnije korigovana (up. 5,3; 6,232,565; 12,172; 13,11; 20; 29,73; 37,168; 43,48; 49,80,113; 50,146).

Abrazioni reljef jasno počinje temenom Crnog kamena. Ono je na 860 m i potiče iz jedne panonske regresivne faze, ali ovu visinu Č. Milić uzima kao jezersku akumulativnu ravan „postpontijske starosti i fluvijalnog porekla“ (up. 20; 27,85). Naredni panonski nivo 840-835 m podudara se sa onim u Niškoj kotlini. Njegovi slabi podovi i zarezi su na Jezeru (k. 841) i između Ibrovice i Bačevića, dok prema Barbeškoj kotlini prelaze u pregnantnu površ. U daljoj regresiji panonsko jezero formira nivo na 825 — 825 m. On se na ovoj, ili po P. Jankoviću, nešto većoj visini „morao održati dosta dugo“, jer su abrazioni elementi vrlo istaknuti i u nekim susednim oblastima (up. 12,131; 20; 21,28). Predstavljen je skrašćenim i pregnantnim stenovitim terasama na Crnom kamenu, iznad Debelog dela, kod Jezera i na ulazu klisure; na strani Seličevice nesigurno ga označavaju tri čuke istočno od Ibrovice.

Istočno od Jezera prostire se usamljena izrazito zaravnjena Utrina na 793 — 790 m. Po njoj je rasut karakterističan priobalski stenoviti materijal koji ukazuje i na ovaj nivo panonskog jezera. Posle ovog stanja voda se povlači na visinu 780 — 767 m i formira nove, već ranije ustanovljene, tragove između Širine i Koritnika i od Ibrovice do Zlidola (up. 20). No, sada su ona nađena i ispod Koruba, u zaleđu kote 724 i na grkinjskom Šiljegarniku. Njihova neizraženost odgovara jednom panonskom stadijumu, a takvih su osobina i na 740—730 m koji se nalaze prema Gadžinhanjskoj kotlinici (Šiljegarnik) i na Koritniku. Oni su verovatno posledica čestih tektonskih i klimatskih oscilacija. Kao da je i terasni nivo od 720 m stvaran pod istim uslovima. On je konstatov-

* Dve niže pre odgovaraju fluvijalnim, osobito ona od konglomerata i meanderskih osobina.

van u sektoru Širine, na Bučju (k. 724), Prekopu i više Zlidola, a van klisure u Zaplanju i Niškoj kotlini (up. 20). Zatim se iskazuje nivo 710—700 m. Njegovi najbliži ekvivalenti su u Sićevačkoj klisuri (up. 21,29) i iznad suvoplaninskih sela Koprivnice i Donje Studene, ali nedostaju na obodu Niške kotline. To je posledica regionalnih tektonskih izdizanja na kraju panona i zbog toga se terasni oblici pojavljuju samo na strani Crnog kamena (Brnarički rid, Stružište).

Nova abraziona faza počinje nivoom 692 — 690 m koja, prema markantnim podovima i obalskim linijama, verovatno datira iz pont. Ona se ispoljila i na Crnom kamenu i na Seličevici, osobito ka Barbeškoj kotlini i na Malom Preslapu (k. 697). Niži zarezi i podovi su na 680 — 672 m.* Oni su na Crnom kamenu, Bučju, V. i M. Preslapu i u Zlidolu već ranije pomenuti, ali ih ima i prema Grkinji, na Belom kamenu, iznad sela Koritnika, Radikine Bare i na Brnaričkom ridu (prof. 2). U daljoj sukcesiji vode nastao je nivo 665 — 660 m, ali njegovih tragova na strani Seličevice nema. To znači da je Crni kamen tektonski izdignut za 10-12 m (up. 20; 26,98) na šta ukazuje i nemiran izgled podova i zareza na Debelom delu, Pištaljki, Bukovoj vodi i Stružistu. Zatim se pontisko jezero povlači za preko 20 m i na 640 — 627 m formira poslednje sigurne abrazione tragove koje P. Janković, između 600 i 670 m, na Seličevici „ne primećuje” (up. 12,24-5,116). Međutim, na levoj strani klisure oni su pregnantno očuvani ispod kote 724 i na Belom kamenu, dok se iznad Taskovića, Bukove vode, Stružišta, Jagličkog kamena i Pižinog groba slabije ističu; kod sela Koritnika jedan je orijentisan ka Niškoj Banji. Njihovo formiranje je, po P. Jankoviću, „starije od donjeg pliocena”, ali su realniji izgledi da potiču iz pont. što se i ranije naglašavalo (up. 12,27; 20).

2. Nivoi abraziono-fluvijalnih osobina. — Prema izvesnim znacima ispod 627 m visine Prvokutinska klisura se pretvara u jezerouzinu čija vodena masa zadobija linearno kretanje. Ali, terasni oblici stvoreni u tom periodu još nisu čisto rečni i zato se moraju tretirati kao kombinovani ili fluvialnoabrazioni**. Prva njihova pojava je na 620 — 610 m. Ova visina, koja se uklapa u srednji pod P. Jankovića i u inicijalnu površ D. Jaranova „između Berbatova i Lazarevog Sela”, ranije je uočena kod Buke, na severnoj strani Crnog kamena i u Sićevačkoj klisuri (up. 12,129; 13,15; 20; 21,29). Sada se na Seličevici određuje još na prostoru Zabel-Preslap, Crnom Bučju i susednom grkinjskom Šiljegarniku, a sa desne strane klisure kod Radikine Bare i na Koritniku. I nivo sa 602 — 589 m poznat je od ranije (up. 12,129; 20; 21,29). On

* Osetne oscilacije za vreme pont. ističe i P. Stevanović (up. 39,31).

** Verovatno se misli na Koritnik.

ima karakteristično kombinovano obeležje. Na strani Seličevice (Šiljegarnik, Šopa i Progon) izvanredno se izražava s abrazionim, a na Crnom Kamenu (Krnja niva, Stružište — selo Koritnik i Pižin grob) gde je viši za 10-12 m, sa fluvijalnim znacima. Ova raznovrsnost oblika ukazuje na povremeno linearno kretanje vode, a nejednaka visina na tektonsko izdizanje Crnog kamena. Naredna pontiska terasna zaravnjenja su na visini 580 — 575 m; na prvoj visini su jače istaknuti nego na drugoj. To znači da su viši duže stvarani i radom talasa, a niži linearnim kretanjem vode. Ona su razvijena na groblju Koritnika i prema Kovanluku, a na Seličevici na Belom kamenu (prof. 1), više Drena, kod Progona i prema Gadžinhanskom basenu. Terasni tragovi od 560 m su slabo izraženi i zastupljeni samo kod pojata Lazarevog sela, na jednoj kosi Gabra i Sitnjaku; na ovoj visini i Zlidal formira svoj tok. Njihovo odsustvo na desnoj strani je u vezi izdizanja Crnog kamena koje se nastavlja i za vreme izgradnje tragova od 551 m. Na Seličevici oni su na M. Šiljegrani i Progonu vrlo izraziti i odgovaraju Jankovićevom donjem jezerskom podu duž Kutinske reke (up. 12,21).

Nivo 541 — 530 m je nesumnjivo abrazionog porekla. Međutim, osetno smanjeni stub vode nije mogao da formira široke terase, klifovske obale i neogene zastore. To znači da su ovi oblici stvoreni ranije, tj. u toku panonske transgresije pa potom fosilizirani. U pontu i kasnije oni su otokom i fluviodenudacionim procesima ekshumirani i tako zadobili kombinovane osobine. Ovaj nivo, koji se sa 535 m „preko sela Radikine Bare“ uvlači uz Kutinu, već je davno uočen (up. 12,19; 20). Ali, njegovi terasni i klifovski tragovi su vidno ispoljeni još na kosi Zabel-Bučje, u delu Drena i Sitnjaka, iznad Taskovića i Buke. Kod Majdana, Pižinog groba i Milinog kamena oni imaju visinu 541 i 530 m. Ova razlika verovatno je odraz tektonskog izdizanja Crnog kamena, ali se ne isključuju ni dva zasebna panonska stadijuma.

Reljefni elementi sa fluvialnoabrazionim osobinama završavaju se u nivou 522 — 512 m. Njegovo postojanje, koje je iskazano i ranije (up. 12,21; 20), naročito se odrazilo na Drenu kod Lazarevog Sela. Ovde se on širi i duži na preko 70 i 200 m, zatim je zastrven neogenom, a u zaleđu ga ograđuje klifovska obala Presnice i Belog kamena. Sastavni delovi ove površi su još obiljniji Progon i zaravnjenja pri vrhu Krivosera i Sitnjaka, kao i manje površine na Brnaričkom ridu (prof. 2), kod Majdana i Goleme vode. Ona odgovaraju Jankovićevom podu koji je nastao „u prelaznom dobu između čiste jezerske i fluvijatilne periode”

* Njih u Niškoj kotlini označava konstanta od 680 m, a u Sićevačkoj klisuri, zbog intenzivne tektonike, 680 — 660 m (up. 20; 21,29).

** Rečno-jezerska faza, koju pominju i drugi autori, više je obrađena u drugom radu (20).

(12,99-174). Ovakva odredba ima svog opravdanja, jer zaista neke tragove pokrivaju neogeni sedimenti, ali su i dosta prostrani da bi bili fluvijalni. Sem toga, oni su stvarani jednom za vreme panonske transgresije, a drugi put posle iščezavanja jezera. Prema tome, to su najstariji oblici abrazije u Prvokutinskoj klisuri koje je preinačila fluviodenudaciona erozija.

3. Fluviodenudaciona faza. — Prema visini centralne ravni Zaplanja i Niške kotline, koje su danas na 520 i 487 m, čista fluvijalna faza u Prvokutinskoj klisuri morala je početi na visini oko 512 m. To potvrđuje i korelacija kutinskih i nišavskih terasa koje su dobro očuvane i pretežno stenovite. Prve akumulacije na njima se javljaju tek na visini 412 — 407 m i ove šljunkovite „ostatke“ jedino pominje J. Žujović kod Kovanluka (up. 50,146,263). Mestimično su od tektonskih pokreta, što se lokalno obnavljali „i u naše doba“ (12,127-70), i od denudacije, i poremećene. Zato se kod nekih javlja problem povezivanja, a s tim u vezi i njihova starost, kao i sam broj za koji već postoji nejednak kriterijum (up. 7,165; 12,144-9; 20). U stvari, i Kutina se odlikuje brojnim terasnim nivoima.

Fluvijalna stanja počinju na 506 — 500 m. Ova visina odgovara Jankovićevoj jezerskoj otoci Zaplanja ka Niškom basenu, ili Ršumovićevoj izdignutoj pribrežnoj površi između Radikine Bare i kote 333 (up. 12,123-74; 37,171). Njeni ekvivalenti su još ispod Gabra, iznad Groba, na Progonu i Sitnjacima; poslednji imaju kontinuirani pad od 6 m. Trag na Bačevištu pripada Barbeškom basenu, a zaravnjenje kod Trnovarice (Taskovići) je zbog tektonskih uticaja u inverosnom položaju prema zarezima zapadno od Goleme vode. Njihov koritast izgled ukazuje da je Kutinska reka delom koristila i prepanonsku dolinu (prof. 1 i 3).

Naredna terasna zaravnjenja su na 482 — 480 m. Mnoga od njih su sa obalskim odsekom i jasna sa obe strane klisure. Zatim su kontinuiranog pada i u korelaciji sa nišavskim na 480 — 475 m. Iskazuju se kod Vršnika, Krivog kamena, ispod Crnog Bučja, Krušnjara (up. 20), potom iznad crkve Taskovića, na Ravništu Radikine Bare, Boškovoju čuki, a blizu Lazarevog Sela još kod Groba, Pojata, Čekora i između Studenog kladenca i Drena; terasni trag ispod mesta Izvora pripada dolinici Zlidola. Njih je izgradio jedan jači tok verovatno na početku dalkiskog kata od kada potiču i terasni tragovi na 470 m. Ovi drugi pregnantno su ispoljeni na Grobu i Krivoseru blizu Lazarevog Sela i Prve Kutine. Sa njima je u korelaciji i terasa Trlo duž potoka Zlidola, a sa desne strane klisure su ispod Krnje njive* i na Boškovoju čuki kod Radikine Bare.

* Verovatno da na ovu lokalnost misli i R. Ršumović (up. 37,171).

Od 470 m visine nastaje oštro zasecanje Prvokutinske klisure, odnosno fluvijalne faze se brže smenjuju, pregibi postaju sve kraći, a terasni oblici zadobijaju stadijalne odlike. Ovakva prva zaravnjenja su na 462 — 450 m. Ona su kontinuiranog pada i u punoj korelaciji sa nišavskim od 460 — 450 m. Ranije su označeni kod pojata Lazarevog Sela i ispod Drena (up. 20), ali se javljaju i iznad Kozjeg grma, u oblasti Bačevića, na Gornjem Pantaleju, Širokom rtu, između Suve padine i Bukove vode, na prilazu Radikine Bare i iznad Vršnika (prof. 3). Svi oni, kao i naredni na 452 — 450 m, verovatno potiču iz levanta. Međutim, niži su razvijeni samo sa leve strane klisure (više Selišta, između Groba i Lazarevog Sela, na Krivoseru i jedna terasna polica u Zlidolu). Na desnoj, osim nejasnih na Boštevцу, njih nema. Iz toga sledi da se koritnička greda na kraju pliocena tektonski izdigla za 8-10 m.

Hydrografsko stanje Kutine na 442 — 439 m podudara se sa nišavskim (up. 20), ali na levoj dolinskoj strani počinje sa 439 m (Donje Bačevića), a prema Lazarevom Selu (Čekor, Pojate, Kozji grm, Brankovica) se izdiže na 442 m. Ova mala inversnost uslovljena je mladim spuštanjem u Barbeškom i Gadžinhanskom basenu. Terasni tragovi između Krivosera, Prosenice i Kagara, zatim na Rajkovom delu, iznad Smrdljana i na Jagličkom kamenu, kao i zlidolski zarez ispod Izvora slabije su razvijeni. Njihovo stvaranje, s obzirom na postneogene akumulacije u Niškoj kotlini, verovatno datira iz početka pleistocena.

Terasni oblici sa 420 — 416 m visine zastupljeni su na Donjem Pantaleju, Pojatištu, Širokom i Krivom rtu, u delu groblja Radikine Bare i na Antinom braništu (prof. 3), a na jugozapadu jedino u Lazarevom Selu i na Malom Bačeviću. Oni su stenoviti ili pokriveni poluzaobljenom drobinom filita i imaju uglavnom normalni razvoj. Međutim, teren između Kovanluka i Radikine Bare, R. Ršumović smatra kao deo izdignute priobratne površi (up. 37,171). Ova konstatacija je tačna, samo izdizanja u ovoj fazi nisu prelazila 2 m, ali se ona nastavljaju i docnije. Na to upućuju pojedini terasni tragovi na 412 — 407 m koji su sa desne strane klisure viši za 2-3 m nego na levoj. U stvari, 412 m imaju samo oni u rasednoj zoni Radikine Bare (tema Čuke, jedan seoski pod i korito Rajkovog dela), dok su na Boštevцу i kod Smrdljana normalnog razvika, a iznad izvora Vašljivice pokrivaju ih uobljenim i poluzaobljenim krečnjačkim odlomcima. Te prve akumulacije verovatno potiču iz ginea. U ataru Lazarevog Sela (iznad Čekora, ispod groblja i na Pločaku) oni su u zarezu, dok je teme Kagara više. Prve Kutine nagnuto, nešto prostranije i kontinuirano se uklapa u gornju granicu nišavskih terasa od 407 — 395 m (up. 20 i prof. 1). Iz ovoga perioda su i terasni oblici na 402 — 395 m. I oni su na Pojatištu Lazarevog Sela i u izlaznom delu klisure (Kagar, Vršnik) u korelaciji sa nišavskim na 407 — 395 m. Na desnoj strani

su još koritasti i pregnantni kod Taskovića, Čuke, Vršnika i Jagličkog kamena, a iznad izvora Vašljivice takođe postoje kupovi uobljenog i poluzaobljenog stenovitog materijala.

Nivo 392 — 387 m odgovara jednom stadijumu Kutinske reke. Njega na padinama Seličevice nema, a terasni tragovi kod Taskovića (ka gornjem Pantaleju i Jazbinama) više pripadaju Gadžinhanskom basenu. Iznad Stakovlase i ispod groblja Radikine Bare imaju blag obalski odsek i pokriveni su drobinom; pod Vršnika na koritničkom rasedu za 10 m. Ovu fazu, koja se pada na početku mindela, smenjuje nova na 382 — 378 m. Njeni terasni tragovi normalno su razvijeni sa obe strane klisure. Kod Vršnika, Radikine Bare i Sitnjaka, oni su već ranije konstatovani (up. 20). Sada su utvrđeni još na Čekoru, ispod pojata i groblja Lazarevog Sela i na Kagaru (prof. 1), a na suprotnoj strani na kosi Boštovac, ispod Krivog rta i Čuke, na Vlačini, grobljanskom ridu Radikine Bare i Antinom braništu. Česta ujednačenost visina označuje smirenu tektoniku i zato između kutinskih i nišavskih terasa postoji puna korelativnost.

U drugom delu mindela (M_2), Kutina izgrađuje terasne tragove na 363 — 360 m. Oni su kod Kovanluka i Vršnika poznati od ranije (up. 12,168; 20), ali na toj strani postoje još na padinama Antinog braništa, Boškove čuke i Čardaka. Na stranama Seličevice ističu se kod Taskovića, u potesu Selišta, na Gracu i Nerezinama (prof. 1), a naročito iznad kutinske orkve i na Kozjem grmu. Na njima se primećuju retki obluci, zatim male varijacije u visini, a na desnoj strani su i slabije izraženi zbog tektonskih procesa. Ova izdizanja započela su na 370 m* i produžila se i za vreme izgradnje terasnih tragova od 350 — 345 m, jer ni oni nisu korelativni sa nišavskim**. Tom nivou pripala bi i šljunkovita terasa od 130 m koju P. Janković pominje „iznad Kovanluka, na Banjskom Krstu” (12,146,168), zatim se javlja ispod Pižinog groba i Milinog kamena gde je nastajala i radom Nišave (up. 20), pa na Ječmištu, ali najbolji odraz ima ispod Pantaleja. Na levoj strani reke počinje od Selišta odakle se preko Zlidola nastavlja na kosu Kagar-Nerezine koju pokriva i hrpa pretežno krečnjačkih oblutaka (prof. 1 i 3). Nakon njene izgradnje opet dolazi do izdizanja Crnog kamena za 5-7 m, jer su terasni tragovi na 342 — 340 m stadijalnih osobina, inverznog nagiba za 2-3 m i zastupljeni samo na toj strani. Njihove lokalnosti su kod Pojatišta sela Taskovića, više potoka Crnje, u sektoru Boštovca i radikinobarske Čuke, na Kaluderici i Vršniku. Iz ovog dela mindela potiče i tera-

* Na ovoj visini ima 2-3 nejasna zareza od kojih je jedan bolje ispoljen kod Lajkove čuke.

** Kretanja na kutinskom rasedu i ranije su naslućena pa je teren Vršnika uvršćen u 360 — 350 m, a kod Radikine Bare i Lazarevog Sela na 345 m (up. 20).

sa 335 — 331 m. Ona odgovara donjoj granici nišavske od 345 — 333 m, a možda i Jankovićevoj petoj po redu (up. 12,144-9,162; 20). Njen proces stvaranja tekao je mirno, jer se kontinuelno pruža sa obe strane reke, a mestimično ima i zastor od pretežno krečnjačkih valutaka. Na levoj se ističe u potesu Selišta, na Gracu i više kutinske crkve, a na desnoj na Podu ispred Taskovića, kod Dubrave, kote 333 i na Banjskom ridu (prof. 3). Međutim, naredni rečni tragovi od 325 — 318 m zastupljeni su samo na desnoj strani klisure. To znači da s kraja mindela ponovo oživljavaju rasedi i neravnomerna izdizanja u iznosu 5-10 m. Stoga su oni stadijalnih osobina i nejednakih visina. Očuvani su kao zarezi i podovi na Boštevcu, Širokom rtu, Vlačinoj Nerezini, Dubravi, Crvencu i Kaluđerici, ispod kote 333, severozapadno od nje i na potesu Pižin grob-Banjski rid. Poslednji je nešto nagnut, pokriven valucima i nalazi se u blizini zaravnjenja Kovanluka i Banjskog krsta koje P. Janković i D. Jaranov pominju kao petu ili prvu nišavsku terasu (up. 12,168; 13,16-17; 20).

Nova fluvijalna faza počinje visnom 315 — 310 m. Ona odgovara nišavskoj šljunkovitoj terasi od 320 — 308 m koja potiče iz risa (up. 20). Njeni tragovi najbolje su izraženi na putu za Preod i Pojatište i kao Pod prema Gadžinhanskom basenu, zatim kod Selišta i pojata Lazarevog Sela, a sa desne strane ispod Vršnika i na Banjskom ridu; poslednja je pokrivena oblucima i šljunkom koji su većim delom nišavski (prof. 3). I terasne ostatke od 305 — 300 m karakteriše mali razmak, dobra očuvanost, mestimične akumulacije i korelacija sa nišavskim stadijalom čija je visina na izlasku klisure 300 m (up. 20). Međutim, uzvodno visine im odstupaju za plus 5 m ili su inversno nagnuti od neravnomernog izdizanja i spuštanja u njenom središtu i Gadžinhanskom basenu. Inače, ispod Seličevice ispoljeni su na Gracu i u potesu Smaklišta i Jame, a sa desne strane na početku, kod Boštveca, Stakovlasu, Pričelu, Dubravi, više izvora Smrdan, prema Kovanluku i na Banjskom ridu (prof. 1 i 3). Ispod njih su terasna zaravnjenja na 295 — 290 m. Ona odgovaraju nižoj granici nišavskog stadijuma od 300 — 290 m (up. 20). Na levoj strani to su podovi na Rosulji, Čekoru i pri izlasku iz klisure, a na desnoj ispod Poda, Vojinovica, teme Boštveca, na Stakovlasu i ispred Banjskog rida. Neki su od njih pregnantni, a završni još i zastrveni oblucima što indicira miran tok Kutine pri ušću u Nišavu (prof. 1 i 3). Zatim je nastao proces usecanja i stvaranja terasa na 285 — 280 m sa obe strane Kutine. Ona je, iako manjim ručevima isprekidana i mestimice snižena za 3 m, izvanredno izražena kod Selišta na dužini oko 150 — 200 m. Dalje, na Gracu je očuvala početnu visinu, a od prvokutinske crkve pa do izlaska iz sela postepeno se snižava na 280 m. Sa desne strane počinje u samom Taskoviću i nastavlja na Staro Selo, Tiganj, Konjarnik, Stakovlas, Dubravu, Pričel i Prvu Kutinu. Ova čestina, mestimična pregnantnost, kontinuelni nagib i slabe akumulacije pouzdani su znaci i njihove

mirne geneze. Izgleda da se tako razvijao i nivo 275—267 m. On sa leve strane počinje izrazito dugom i širokom terasom u Taskoviću i ispod Čekora, dok su lokalnosti ka završetku klisure u zarezima. Sa desne strane pregnantno je izražen na Podu, Konjariku i Boštevca, a u potesu mosta, Logora, Kaluđerice i na Crvencu tragovi su uži. Jedino na Banjskom ridu zbog 270 m malo odstupa od kontinuelnog pada, ali ne i od korelativnog odnosa prema nišavskoj terasi od 285 — 259 m.

Virmske terase počinju visinom 262 — 259 m. No, ova prva postoji samo na desnoj strani klisure. Prema tome, i ona je izdignuta za oko 5-7 m. Njeni ostaci su na Boštevca, Stakovlasu, kod Prve Kutine, na Ridu i u Dubravi; poslednja dva traga gradila je i Nišava te se odlikuju još i blagim pregibima. Ispod njih su sa obe strane reke zaravnjenja na 255 — 248 m. Ona su delom pregnantna, pokrivena šljunkom ili soliflukktivnom drobinom, kontinuirana i uglavnom korelativna donjoj granici nišavskog stanja od 262—250 m. Počinju na ulazu klisure dugom i blago nagnutom rosuljskom terasom do Graca i Čekora, a završavaju se ispod Jame (prof 1.) Sa desne strane očuvani su na groblju Taskovića, u potesu Logora, kote 527, Prve Kutine, zapadno od kote 333, na Dubravi, a pod Ridom ih je i Nišava izgrađivala te imaju stupnjevit nagib na 252, 250 i 248 m. I terasa 243—240 m ima normalno razviće, ali nastaje tek od sredine klisure. Blizu Lazarevog Sela izražena je u Podselu, Miladinovu, Guševici (Selištu) i kod groblja, zatim iza Korpore i na Nerezinama; u podnožju kote 314 i Vučjeg dola stvarana je još Vukmanovskim potokom i Nišavom. Na desnoj strani više je u zarezima ispod Konjarika, Boštovca, na Stakovlasu i na izlasku iz Prve Kutine, a na Banjskom ridu se uklapa u nišavsku od 242 — 228 m (up. 20). Mestimične akumulacije na ovoj terasi treba da su vezane za početak drugog vrma (W_2), ali se ne isključuju ni za kraj prvog (W_1).

Terasni nivo od 232 — 230 m javlja se samo u zarezima*. Na levoj strani klisure oni su zastupljeni jedino u Prvoj Kutini, a na desnoj ispod Stakovlasa, Logora i na izlasku iz sela. Njihova starost je srednjovirmska (W_2), jer su u vezi sa istim duž Nišave (up. 20) što se odnosi i na nižu terasu od 221 — 218 m. Ova druga je ispod raselice Prve Kutine uzana, iskidana i delimično šljunkovita. Preko nje vodi seoski put, a od podnožja Nerezine i Kutinske česme prema Vučjem dolu srasta sa nišavskom od 224 — 210 m.

Najniža terasa ima visinu 2 m. Međutim, njena apsolutna visina varira od 245 — 240 m, uzvodno, do 220 — 210 m, nizvodno. Uzrok tome su mladi radijalni prelomi u središtu klisure. Kod Taskovića je inundaciona te nosi naziv Lokva, u sektoru Lazarevog Sela se sužava na rtaste delove, a kod Prve Kutine ima

* Na izlazu iz Prve Kutine jedan od njih je usamljen i na 234 m. On nema korelativan odnos prema Nišavi te se smatra denudacionim.

širinu 400 m. Od ušća Vukmanovskog potoka i nizvodno od Sredoreka ona se uklapa u nišavsku od 212 — 210 m koja je građena u najmlađem virnu (W_3).

Aluvijalna ravan, koja kod Prve Kutine ima i 80 m širine, odgovara poslednjoj nišavskoj (aluvijalnoj) terasi u podnožju Banjskog rida čija je visina 206 m.

L I T E R A T U R A

1. Aleksić V.: 1966. *Neka prethodna zapažanja u proterozojskom metamorfnom kompleksu Bukovika i Rožnja*. Zapisnici Srpskog geološkog društva za 1963. godinu, Beograd.

2. Antula D.: 1900. *Pregled rudišta u kraljevini Srbiji za parisku izložbu* Posebno izdanje, Beograd.

3. Cvijić J.: 1902. *Struktura i podela planina Balkanskog poluostrva*. Glas Srpske kraljevske akademije, knj. LXIII, Beograd.

4. Cvijić J.: 1903. *Die Tektonik der Balkanhalbinsel mit besonderer Berücksichtigung der neueren Fortschritte in der Kenntnis der Geologie von Bulgarien, Serbien und Makedonien*. C.R. IX Congres géol. intern. 1903. Faec. 1, Vienne.

5. Cvijić J.: 1909. *Jezerska plastika Šumadije*. Glas Srpske kraljevske akademije, knj. LXXXIX, Beograd.

6. Cvijić J.: 1924. *Geomorfologija I*. Beograd.

6. Cvijić J.: 1926. *Geomorfologija II* Beograd.

7. Cvijić J.: 1962. *Geomorfologija II*. Beograd. *Zaplanja*. Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, knj. XIX, Serija A, Beograd.

9. Danilova A. i Veselinović M.: 1963. *O značaju nalaska slojeva sa Cladocoropsis mirabilis falix u istočnoj Srbiji*. Zapisnici Srpskog geološkog društva za 1960. i 1961. godinu, Beograd.

10. Danilova A. i Andjelković J.: 1968. *Mikropaleontološki aspekt biostratigrafije mezozoika na severoistočnim padinama Suve planine*. Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, knj. XXVI, serija A, Beograd.

11. Dolić D.: 1966 *O crvenim serijama u jezerskom miocenu Jelašničkog i Aleksinačkog basena*, Glasnik Prirodnačkog muzeja, knj. 21, serija A, Beograd.

12. Janković P. T.: 1909. *Istorija razvitka nišavske doline*. Posebna izdanja Srpske kraljev. akademije, knji. XXVIII, Beograd.

12. Jaranoff D.: 1935. *Morfologie des hinterbalkanische Bekens*. Sofia.

14. Jaranoff D.: 1935. *Über die Tektonik der Seličevica planina*. Geologica Balkanika, I, Sofia.
15. Krstić B. i grupa autora.: 1968. *Jurski sedimenti Tupižnice, Krstatca, Device, Kurilova, Zukovske reke i Svrljiških planina*. Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, knj. XXVI, seria A, Beograd.
16. Lazarević D.: 1964. *Rezultati istraživanja sirovina u srezu Niš za fabrike cementa*. Privredni glasnik, br. 3, Niš.
17. Luković M. T.: 1930. *Geološki sastav i tektonika doline Južne Morave*. Opis puta III kongresa geografa i etnografa, Beograd.
18. Luković M. T. i Petković K. V.: 1933. *Niška Banja*, Glas Srpske kraljevske akademije, knj. CLVIII, Beograd.
19. Luković M. T.: 1938. *O postšarjaškim pokretima u istočnoj Srbiji*. Vesnik Geološkog instituta kraljevine Jugoslavije, knj. VI. Beograd.
20. Martinović Ž. M.: 1976. *Niška kotlina*. Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, knji. 43. Beograd.
21. Martinović Ž. M.: 1968. *Sićevačak klisura*. Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, knj. V, serija B, Priština.
22. Martinović Ž. M.: 1971. *Morfohirologija crvenih peščara u okolini Niša*. Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, knj. VIII, sveska B, Priština.
23. Martinović Ž. M.: 1973. *Hidrogeološke odlike severnog dela Niške kotline*. Zbornik Prirodno-matematičkog fakulteta u Prištini, knj. I.
24. Maslovarić Lj.: 1969. *Granica između perma i trijasa Stare planine na osnovu sedimentoloških karakteristika*. Vesnik Zavoda za geološka i geofizika istraživanja, knj. XXVII, serija A, Beograd.
25. Milanković M.: 1931. *Astronomska teorija sekularnih varijacija klime*. Glas Srpske kralj. akademije, knj. CXLIII, Beograd.
26. Milić Č.: 1960. *O nekoordiniranoj aplanaciji krečnjačkih terena*. Glasnik Srpskog geografskog društva, knj. XL, 2, Beograd.
27. Milić Č.: 1967. *Dolinska morfologija u gornjem i srednjem toku Južne Morave*. Zbornik radova Geografskog instituta „J. Cvijić“, knj. 21, Beograd.
28. Milovanović B. i Ćirić B.: 1968. *Geološka karta SR Srbije, list Priština-Niš 1:200 000*. Izdanje Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, Beograd.
29. Petković K. V.: 1930. *Geološki sastav i tehnoloski sklop Suve planine*. Posebna izdanja Srpske kralj. akad. knj. LXXVI, Beograd.
30. Petković K. V. i Milojević S. P.: 1932. *Geološka karta kraljevine Jugoslavije, list Niš 1:100. 000*. Povremena izdanja Geološkog instituta kraljevine Jugoslavije, Beograd.

31. Petković K. V. i Milojević S. P.: 1937. *Tumač za geološku kartu lista Niš*. Povremena izdanja Geološkog instituta kraljevine Jugoslavije, Beograd.
32. Petković K. V.: 1937. *Problem starosti „formacije crvenih peščara“ u istočnoj Srbiji*. Geološki anali Balkanskog poluostrva, knj. XIV, Beograd.
33. Petković K. V.: 1949. *Titon-valenžinien u istočnoj Srbiji II*. Geološki anali Balkanskog poluostrva, knj. XVII, Beograd.
34. Petković K. V.: 1950. *Titon-valenžinien u istočnoj Srbiji II*. Geološki anali Balkanskog poluostrva, knj. XVIII, Beograd.
35. Petković V. K.: 1930. *O tektonskom sklopu istočne Srbije*. Glas Srpske kraljevske akademije, knj. CXL, Beograd.
36. Petković V. K.: 1935. *Geologija istočne Srbije*. Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije, knj. CV, Beograd.
37. Ršumović R.: 1967. *Niško-aleksinački deo udoline Južne Morave*. Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“, knj. 21, Beograd.
38. Singhal B. B.: 1958. *Geology and Tectonics of the Babichka Gora with special References to the Study of Hydrogeology*. Geološki anali Balkanskog poluostrva, knj. XXV, Beograd.
39. Stevanović P.: 1951. *Donji pliocen Srbije i susednih oblasti*. Posebna izdanja Srpske akad. nauka, knj. CLXXXVII, Beograd.
40. Toula F.: 1875. *Geologische Kartenskizze des Gebietes zwischen Niš-Pirot-Slivnica und Pernik-Trn-Leskovac 1:300.000*. Sitzungsberichte, Wien.
41. Toula F.: 1880. *Geologische Untersuchungen im westlichen Theile des Balkan und in den angrenzenden Gebieten (IX)*. Von Ak-Palanka über Niš, Leskovac und die Rui Planina bei nach Pirot. Sitzungsberichte Akad. Wiss. Bd. LXXXI, Wien.
42. Toula F.: 1882. *Geologische Übersichte karte der Balkan-halbinsel 1:2.500.000*. Wien.
43. Toula F.: 1883. *Geologische Untersuchungen im westlichen Theile des Balkans und in den angrenzenden Gebieten (X)*. Von Pirot nach Sofia auf den Vitoš über Pernik nach Trn und über Stol nach Pirot. Sitzungsber. Akad. Wiss. Bd. LXXXVIII, Wien.
44. Toula F.: 1890. *Geologische Kartenskizze Donau-Bulgarien und Ostrumelien nebst den angrenzenden Gebieten 1:1.600.000*. Geološki ananli Balkanskog poluostrva, knj. III, Beograd.
45. Urošević D.: 1968. *Razviće trijaskih i jurskih sedimenata na zapodnom krilu Kurilovske antiklinale*. Vesnik Zavod za geološka i gefizička istraživanja, knj. XXVI, Serija A, Beograd.

46. Veselinović M. : 1958. *Izveštaj o rezultatima geoloških ispitivanja terena u oblasti Zaplanja*. Fond dokumenata Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, Beograd.

47. Veselinović M. : 1959. *Prethodno saopštenje o nalasku starijeg paleozoika na Suvoj Planini*. Zapisnici Srpskog geološkog društva za 1957. godinu, Beograd.

48. Veselinović M. i Krstić B. : 1966. *Prilozi za stratigrafiju starijeg paleozoika u istočnoj Srbiji*. Zapisnici Srpskog geološkog društva za 1963. godinu, Beograd.

49. Žujović J. M. : 1889. *Osnovi za geologiju kraljevine Srbije*. Geološki anali Balkanskog poluostrva, knj. I, Beograd.

50. Žujović J. M. : 1893. *Geologija Srbije I*. Posebno izdanje Srpske kraljevske akademije, knj. IV, Beograd.

51. Žujović J. M. : 1900. *Sur les terrains sédimentaires de la Serbie*. Geološki anali Balkanskog poluostrva, knj. V, Beograd.

GRYKA PËRVA KUTINA

Zhivorad M. Martinović

R e z y m e

Gryka Përva Kutina gjëndet në lumin Kutinë, degë e majtë e Nishavës. Ka një gjatësi vetëm prej 10 km, por në pikëpamje morfologjike është shumë komplekse. Në përbërjen e saj gjeologjike marrin pjesë shistet e kristalizuara në një masë të madhe, zhavori permik edhe ndoshta triasik, madje, zhavori dhe gëlqeroret liasike, strallet oksfordike, gëlqeroret titonike e evalengike, si dhe një sërë të shkëmbenjëve të kuqë të miocenit të mesëm, poashtu edhe të sedimenteve lakustrike të miopliocenit; kurse kvartari paraqitet me shkëmbenj eruptiv të cilët mbulojnë një sipërfaqe të konsideruar. Gadi të gjitha shtresat janë të rrudhosura në drejtim të verilindjes dhe janë të transformuara në luspa të vogla. Aty shtrihet poashtu një numër i madh çarjesh longitudinale. Pos këtyre këtu shtrihet një gropë, kurse në anën e djathtë një kodrinë e lartë 40-50 m, të cilat së bashku kanë shkaktuar predispozicionin e grykës.

Format e para të grykës janë ruajtur në dukjen e parë të luginës së Kutinës edhe me pesë nivelet e saj. Relievi fosil lakustrik nuk është ruajtur shumë sikurse në anët e sipërme, aj paraqitet me 14 nivele të formave teracike. Në mes të lartësive 627 dhe 512 m dallohet një shtresë e liqenit e paraqitur me shtatë nivele teracike. Poashtu, këtu shtrihet një shtresë e kombinuar fluvialo-abrazive. Një fazë e horizonteve fluviale shifet nën 512 m. Ajo karakterizohet me 28 teraca. Kjo është shkaktuar, pos tjerash, për arësye të ngritjes së shpeshtë të anës së djathtë të grykës. Për këtë arsëye

shtatë teraca gjinden në lartësi të iniciale, kurse tetë tjera kanë cilësira stadiale. Në përgjithësi, format e teracave janë të përbëra nga zhavori e rëra, dhe sipas kohës së formimit, ato të cilat gjenden në mes të lartësive 860 dhe 690 m i takojnë fazës panonike, gjer 450 m fazës pliocene, kurse ato më poshtë, diluvionit.

DÉFILÉ DE PRVA KUTINA

Živorad M. Martinović

R é s u m é

Le défilé Prva Kutina est sur le fleuve de Kutina, affluent gauche de la Nišava. Il n'a que 10 km de longueur, mais au point de vue morphologique il est trop complexe. Dans sa composition géologique partie pent des schistes d'une haute et basse cristallinité, des silex oxfordes, des calcaires triassiques, des grès et calcaires de lias, des silex oxfordes, des calcaires tithoniens et valenginien, puis une série rouge du miocène moyen, de même que des sédiments de lac du miopliocène; le quaternaire et les roches d'éruptions occupent une superficie insignifiante. Presque toutes les couches sont ridées, et les rides sont couchées vers NE et transformées en petites écailles. Il y a aussi plusieurs failles longitudinales. Il y avait sur elles un abaissement, et sur la côte droit un soulèvement à peu-près de 40-50 m; elles ont prédéterminé le défilé.

Les formes initiales du défilé se gardent dans l'apparence primordiale de la vallée de Kutina et des ses 5 niveaux. Le relief de lac fossile n'est bien conservé que dans les régions supérieures et il est représenté par 14 niveaux en forme de terrasse. Entre 627 et 512 m apparaît un bras de lac qui forme 7 niveaux de terrasse. Ils ont un signe fluvial-abrasif combiné. Une phase purement fluviale commence au-dessous de 512 m. Elle se caractérise par 28 terrasses. Ce nombre est dans la conséquence, entre autre, des soulèvements fréquents du côté droit du défilé. Pour cela, 7 terrasses sont donc leurs hauteurs initiales et les 8 ont des caractéristiques stadiales. Les formes de terrasse sont, en principe, sans accumulation de cailloux, et, selon d'âge, celles entre 860 et 690 m appartiennent au panonien jusqu'à 450 m au pliocène, et au-dessous de cette hauteur au diluvien.

PERMBAJTJA — SADRŽAJ

	Faqe — Strana
<i>Radovan Bakić</i>	
Neke novije demografske karakteristike kosovskog pomoravlja —	3
<i>Radovan Bakić</i>	
Položaj i demografske odlike naselja Ivangrada i Andrijevice —	17
<i>Dr. Bojko Bojović</i>	
Uticajne sfere Đakovice — — — — —	33
<i>Riza Çavolli</i>	
Dnevne migracije radne snage Dukađina (Metohije) kao sociogeografski i ekonomski problem — — — — —	57
<i>Hivzi Islami</i>	
Imigrimet dhe emigrimet e popullsisë në mes të Kosovës dhe viseve të tjera të Jugosllavisë — — — — —	65
<i>Radoš Kontić</i>	
Determinante turističke vrednosti jezera — — — — —	75
<i>Dragoljub Labus</i>	
Fizičko-geografske karakteristike i vodoprivredni problemi sliva Laba — — — — —	81
<i>Dragoljub Labus</i>	
Fizičko-geografske karakteristike i vodni bilans sliva Drenice —	101
<i>Zivorad M. Martinović</i>	
Prvokutinska klisura — — — — —	113

Lektorën dhe korrekturën
Lekturu i korrekturu

Autorët — Autori

Redaktor teknik
Tehnički urednik
Nijazi Hashani

BOTON—IZDAJE

Fakulteti i Shkencave Matematike-Natyrore — Prishtinë
Prirodno matematički Fakultet — Priština